Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження

Коли історія як наука виходить за межі позитивістського дослідження подієвої канви національної історії і зорієнтовується на вивчення свідомості учасників історичного процесу, вона не може не залучати до власного методологічного інструментарію надбань суспільних наук. Звичайно, що пошуки, пов'язані з визначенням стадії соціально-цивілізаційної зрілості соціуму Української козацької держави, зі з'ясуванням змісту ідентичності тієї чи іншої суспільної верстви потребують знань з етнонаціології.

Вважаємо, що одним з центральних питань, які постають сьогодні на перетині історичної науки та етнонаціології, є визначення часу виникнення української нації. Залежно від того, на яких позиціях перебувають історики, — примордіалістських, переніалістських, схильних до концепції "нації до націоналізму" чи модерністських [1],— корені національного життя вони шукають відповідно у природі людини, глибині неписаної історії, у століттях, що передували новітнім часам, чи максимум в останніх десятиліттях XVIII ст. Причиною таких розбіжностей є ті прояви життя суспільства, які беруться до уваги істориками: "Модерністи зосереджуються на політико-економічних компонентах, примордіалісти — на культурних, лінгвістичних, географічних, соціально-психологічних тощо" [2].

Якщо на Заході розмежування між поглядами названих двох груп істориків стосовно часу виникнення нації, можливо, й можна здійснити за допомогою, образно кажучи, "хронологічної прямої", то в сучасній українській історичній науці лінія розподілу має виглядати, щонайпростіше, "зигзагоподібною". Нас запевняють етнонаціологи: "Унікальність і водночас біда української націогенези полягає в тому, що вона поєднує в собі досвід формотворення "старих" і "нових" націй. Все це робить український націогенез надзвичайно складним процесом" [3]. Ми погоджуємося з даним твердженням з огляду на те, що "український народ протягом XVII—XVIII ст. двічі здійснив соціально-структурний перехід зі стану народу "неісторичного" до "історичного" і, навпаки, як наслідок "ті два варіанти, якими здійснювався національно-визвольний рух у Східній Європі протягом XIX ст. (маються на увазі метод історичного легітимізму та альтернативні йому етнокультурні й лінгвістичні прийоми [4]) в Україні-Гетьманщині протягом XVIII—XIX ст. один одного замінили" [5].

За таких обставин у "надзвичайно складний процес" перетворюється й історичне дослідження як окремих питань, так і української націогенези в цілому. Висловлюючи власні погляди щодо них, ми свідомо утримувати-

мемося від категоричних формулювань. Вважаємо, що будь-яка категоричність (а хотілося, щоб вона за своїм змістом насамперед була академічною) за сучасного рівня розвитку етнонаціології як в Україні, так і у світі є передчасною (якщо взагалі колись може мати місце), оскільки ще не існує загальноприйнятого визначення нації.

Так, дослідник історії української модерної нації Я. Грицак визнає: "Ми повинні змиритися з тим, що у принципі нема жодного задовільного означення нації. Як зауважив наприкінці минулого століття один з теоретиків з питань національних процесів Вольтер Бейджгот, "ми знаємо, що це (нація. — **Я. Г.**) таке, поки нас не питають про це, але ми не можемо швидко пояснити або визначити її". На жаль, за останніх сто років ситуація у науці майже не змінилася. Дуже важко знайти критерії, які дали б можливість з певністю сказати, в якому моменті потенційна протонація перетворюється у власне націю" [6]. Подібним чином висловлюється й етнонаціолог Е. Гобсбаум, стверджуючи, що сьогодні "зовсім неможливо вказати скільки-небудь задовільний критерій, який дозволив би нам визначити, які саме з численних людських спільностей повинні носити ярлик "нації" [7]. Проаналізувавши ряд класичних визначень нації, вчений прийшов до висновку, що "суб'єктивні і об'єктивні визначення недосконалі і загонять нас до глухого кута". Тому, на його думку, "найрозумнішою вихідною установкою для дослідника є в даній області агностицизм". У своїй роботі він відмовився від будь-якого "апріорного" визначення нації, обмежившись робочою гіпотезою: "Всіляке достатньо велике людське співтовариство, члени якого сприймають себе як "націю", буде розглядатися у цій якості і нами" [8].

Вважаємо, що такий підхід може бути застосованим лише до вивчення модерних націй. У складнішому становищі знаходяться дослідники доби Української козацької держави. Адже тоді термін "нація" хоча і вживався особливо активно протягом XVIII ст., але з певними відмінностями від модерного розуміння. Зважаючи на це, Б. Крупницький свого часу застерігав: "Але завжди треба пам'ятати, що XVIII вік був періодом станової державності і станового поняття "нації". Коли для народників XIX віку "нація" була народом без еліти, то для державників XVIII віку "нація" була до певної міри еліта без народу. У практичному житті, щоправда, поняття "нації" було ширше, ніж еліта, хоч і не всеохопне" [9].

В цілому, зважаючи на цілий ряд застережень, сучасні автори історичних праць про Україну-Гетьманщину вимушені доводити своє право на застосування понять "нація", "національний" до тогочасних подій, процесів та явищ.

Причини такого, скажемо, дещо "ущемленого" становища даної групи дослідників містяться не лише у особливостях об'єкта вивчення. Крім гносеологічних аспектів питання, доводиться враховувати й особливості функціонування української історичної науки за тоталітарного минулого. Внаслідок монополії "єдино правильного вчення" у системі радянської освіти й науки переважна більшість сучасних науковців у питанні про час виникнення та становлення націй формувалися і сьогодні продовжують свої пошуки як модерністи. Проте ми ні в якому випадку не намагаємося стверджувати, що вони і сьогодні тримають на озброєнні радянсько-марксистський методологічний арсенал. Сучасні українські модерністи послуговуються методологією, прийнятою у світі.

Пов'язуючи тоталітарне минуле з сучасним українським модернізмом, ми маємо на увазі ту обставину, що одним з наслідків панування тогочасної ідеології для сучасної історичної науки є помітне домінування модернізму як напрямку вивчення минулого української нації. Партійно-

державне регулювання роботи історичних наукових осередків здійснювалося таким чином, що дослідженнями доновітніх часів займалося максимально вузьке коло фахівців. Основні зусилля наукового історичного загалу відмобілізовувалися на вивчення історії, починаючи з XIX ст. Такою можливістю зосередитися на історії дорадянського часу історики мали б, очевидно, завдячувати перетворенню марксизму в Росії на націоналізм. Як переконливо довів Р. Шпорлюк, "більш приховано в ленінському варіанті й відвертіше у сталінському марксизм-ленінізм явно трансформувався в доктрину національного визволення" [10].

З початком чергового етапу еволюції радянського політичного режиму в середині 50-х рр. виникли певні умови для вивчення історії "неросійських народів". І хоча у цих працях "в цілому втілювалася офіційна російськоцентристська концепція історії" [11], сучасні російські історіографи визнають, що офіційні звинувачення у націоналізмі на адресу дослідників історії народів СРСР були небезпідставними: "Національний історик робив свою справу: з різним ступенем усвідомленості в обстановці панування моноідеології культивував і утримував окремі фрагменти "своєї історії" [12].

Зрозуміло, що за названих обставин погляди на українську націю могли існувати лише як модерністські. Інші придушувалися силою влади. Прикладом тут може стати знищення тиражу монографії К. Гуслистого 1972 р. [13]

Сьогодні серед перших речників немодерністського бачення націогенези — Я. Дашкевич, Л. Залізняк, Я. Ісаєвич, А. Пономарьов. Існування національної свідомості (ідентичності) у XVI—XVII ст. визнають Я. Грицак, О. Гуржій, С. Плохій, В. Смолій, В. Степанков, В. Щербак та ін.*

Поширенню немодерністського підходу в сучасній українській науці, безумовно, посприяли й напрацювання діаспорних історіософів та істориків. Насамперед ми маємо на увазі І. Лисяка-Рудницького, який запропонував оригінальну схему взаємодії "континуїтетного" народу з "дискретною" нацією. Йому належать полемічно загострені, але не позбавлені об'єктивності (особливо з огляду на ситуацію, що склалася стосовно ознайомленості колишньої та й сучасної громадськості з історією до XIX ст.) слова: "Для культурного загалу все, що старше від Котляревського, фактично лежить потойбіч інтелектуального горизонту" [14]. На зміцнення немодерністського підходу працюють й висновки З. Когута: "Моя позиція полягає на тому, що будь-яке дослідження сучасного українського національного будівництва мусить брати до уваги роль української політичної одиниці XVIII ст., яку сучасники називали Малоросією, а історики пізніше дали назву — Гетьманщина". Тут же історик підкреслює, що корені останньої сягали аж 1648 р. [15] Подібні висновки робить й Ф. Сисин: "Якщо учений-соціолог швидше віддасть перевагу 1800 рокові як початковій точці сучасного українського національного будівництва, спеціаліст з історії ранньої модерної Європи має право стверджувати, що сучасне національне будівництво в Україні почало формуватися ще за 100 років до повстання (1648 р.— **О. С.**) і що саме повстання дало могутній поштовх для творення сучасної української нації" [16].

Свій вплив справляють і праці західних дослідників у сфері етнонаціології. Так, зокрема, Е. Гобсбаум наголошує: "За певних умов подібні рухи (проти іноземних загарбників. — **О. С.**) могли закласти основи більш

---

* Детальніше питання історіографії викладено: К а с ь я н о в Г. Теорії нації та націоналізму. Монографія. — К., 1999. — С. 264—273, 281—288 і О н и щ е н к о І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). Монографія. — К., 1997. — С. 101, 117—137.

ширшого національного патріотизму, як наприклад, в гуситській Богемії... або на воєнних кордонах християнських держав в середовищі озброєних вільних селян (прикладом служать згадані вище козаки)" [17] (Стосовно козаків Е. Гобсбаум робить висновок на основі аналізу "Сказания об азовском осадном сидении" — зразка "поетичної творчості донських козаків середини XVII століття" [18].)

Проте і досі ми спостерігаємо в Україні майже непохитне домінування модерністів. На це з усією очевидністю вказує нещодавно виданий Ю. Павленком навчальний посібник, присвячений історії світової цивілізації. Оскільки примордіалізм на фоні модернізму залишається непомітним, його здобутки, цілком природно, не беруться до уваги авторами навчальної літератури. Ю. Павленко, зокрема, стверджує: "Серед фахівців не викликає заперечення той факт, що передові країни Західної Європи вступили на шлях формування націй у XVII—XVIII ст., хоча подекуди передумови для цього існували з XVI ст." [19] В Україну ж національна ідея змогла прийти лише після французької революції: "...У першій половині XIX ст. вона поширилася серед переважної більшості відсталих порівняно з голландцями, англійцями та французами народів Центральної, Південної, а незабаром і Східної Європи та християнського Закавказзя" [20].

Як бачимо, у попередній цитаті беруться до уваги висновки примордіалістів західних, та зовсім не відображаються погляди українських. Вважаємо, що нечисленність прихильників примордіалізму, слабка розтиражованість їх поглядів шкодить і модерністській школі. Практична відсутність опонентів спричиняє виникнення у їхньому колі проявів метафізичності. На такий недолік звертає увагу Г. Касьянов. Він стверджує, що модерністи певною мірою абсолютизують дискретність у розвитку націй, проявляють прагнення протиставити модерну національну епоху попередньому періодові розвитку людства [21]. Ту ж саму думку підтримує й В. Лісовий, у вигляді метафори формулюючи, що нації будуються не на розчищених майданчиках історичного простору і часу [22].

Метафізичність себе проявляє і в тому, що певний рівень функціонування національної свідомості, який за своїми проявами не відповідає характеристикам модерної нації, отримує ярлик "незавершеності" [23]. З нашого погляду, це означає, що замість того, щоб розглядати націю як процес і вивчати національне життя таким, яким воно склалося на час свого існування, окремі дослідники дивляться на нього з позицій певного ідеального стану, котрого той чи інший соціум має досягти. Врешті, такий підхід для істориків неможливий через порушення принципу історизму, оскільки він передбачає розгляд конкретних історичних подій, процесів, явищ крізь призму критеріїв наступних історичних епох.

Не позбавлена певної однобічності і вже цитована думка Ю. Павленка з визначенням хронологічних рамок поширення національної ідеї на терені України. Автор визнає можливість впливу західної національної ідеї у XIX ст. [24] (хоча тоді наша земля вже була відгороджена від європейського впливу Росією) і не припускає думки, що вплив тих же ідей міг чинитися на Україну і за попередніх століть. Тим більше, що тоді Україна перебувала у безпосередніх контактах із Заходом, а цілий ряд українських істориків доводить, що процес українського націотворення "відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі". Зокрема, вони наголошують, що "церковні рухи і козацькі війни XVI—XVII ст. є українськими аналогіями загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності — національної свідомості" [25].

Одну з причин ігнорування і певного взаємного протиставлення поглядів названих груп істориків, вважаємо, слід шукати сьогодні у нерівно-

мірності вивчення різних етапів соціально-цивілізаційної еволюції людства у перспективі "етнос — нація". Точніше, сьогодні історики мають ситуацію, за якої ця перспектива визначається лише за допомогою крайніх точок: "етносу" й "нації" (під якою розуміється нація модерна).

Засновник концепції етногенези в українській суспільно-політичній думці О. Бочковський визначав етнос ("нарід")* як "первісне живло суспільного життя... природну біологічну дійсність" або, образно формулюючи, називав етнос "гусеницею", а націю — "мотилем" [26]. З подібних позицій витлумачують сутність поняття "етнос" і сучасні етнологи, розглядаючи його як наслідок стихійного процесу самоорганізації людей, вирішальними чинниками котрого була "природна потреба людей у об'єднанні з метою самозбереження та самоідентифікації" [27], як "сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки [28]. Російський дослідник Л. Гумільов вважав етносом групу людей, що пристосувалася до визначеного (конкретного) ландшафту в момент свого виникнення [29], як "специфічну форму існування виду Homo sapiens", а етногенез — як "локальний варіант внутрішньо-видового формотворення, визначуваний сполукою історичного і хорономічного (ландшафтного) факторів" [30].

Відносно поняття модерної нації сьогодні, як уже зазначалося, єдиної думки немає. Проте переважна більшість західних та вітчизняних дослідників погоджується з тим, що існування нації неможливе без суб'єктивного почуття єдності, визначуваного по-різному: "колективною солідарністю", "почуттям спільності", "щоденним плебісцитом", "національною свідомістю" [31], "активною поставою її членів, їхньою волею бути суверенним політичним колективом" [32] та ін.**

З огляду на наше бачення змісту визначень етносу і нації, впадає у вічі той факт, що розміщені поряд два етапи соціально-цивілізаційної еволюції описуються за допомогою типологічно різнорідних характеристик. А серед низки питань, котрі сьогодні постають перед етнонаціологами, істориків найбільше цікавить, яким чином відбувається перехід від "народу" до "нації": безпосередньо чи через певний проміжний етап. Сьогодні етнонаціологи визнають, що остаточно дане питання, як і похідні від нього, "можна було б розв'язати після проведення цілого ряду спеціальних досліджень етноісторичного, етнополітичного, етнологічного плану" [33].

Недостатня дослідженість соціально-цивілізаційної еволюції у рамках етносу, розуміння нації виключно як модерного соціально-політичного і

---

* Словом "народ" ми позначимо загальне поняття соціуму на будь-якій стадії його соціоцивілізаційної еволюції. Терміном "нація" — соціум на певній стадії еволюції. Таке розмежування пояснюємо тим, що у сучасній літературній мові під словом "народ" розуміється і населення певної країни, і нижчі соціальні верстви — на противагу еліті, і соціуми з яскраво вираженими етнографічними ознаками (оскільки воно є абсолютним синонімом грецькому "етносу"). У сучасному політичному дискурсі під терміном "народ" нерідко маються на увазі нації, як це, до речі, було прийнято і у XIX ст. Пригадаймо відомий вираз, що застосовувався саме до процесів націостановлення у Європі: "весна народів". Нарешті, "народ" — однокореневе з "рід". Додамо, що саме у такому семантичному підпорядкуванні бачив визначені поняття І. Франко, привертаючи свого часу увагу громадськості до потреби "відродити з величезної етнічної маси українського народу — українську націю, цільний культурний організм" (цит. за Гнатенюк П. Н. Национальный характер: мифы и реальность. — К., 1984. — С. 46).

** Деталізований виклад засадничих уявлень про націю вітчизняних дослідників міститься у праці І. О. Кресіної "Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз" (К., 1998. — С. 96).

культурного феномена породжує постійну підміну понять "етнос" і "нація". Для прикладу наведемо таке твердження: "Давньоруська держава стала важливим чинником і водночас результатом розвитку українського етносу. Не ототожнюючи історію народу з історією держави, не можна не бачити їхнього тісного взаємозв'язку, більше того — неможливості **етносу** (підкреслення у цитаті наші. — **О. С.**) на певному етапі свого поступу продовжувати його поза інститутом **національної** державності. Водночас рівень **національної** державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку **етносу** і його **національної** свідомості" [34]. Виходячи з нашого сприйняття, в даній цитаті, крім уже зазначеного нами недоліку, відчувається також потреба виділити у еволюції "етносу" певний відрізок, до якого були б застосовувані поняття "національна державність", "національна свідомість".

Щоб дещо прояснити сутність механізму переходу від етносу до нації, вважаємо, що дослідникам варто уважніше придивитися до сутності того процесу, який в етнонаціологічних дослідженнях називають етапом "етногенези", відводячи для нього часовий проміжок у більш ніж тисячоліття: VIII—XVIII ст. [35] Саме протягом цього історичного періоду в етнічному бутті мав відбутися той якісний стрибок, який створював перспективи для витворення нації.

Оскільки нація визначається насамперед як уявлена, усвідомлена спільність, то у перспективі "етнос—нація" нас мають цікавити зміни, що відбувалися у світосприйнятті етнічних спільнот. У найзагальнішому вигляді етнічне світосприйняття полягає в прийнятті суб'єктом комплексу буттєвості як данності, коли "предметний світ конкретної культури "захоплює" індивіда" [36], і він — "Я-індивід" — усвідомлює себе цілком підпорядкованим якомусь згори заданому сенсу, цілковито розчиненим у своїй покревній групі, поглиненим нею" [37].

Така характеристика етнічного світосприйняття зумовлюється тим, що дійсність, пануючи над людиною, "вростає" в неї, "захоплює" її, оскільки "перевищує рівень її можливостей, її суб'єктності" [38]. Як наслідок, етноси у своєму світосприйнятті постають синкретично цілісними людськими спільнотами, де люди себе самоусвідомлюють на рівні архетипу: "Ми—Вони", а їхню свідомість слід визначати як "індивідуально-групову" [39].

Історичні процеси, що працюють на посилення суб'єктних можливостей людини, ведуть до розщеплення синкретично єдиного етносу. Він розсипається на атоми, котрими можуть виступати або "Я-особистості" (самоствердженні на усвідомленні значимості свого соціального стану завдяки приналежності до певного станово-професійного або іншого корпоративно-згуртованого елемента суспільної структури), або на "Я-індивідуальності" (базовані на усвідомленні себе як реально визнаного вищого сенсу суспільного буття, як суб'єкта, соціальний статус котрого розчинений в його суб'єктивній самоцінності) [40].

Атомарність етнічного соціуму забезпечує визначальну передумову для утворення цілого ряду соціальних спільностей, які ґрунтуються на індивідуальності: тієї ж атомарної етнічної, територіальної, визначеної за критерієм соціально-структурного поділу — кастової, станової, класової чи, врешті, загальнолюдської.

Позбавлені будь-якої, неминуче детермінованої природними обставинами, невільної співналежності будь-якому цілому, "виступаючи самі собі цілісністю, самодостатньою одиницею" [41], індивіди можуть утворити й національну спільність. Ми підкреслюємо, що лише можуть утворити за

певних сприятливих умов, але не створюють автоматично, оскільки в суспільстві ніякі зміни не відбуваються й ніякі закономірності не проявляються самі собою, без цілеспрямованих зусиль соціальних суб'єктів. Тому й національна атомістична спільність може виникнути лише "як продукт людських переконань, пристрастей і нахилів" [42], а функціонувати спроможна, за афористичним порівнянням Е. Ренана, як "щоденний плебісцит" [43] з приводу спільних політичних, культурних, економічних інтересів.

Ведучи мову про перехід від синкретичного етнічного світо-, точніше, соціосприйняття до атомістичного, методологічно ми прагнемо спертися на висновок сучасної соціології про діалектичну єдність суспільства, що грунтується одночасно як на процесах диференціювання, так й інтегрування. На думку сучасних етнонаціологів, "жодне суспільство чи суспільне явище не розвивається поза таким взаємозв'язком" [44]. Тому обов'язково зазначимо, що й атомізовані етноси та витворені на їх базі суспільно-історичні спільності не втрачають соціал-органічних зв'язків невільної співналежності [45]. З атомізацією етносу ці зв'язки не заперечуються і не зникають, а продовжують відігравати важливу роль у процесах консолідації людських спільнот, хоча й змінюють ряд своїх характеристик. У межах вплетеності індивіда в життєдіяльність етносу вони постають як відношення "неіндивідуалізоване, досуб'єктивне, дорефлексивне", у рамках належності до нації — як "індивідуалізоване, суб'єктивне, рефлексивне" [46].

Таким чином, атомізація виступає процесом, що працює одночасно як на розрив через усвідомлення окремішного, свого, так і на усвідомлене прагнення до об'єднаного захисту спільних інтересів, котрі є не чим іншим як спільним в їх окремішних інтересах, а їх реалізація більшою чи меншою мірою усвідомлюється як запорука реалізації інтересів окремішних, часткових, партикулярних, приватних. Висловлене дає можливість побудувати певну схему співвідношень між стадіями соціально-цивілізаційної еволюції та характером соціальних зв'язків:

власне етнос — соціал-органічні невідрефлексовані зв'язки;

атомізований етнос — атомарні та соціал-органічні невідрефлексовані;

домодерна нація — атомарні (у всіх), соціал-органічні відрефлексовані (у еліти), соціал-органічні невідрефлексовані (у решти);

модерна нація — атомарні та соціал-органічні відрефлексовані.

Дослідження етнологів, щойно використані нами для викладеної схеми, вважаємо, узгоджуються з оригінальною концепцією І. Лисяка- Рудницького. Грунтуючись на генетичному взаємозв'язку народу ("одиниці етнічної") та нації ("одиниці політичної") як відповідно "підбудови", створеної сукупністю "об'єктивних прикмет", і "надбудови" — явища суб'єктивної сфери, витвореного "колективом людей, що хочуть бути державою" [47], автор поєднував "континуїтет" буття народу з "дисконтинуїтетом" (чи дискретністю) національного життя. Дана концепція дає можливість державний, політизований народ розглядати у статусі нації та повертатися до вихідних етнічних позицій, якщо державність, а з нею політичне життя народом втрачаються [*].

Разом з тим концепція І. Лисяка-Рудницького допомагає уникнути помилки перенесення модерних ознак на соціуми глибшого минулого [48].

---

[*] Подібного погляду стосовно національної історії європейських народів дотримується і автор відомого на Заході бестселера "Європа. Історія" Норман Дейвіс. Він стверджує: "Начебто останньої стадії — національної держави — *досягали не раз* (курсив наш. — **О. С.**), але шляхи, що ведуть до цієї стадії, вкрай розмаїті" (Д е й в і с Н. Європа. Історія. — К., 2000. — С. 472).

Цій же меті служать поняття "домодерної нації", використовуване учасниками "круглого столу" істориків України, що відбувся у Львові 1995 р. [49], сформульоване Я. Грицаком поняття "потенційна протонація" [50], Е. Хобсбаумом — "протонаціоналістичні феномени, почуття" [51], Е. Смітом — "нація до націоналізму" [52]. На основі поділу української історії на "ранньомодерні" (ранньоновітні) та власне "модерні" (новітні) часи [53] можна виокремити поняття "ранньомодерна нація". Це відповідало б і загальноприйнятій періодизації європейської історії, і відображало б соціально-генетичні зв'язки між ранньомодерними та модерними часами, які, безумовно, існували у контексті соціально-цивілізаційної еволюції кожного європейського народу.

Вважаємо, що саме наявність вказаних зв'язків у тогочасних європейських суспільствах спонукає ряд провідних західних дослідників (а серед них — і "заповзятливих модерністів") шукати початки виникнення сучасних націй у періодах, що передували XIX ст. Так, зокрема, Е. Гобсбаум стверджує, що нації, у сучасному розумінні цього слова, виникли "не раніше XVIII ст., або, найбільше, його непарного попередника" [54]. Е. Гелнер визнає, що початки модерної доби й відповідних форм свідомості можна знайти в європейській історії XVI ст. Саме з цього часу родовід "уявлених спільнот" виводить і Б. Андерсон [55].

Використання поняття "ранньомодерна нація" і зобов'язує, і дає можливість поставити ряд запитань стосовно процесів націогенези та застосування понять "нація", "національний" до соціуму Української козацької держави у межах модерністського розуміння нації.

Насамперед виникає питання про сам спосіб існування нації. Якщо ним є уявлення спільності, а ми ведемо мову про стан соціуму, коли у підпорядкованих належного усвідомлення немає, то чи припустимо таку людність називати нацією, навіть якщо робити обмовку, що це ранньомодерна нація? Припускаємо, що можна, коли виходити з тієї принципової засади, що протягом вказаного періоду нормою було усвідомлення "всезагального інтересу через інтерес окремої панівної верстви" [56]. Це дозволяє стверджувати, що націю варто називати соціум, об'єднаний національно ідентифікованою елітою, яка переконуванням, правовими нормами, маніпулюванням і примусом — всіма відомими засобами здійснення влади могла поширювати серед підвладних верств усвідомлення обов'язку підпорядковуватися інтересам і справам національного цілого.

Виявлена у джерелах інформація про висловлювання козаків на початку Національно-визвольної революції зміцнює думку, що таке усвідомлення існувало і поза політичною елітою у козацькому середовищі [57].

І хоча сьогодні кількість відомих свідчень про внутрішньосуспільне уявлення політичної спільності не надто велика, проте існує набагато більше висловлювань польських сучасників подій, які сприймали повсталих саме націю [58].

Факти формування старшиною у суспільстві позиції єдності, грунтованої на протистоянні російським новозапровадженням, у інтерпретації Катерини II як "підбурюванні народу пристрасними та підступними витлумаченнями", наявність у лівобережних українців "сокровенной ненависти" до великоросіян — фіксують і документи 60-х рр. XVIII ст. [59]

Як бачимо, історичні джерела повідомляють нам про факти генерування та поширення у підпорядкованих верствах солідарності саме старшиною — політичною елітою. Але хіба це не закономірність утворення нації, яка є "продуктом свідомих дій еліт" [60], хіба націогенеза знає інші шляхи, крім бюрократичної інкорпорації та народнокультурної мобілізації з провідною роллю еліт в обох випадках? [61]

Ми маємо доволі підстав стверджувати, що і сьогодні саме політична еліта залишається вирішальним чинником відтворення усвідомлення національної єдності. І незважаючи на всю могутність сучасних засобів забезпечення комунікованості суспільства, й досі не вдається досягти участі у національному "щоденному плебісциті" усіх громадян. Сучасні дослідження їхньої політичної поведінки у демократичних країнах показують, наскільки рідко і далеко не всі з них чинять відповідно до раціонально-активістської моделі — стрижня національно усвідомленої поведінки. Цих громадян сьогодні "не можна назвати ні добре поінформованими, ні глибоко залученими до політики, ні особливо активними; процес же прийняття електоральних рішень становить собою що завгодно, лише не раціональний розрахунок" [62].

Врешті, поки що не визначено ту мінімальну критичну відносну кількість людей з розумінням спільності, яка б давала можливість стверджувати, що перед нами нація. Вважаємо, що мова ні в якому випадку не має вестися "про всіх" чи "майже про всіх". Адже у суспільстві, як відомо, діють статистичні закономірності, котрі проявляють себе як тенденції, не обов'язково реалізовуючись у кожному конкретному випадку.

Висловлене щодо способу усвідомлення ранньомодерної нації стосується, на нашу думку, періодів відносної соціально-політичної стабільності. За часів нестабільності, особливо, коли над народом нависає загроза пригноблення, а то й загибелі, і джерело небезпеки чітко бачиться не лише на рівні абстрактних узагальнень, але й на рівні наочно-практичного життєвого досвіду представника підпорядкованих верств, — у такі періоди еліта з народом перетворюються в особливо міцну й могутню домодерну націю. На її єдність, з одного боку, працює відрефлексованість соціал-органічних зв'язків елітою, яка чітко усвідомлює соціально-політичні інтереси і своєї верстви, і всього соціуму. З іншого боку, хоча підпорядковані й неспроможні піднятися до рівня відрефлексованості загальносуспільних зв'язків і потреб, між ними і елітою виникає уявлення про політичну спільність на грунті архетипів етнічної свідомості, спрямованих проти зовнішніх ворогів: "ми — вони", "або загинемо у неволі, або визволимося". У ході визвольної боротьби вони цілком узгоджуються з відрефлексованими елітою завданнями політичної боротьби.

Тому вважаємо, що події третьої чверті XVII ст. важко кваліфікувати інакше як національно-визвольну революцію. І навіть якщо це не власна назва тих подій, сутності справи це не змінює. Адже перед нами такий незаперечний і підтверджуваний самим фактом свого існування прояв національної ідентичності — ідентитет — як "спільні дії... тобто дійова ідентичність". Серед комплексу національних ідентитетів ми переважно маємо справу з ідентитетами свідомісного походження. Тому історик неодмінно наштовхується на проблему визначення рівня охопленості соціуму національними ідентитетами, достатнього для того, щоб стверджувати: він досліджує соціум у статусі нації. Виділення за цієї обставини такого ідентитету, як "дійова ідентичність" [63], дає можливість дослідникам національної ідентичності впевнено стверджувати, що рівня, необхідного для кваліфікування соціуму як нації було досягнуто. Інакше б соціум в цілому не мав би спонук до дій державотворчого змісту.

Врешті, навіть якщо на події третьої чверті XVII ст. поглянути з модерністського кута зору, все одно доведеться їх визнати як національну революцію. Дане твердження, на наш погляд, грунтується на такій властивості модерної національної свідомості, як націоналізація часу або історії [64], чи, за іншим визначенням, як ретроспективні пошуки елітою підстав для національного самовизначення [65]. І коли навіть погодитися з тим, що сучас-

на українська нація сформувалася у модерні часи як так звана "мала" нація, але відбувалося це з іменем Богдана та Визвольної війни на вустах, то вже цього достатньо, аби назвати ті події національними.

Наступним питанням, яке виникає з приводу застосування поняття "ранньомодерна нація", є питання про такі прояви ідентичності, як становість та конфесійність. Поширення у XVII—XVIII ст. самоназв "козацький народ", "православний, християнський народ" відразу ж наштовхує на, здавалося б, самоочевидний висновок, що перед дослідником незаперечний доказ станової чи конфесійної ідентичності, але не національної.

Проте така самоочевидність може бути оманливою. Як ми уже згадували, серед дослідників-суспільствознавців, починаючи з Дж. Стюарта Мілля, панує переконання, що національне передбачає складову політичності [66]. Політичне ж за своєю онтологічною сутністю сьогодні розглядається з двох поглядів: субстанціального та несубстанціального або функціонального [67]. Оскільки у суспільному бутті не вдається виявити політичне як "автономну реальність", як субстанцію, і разом з тим доводиться постійно наштовхуватися на приклади перетворення у політичні найрізноманітніших проявів суспільного життя (за умови, що вони потрапляють на перетин інтересів окремішних, часткових та загальносуспільних), то ми маємо брати до уваги можливість проявів становості та конфесійності як політичних. І якщо аналіз засвідчить, що до семантичного значення конфесійної чи станової самоназви включаються семи етнічності, територіальності, а особливо — політичності, то може виявитися, що під згаданими самоназвами історики мають справу з національною ідентичністю.

У теорії українських модерністів середини XX ст. ми маємо прояви протиставлення станової та національної ідентичностей як взаємовиключних. Так, зокрема, свого часу стверджував М. Стахів: "Становий лад ділить суспільство на окремі групові індивідуальності, причому стани відділені один від одного так сильно, що між ними не може витворитися передумова існування нації: почуття єдности" [68]. Ту ж теоретичну позицію обстоював О. Бочковський: "Ніщо не гальмує так кристалізацію народів, а далі перетворення їх у модерну націю, як саме оці внутрішні суспільні перегородки" [69].

Проте далеко не всі сучасні етнонаціологи схильні протиставляти прояви ідентичності один одному. "Людям властиві численні колективні ідентичності... Таке явище, по суті, дуже поширене, саме його й слід, напевне, сподіватися у світі множинних зв'язків та ідентичностей" [70], — стверджує Е. Сміт. Таке бачення ми зустрічаємо і серед сучасних українських етнонаціологів: "Ми вважаємо неприйнятним положення про те, що вона (етнічна чи національна ідентичність. — **О. С.**) "сперечається" за відданість з класом, релігією та місцевими ідентичностями і тому ніколи не є узгодженим цілим, а її основною слабкістю є відсутність гомогенності. Ми вважаємо відсутність гомогенності (етнічної, соціальної тощо) не слабкістю, а нормою модерної нації, що є, як правило, поліетнічною та соціально структурованою". У розвиток думки наголошується: "Кожна з ідентичностей має свої параметри і своє "місце" в свідомості й системі смисложиттєвих цінностей" [71]. Нам же залишається лише додати: якщо для модерної нації визнається нормою гетерогенність ідентичностей, то чому для домодерної нації обов'язковим показником має бути гомогенність?

Окремо мають бути розглянуті національна та конфесійна ідентичності. На нашу думку, їх не варто розглядати як взаємовиключні чи конкурентні. На користь такого бачення свідчить не лише історичний досвід України, Польщі чи Ірландії. Тісне поєднання національного з релігійним

залишається характерною рисою й теперішнього ірландського національного руху, а в сучасних арабських країнах націоналізм настільки міцно ототожнюється з ісламом, що практично не існує можливостей їх розглядати як окремі ідентитети. Тим більше, релігійне працює на користь чи й уособлює національне в умовах експансії іноетнічних та одночасно іноконфесійних сил, як це сталося з православною Україною під тиском католицької Польщі, з одного боку, та мусульманських Криму й Туреччини — з іншого.

Нерозривну єдність національно-конфесійного націологи пояснюють таким чином: "Адже релігія — це старий перевірений спосіб, що дозволяє через загальну обрядову практику і своєрідне братерське почуття об'єднати людей, котрі в іншому мають між собою мало спільного" [72]. І хоча сьогодні ще ніхто остаточно не встановив, чи почуття належності до певної релігії подібне до націоналізму за своєю внутрішньою природою чи лише за своїми зовнішніми проявами, сучасні націологи схильні їх уподібнювати: "Зараз ці феномени прийнято ототожнювати, оскільки ми вже відвикли від такої моделі багатокорпоративної держави, де різні релігійні общини співіснують під егідою верховної ради як до певного ступеня автономні самокеровані утворення, як це було, наприклад, в Османській імперії" [73].

Найсерйознішого аналізу вимагає питання співвіднесеності національної ідентичності та політико-юридичної рівності всіх членів суспільства. Вважаємо, що тут доводиться вдаватися до формулювань, які б вказували лише на відносність такої рівності. Для прикладу зацитуємо Е. Гелнера: "... Звичайна група людей (скажемо, жителі певної території або носії певної мови) стає нацією, якщо і коли члени цієї групи твердо визнають певні загальні права і обов'язки стосовно один одного в силу їх об'єднання як членів" [74]. Категоричніші формулювання про політико-юридичну рівність членів як "компонент стандартної західної моделі нації" чи як одну з "найголовніших рис національної ідентичності" [75], про націю як про самодостатній і самоврядний культурно-комунікативний простір, витворений "на засадах посполитої рівності його учасників" [76] — такі формулювання, вважаємо, більше характеризують носіїв ідеології націоналізму, ніж соціально-правову картину у реальній нації. Пригадаємо, як вирішувалася проблема "посполитої рівності" у націях, котрих з кінця XVIII ст. вважають модерними. Наймані працівники отримали рівні політичні права з роботодавцями лише наприкінці XIX ст., жінки — протягом 10—20-х рр. XX ст. (Тому Р. Арон, наприклад, мав достатньо підстав стверджувати, що європейські держави та суспільства напередодні Першої світової війни "не були національними ані фактично, ані теоретично" [77].) Проблема ж реальної рівності в реалізації як політичних, так і соціальних прав усіх громадян постала в сучасних західних націях лише після Другої світової війни в середині XX ст.

Нарешті, соціальна структура сучасних модерних націй описується західними соціологами переважно за допомогою теорії стратифікації, котра виходить з тієї засади, що індивідууми, сім'ї, групи консолідуються, підкреслимо, у ієрархічно підпорядковані один одному страти (у перекладі з англійської "страт" означає "верства"). Такий характер соціального устрою пояснюється тим, що "основою і сутністю" процесу суспільного стратифікування є "нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності і зобов'язаності, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того чи іншого співтовариства" [78].

Історичні свідчення й теорія стратифікації можуть послужити аргументами на користь відмови від абсолютизації критерію рівності як ознаки модерної нації. Це дозволило б позбутися такого підходу і стосовно

ранньомодерної нації, тим більше, що тоді свою роль відігравали християнські уявлення "про небесну ієрархію архангелів і семи рангах ангелів". Як наслідок прояви диференціювання того часу не сприймалися "ні соціальним нерівноправ'ям, ні тим більше особистою невдачею", адже "земний церковний і мирський порядок вважався визначеним Богом, відображенням порядку небесного" [79]. Вважаємо, що в Українській козацькій державі гаслом суспільної консолідації могла служити ідея непорушності прав усіх соціальних верств. "...І у нас же ніхто нікого не грабує, гетьман володіє гетьманським, а козак козацьким", — як казав Я.Сомко [80].

І зрештою, чи не є принцип соціальної рівності, взятий до методологічного інструментарію модерністами, умоглядним ідеалом, який виглядає досяжним у часи радикальних суспільних перетворень, коли старий лад, а разом з ним суспільна ієрархія, ламаються, а нові устрій та ієрархія ще не визріли? Чи не варто нам погодитися з твердженням П.Сорокіна про те, що "суспільства без розшарування, з реальною рівністю їх членів — міф, так ніколи й не реалізований за всю історію людства" [81]?

Дещо перебільшеного значення, як на нашу думку, у модерністських дослідженнях націогенези надають з'ясуванню питання про історію становлення терміна "нація" у сучасному розумінні цього слова [82]. Такий підхід виглядає цілком природним для того періоду, коли міжнародне життя стало настільки щільним і комунікованим, що, десь виникнувши, наукова, суспільно-політична ідея легко запозичувалася іншими суспільствами, їх науковими та політичними елітами.

Коли ж мова ведеться про домодерний період націогенези, то доцільніше зосереджуватися на семантиці автохтонно виниклих назв або на заново сформованих семах здавна вживаної самоназви. Якщо вони вказуватимуть на ідентифікацію не лише з певною територією, але й з державою, населенням, їх політичними інтересами, то питання модусу виявлення поняття можна буде вважати несуттєвим. Можемо сказати, що ідея нації тоді поставала не у модусі поняття "нація", а у модусі "народ", "козацький народ", "православні", "українці" та ін.

Виділення етапу "ранньомодерна нація" викликане і тим, що ми маємо доволі багато проявів суспільно-політичного життя доби Гетьманщини, які важко описати у межах поняття "політична нація". Адже типова політична нація сучасними дослідниками визначається як "нація без "національності", тобто без ототожнення елітою себе з підпорядкованими верствами [83]. У зв'язку з цим політичну націю Гетьманщини не вдасться назвати типовою, оскільки у тогочасної еліти ототожнення з народом, хоч і дедалі послаблюючись, але існувало.

Це ототожнення себе проявило в орієнтації еліти на відповідальність за долю простих людей, включаючи й відповідальність за реалізацію прийнятих політичних рішень та відповідальність за збереження єдності у середовищі самої провідної верстви.

Прикладом першої з них може бути звернення П. Суховія у травні 1669 р. до прилуцького полковника Маценка. Запорозький гетьман закликав обирати політичну орієнтацію таким чином, щоб це не погіршило становища людей: "...Приятельськи тебе прошу, щоб ви розсудили, аби невинні люди, як прості вівці, за вашою старшою поведінкою не пішли в неволю" [84].

Проявом другої є лист П. Дорошенка до Д. Многогрішного від 7 травня 1669 р.: "Ні до чого іншого старанності моєї більше не докладаю, лише б будови Божії в потрібному перебували спокої і народ в усій Малій Росії, православною вірою сяючи, не зводився від незгоди старших до мізерії і знищення" [85].

На користь формування уявлення про спільність працювала і соціально-культурна парадигма українського бароко. Насамперед це проявлялося у тому, що протягом "XVII—XVIII ст. визначився інтерес не лише до світу, але і до людини, яка стрімко втрачала свою умовність" [86]. Для формування національної єдності, цілісності це має першочергове значення, адже нація є спільністю свідомих своєї окремішності індивідів, об'єднаних "зв'язками, які збирають, сумують і комбінують у сукупність такі одиниці, які внутрішньо залишаються роз'єднаними. Створюється лише відносна спільність, близькість далеких, співіснування самодостатніх, сумісність внутрішньо несумісних" [87] або, як на схожу думку, нація визначається як "сконсолідована різнорідність" [88].

На формування уявленої спільності працювало й тогочасне становище України на культурній карті Європи. Перебування української культури XVII—XVIII ст. одночасно у двох великих культурних колах — православно-візантійському та римсько-католицькому — сприяло формуванню культури відкритого типу, вільної від тенденцій до ізоляціонізму. У внутрішньокультурному аспекті це теж працювало на зближення субкультурних проявів. "...Відкрита до сусідів українська культура і на своїй території показала величезні можливості відкритих контактів між окремими зонами" [89].

Дана риса гармонізувалася з характерною особливістю слов'янського бароко, як переконують дослідники, працювала на подолання дистанції між "високим" та "низовим" проявами культури та, звичайно, їх носіями [90] і таким чином сприяла культурному зближенню між елітою та народом, а в ширшому аспекті — формуванню уявленої спільності. Можливо, поєднанням саме визначених тут двох попередніх особливостей слід пояснювати таку неординарність українського бароко, як рух елітної та народної культур назустріч одна одній, тоді як у решти і слов'янських, і неслов'янських народів культура бароко характеризувалася лише "підживленням формами фольклору" [91].

Тенденція до зближення народної та вченої (елітної) культур, як припускають дослідники, у тогочасній Україні була викликана нерозвинутістю просвітницьких, класицистських тенденцій, функції яких взяло на себе пізнє бароко [92]. Такі особливості української барочної культури "несподівано пішли на користь і сприяли національній ідентифікації культури і перетворенню різних "діалектів" в єдину мову культури" [93]. Тоді як в інших країнах парадигма Просвітництва працювала на гуманістичний космополітизм. Вона одночасно боролася проти всіляких проявів народної культури, вбачаючи у них лише відсталість, забобонність, дурний смак. В Україні ж елітарна культура (за винятком релігійних авторів) розпочала свій рух взаємодії з народною культурою, який став ознакою доби романтизму — культурної течії, що відображала і забезпечувала культурними засобами процес формування модерних націй.

На інтенсивне формування уявлюваної спільності працювало й геополітичне становище України. Зовнішня загроза завжди виступала у ролі каталізатора державотворення та націогенези. Стосовно України середини XVII ст. даним чинником були грабіжницькі напади Кримського ханства, експансія шляхетської Польщі, до яких потім додалася експансія Москви. Як наслідок, в українців не могли не сформуватися почуття окремішності від сусідів не лише на рівні етнічного "ми — вони", але й політичного, соціального, релігійного усвідомлення своєї окремішності, а паралельно з ним — і почуття солідарності, що в нашому контексті працювало на подолання наслідків впливу соціального диференціювання.

Формуванню чуття єдності сприяли й міграційні процеси XVII—XVIII ст. Переселенці обживали простори Брацлавщини, Київщи-

ни, Запоріжжя, пізніше Лівобережжя, переходили у слободи, засновувані старшинами. Творячи нове життя, вони розривали зв'язки й втрачали ідентичність, зумовлювану чинниками, що діяли у межах рідних сіл та міст. Паралельно з цим, на думку Ф. Сисина, вони могли формувати нову свідомість, подібну до свідомості емігрантів Нового Світу у XIX ст. [94] Випрацюванню національної ідентичності сприяли й "інонаціональні" етнічні групи, "які могли нагадувати селянам і козакам про їхню власну "руськість" [95].

Для формування чуття національної спільності одним з провідних чинників є політична зорганізованість. За визначенням Л. Ребета, "нація це передусім культурно-етнічна спільнота, що зорганізувалася також політично" [96]. Соціум Гетьманщини витворив такі інституції, як Генеральна військова рада, Гетьманат, Рада старшини, Старшинський з'їзд, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд та ін. На рівні місцевої влади — полкові канцелярії, суди, сотенні правління і сотенні суди. Навіть без вживання терміна "держава" важко назвати український народ того часу "культурно-етнічною спільнотою". (Наслідком нашого імперського минулого є панування стереотипних уявлень про державу, з експресивним забарвленням даного поняття: велич, величина, трепетання сусідів... Про семантичне значення його, на наш погляд, найкраще сказано у Е. Гелнера: "Держава — це інститут або ряд інститутів, головним завданням яких (незалежно від усіх інших завдань) є охорона порядку. Держава існує там, де зі стихії соціального життя виокремилися спеціалізовані органи охорони порядку, такі, як поліція та суд. *Вони* і є держава" [97].) Зіставимо дане визначення з історичними фактами: договірними статтями гетьманів, обов'язковим компонентом яких була реалізація потреби у власних законах, судівництві, з названими вище політичними, адміністративними та судовими інституціями, а також з "Правами, за якими судиться малоросійський народ", з судовою реформою 60-х рр. XVIII ст. у Гетьманщині.

У контексті поставлених нами питань не можна не згадати про демократичні інституції Гетьманщини. На думку О. Бочковського, особливе місце в процесі націогенези займає демократія, "ідеалом якої є усунення політичної, господарської та національної неволі; розкріпощення людства подужанням існуючих соціальних нерівностей та суперечностей. Демократія... переборює розпорошення (атономізм) феодального суспільства... Нація взагалі дуже зобов'язана демократії" [98].

І навіть якщо ці слова писані у контексті модерністської концепції, вони дуже легко екстраполюються на добу Української козацької держави, у якій чинник демократії, особливо на початковому етапі, залучав до політично усвідомленого життя якнайширші суспільні верстви і міг працювати на витворення ранньомодерного чуття спільності не лише на рівні архетипів етнічної свідомості, але й забезпечувати у свідомості підпорядкованих верств рефлексію соціал-органічних зв'язків невільної співналежності, що є підгрунтям для уявленої спільності. Що такі процеси відбувалися, недвозначно засвідчують народні пісні й думи політичного змісту.

Принциповим, у визначеному аспекті, вважаємо питання символу єднання нації. Для модерного часу це сама нація, до якої формується активне ставлення людини [99]. Для доби Української козацької держави такими символами були віра, Вітчизна, права й вольності. У праці, присвяченій становленню української ідеї в історичній перспективі, сказано: "Домінантою політичної думки України від середини XVII ст. стало відчуття навислої над краєм смертельної загрози. В її фокусі опинилася ідея порятунку — осель, вольностей, православ'я" [100]. Певну складність тут створює

зіткнення ідей нації та монархії. У класичній модерністській схемі вони взаємно виключають одна одну, й ідея нації має прийти на зміну ідеї монархії. "Та не слід гадати, — переконує політолог, — що ідея нації різниться від ідеї монархії рівнем абстрагованості. Просто одна співвідноситься з особою, що втілює збірну волю групи, а друга — з групою, що виступає колективним воліючим суб'єктом" [101].

У творах військових канцеляристів, у гетьманських універсалах ми зустрічаємо цього колективного воліючого суб'єкта. Це "Вітчизна", "матір Україна" чи "Малоросія", як у С. Дівовича. Українська еліта, перебуваючи в умовах імперії, у своїх творах та офіційних документах бере до уваги, звичайно, і російського монарха, причому як свого монарха. Проте це ні в якому разі не означає, що політична еліта та провідні соціальні верстви відводили для себе пасивну роль у житті Козацької держави. І. Лисяк-Рудницький нас запевняє: "Дуже легко показати, що під традиційною формою служіння особі монарха насправді йшлося про служіння нації-державі, тільки символізованій у династії й особі монарха" [102]. Як видно з документів, у Гетьманщині з монархом пов'язували лише затвердження у формі указу рішень, прийнятих елітним загалом в українській столиці. Це може означати єдине: не російський монарх втілював збірну волю українців, а вони самі через символ Вітчизни, Малоросії, недоторканних прав та вольностей. Зміст служби монарху представники еліти витлумачували як необхідність виконувати функції у межах українського суспільства. Так, зокрема, вважав І. Самойлович у листі від 26 жовтня 1677 р.: "... Щоб охоче і вірно вашій царській пресвітлій величності служити, і цілість України Малої Росії глядіти й остерігати, і проти всякого неприятеля за неї і за церкву Божу заступатися готові були" [103]. Таке бачення служби цареві І. Самойлович викладав і в листах компанійському полковнику Г. Новицькому, висловлюючи йому та його козакам подяки за старанне виконання наказів: "... І проти всілякого неприятеля так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися" (24 червня 1682 р.) [104]; "... і до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали..." (12 липня 1685 р.) [105].

Ще показовішим у визначеному контексті є твір С. Дівовича, сама його назва — "Розмова Великоросії з Малоросією". Замість того, щоб вивести образ царя, він вдається до персоніфікованого образу Великоросії, якого в самій Росії не існувало. Зрозуміло, що це перекладач Генеральної військової канцелярії робить тому, що в його середовищі члени соціуму, рефлексуючи, співвідносили себе саме з образом Малоросії.

На користь витворення ранньомодерного чуття національної спільності працювало й бачення старшиною сутності функціонування влади. Документи не дають підстав стверджувати, що джерелом влади сприймався народ. Разом з тим вони засвідчують, що і монарха старшини не розглядали як інституцію монопольного прийняття політичного рішення стосовно Гетьманщини.

Факт включеності російського монарха до політичної системи Гетьманщини зафіксувався формулою: "за волею вашою государською, а нашим проханням". У такому вигляді ми її зустрічаємо, наприклад, у зверненні І. Самойловича до царя від 26 жовтня 1677 р. [106] Формулювання означало, що владу царя у Гетьманщині старшини вбачали у наданні легітимності прийнятим тут рішенням.

Дана орієнтація була дуже чітко визначеною. Старшини відводили царю роль виключно "легітимізатора" їх рішень. Дана орієнтація не передбачала прийняття рішення царем стосовно Гетьманщини, її устрою, її суб'єктів без попереднього щодо цього прохання. Яскраво це себе прояви-

ло у ході Глухівської ради 1669 р., яка обговорювала умови договору з московським царем. Російський представник доповідав, що українці негайно заперечили статтю, де цар постановляв розмістити російські залоги в ряді українських міст. Заперечення грунтувалося на тому, що "в чолобитті ж їхньому до великого государя... написано, щоб воєводам бути лише в Києві, а в Переяславі і в Ніжині, і в інших ні в яких містах воєводам і ратним людям не бути..." [107]

"Міркування" І. Мазепи від 20 жовтня 1692 р. засвідчує, що порядок прийняття рішення в Гетьманщині (у тому випадку стосовно долі горілчаної оренди) уявлявся так. Старшини зберуть необхідну інформацію, обговорять її на з'їзді, підготують прохання з констатаційною, мотиваційною та імперативною частинами майбутнього царського указу. Роль царя у прийнятті рішення полягала лише в акті "монаршого затвердження", тобто у наданні указу легітимності [108].

Така ж позиція прочитується і в аргументах І. Мазепи у ході так званої "війни маніфестів" 1708—1709 рр. Гетьман наголошував, що російський цар проводив політичні акції стосовно України "без жодної про те з нами згоди" [109]. Апокрифічна промова П. Полуботка теж містить дану орієнтацію. Вона використовується як аргумент для засудження Петра I як тирана, що "єдиною владою своєю" приймав рішення стосовно України [110].

Схожий підхід помітний і в пропозиціях, висловлених у ході складання прохання 1763 р., у яких старшини-автономісти пропонували самостійно на Генеральних радах (тут мався на увазі представницький орган від старшинства) шляхом голосування готувати рішення щодо усіх питань внутрішньої політики, які, проте, "сили і чинності своєї до того часу мати не повинні, доки гетьман та інші малоросійські чини не представлять вашій імператорській величності через своїх депутатів і не отримають на них всенаймилостивішої конфірмації" [111].

Автором такої ж моделі взаємин був і відомий громадський діяч Г. Полетика, котрий пропонував відродити в Україні шляхетську республіку. Відповідно до норм функціонування її "всі військові і громадянські запровадження і закони залежали від шляхетства, яке мало право творити їх на сеймиках, а для конфірмації королівської представляти на головний сейм" [112].

Саме здійснення влади репрезентантами держави і насамперед гетьманом бачилися соціоцентрично (як служіння суспільству) та інструментально (як засіб для принесення користі підпорядкованим) [113]. Таким чином, еліта уже була пройнята "усвідомленням своєї суспільної взаємозалежності і прагненням узгодити особисті інтереси за принципом справедливості" [114]. Це, на нашу думку, є чітким свідченням на користь формування модерного національно усвідомленого сприйняття влади. Саме такі аспекти бачення соціальної ролі владоможців доволі легко прочитуються в документах. Зокрема, в універсалі І. Мазепи гадяцькому полковнику з приводу зловживання орендарів: "... Але у більшій частині в тому Старшина винна, оскільки не іншому кому, лише Старшині, стерегти належить, щоб понад порядок належний, в Універсалах Наших іменований, до обтяження черні нічого такого не робили" [115].

В цілому завданнями гетьмана бачилися турбота про стабільність, правопорядок, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності суспільства, відтворення його духовності. У формулюваннях того часу це виглядало "печалуванням" задля "цілості" вітчизни, як писали Ханенкові старшини у листі до П. Дорошенка від 9 грудня 1671 р. [116]

Сам П. Дорошенко уряд гетьманства розглядав як гарантію єдності держави — Війська Запорозького, яке "без голови" піде "врозтіч" [117]. Сво-

їм завданням перед суспільством правобережний гетьман вважав "остереження" "цілості країни Українної і в ній святого православ'я і добра посполитого і образ війська Запорозького, як мені належить" [118]. Ю. Хмельницький в універсалі до чигиринців від 8 серпня та канівців від 3 липня 1677 р. наголошував, що гетьман своїм правлінням має забезпечити "святий спокій і життя" [119].

Д. Многогрішний завдання гетьмана формулював таким чином: "... Про всіляке загальне добро промишляти, щоб весь народ за його старшинством в спокої і в тиші жили" [120]. І. Самойлович надавав важливого значення забезпеченню гетьманом єдності та суспільного спокою [121]. В цілому підкреслювалася праця на користь суспільству. Так, засуджуючи Цицюру за невдячність, І. Виговський 10 вересня 1659 р. передрікав: "І ти полковником, хоч будеш гетьманом, жодному не дасиш, хіба віддіймеш" [122].

Стосовно конкретних осіб, то гетьманська влада повинна забезпечувати принцип суспільної справедливості. Представникам еліти він вбачався насамперед у заохочувальному аспекті. Зокрема, 15 червня 1693 р. І. Мазепа з цього приводу висловився так: "... Маєм у своїй моці і власті влаштовувати і утверджувати в Малій Росії всілякі порядки, і кому доводиться, тому ведлуг слушності надання чинити всіляких добр" [123].

Подібні формулювання стосовно функції гетьманського правління ми зустрічаємо і в І. Скоропадського: "... На певних осіб, одних у війську запорозькому заслужених, а інших до військової служби придатних, за заслугами, гідні показувати респекти" [124].

Сподіваємося, що висловлені нами думки спонукають зацікавлених авторів вдатися до глибших теоретично й багатших джерельно спроб визначити зміст та рівень соціально-цивілізаційних здобутків суспільства Української козацької держави.

[1] Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Монографія. — К., 1999. — С. 81—100.

[2] Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 47.

[3] Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998. — С. 188.

[4] Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // І. Лисяк-Рудницький. Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 17.

[5] Струкевич О. Формування української нації: на межі між "історичністю" та "неісторичністю" // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — С. 448.

[6] Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. Вип. 1. — С. 122.

[7] Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. СПб., 1998. — С. 11.

[8] Там же. — С. 17.

[9] Крупницький Б. "Нація" в козацькій Україні XVIII віку // Україна. — Париж, 1952. — № 8. — С. 605—608.

[10] Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. — К., 1998. — С. 426—427.

[11] Бордюгов Г., Бухараев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. — М., 1999. — С. 48.

[12] Там же. — С. 63.

[13] Гуслистий К. Історичний розвиток української нації, 1972 // Інститут архівознавства НАН України, ф. 32, оп. 1, спр. 95.

[14] Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 20.

[15] Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 162.

[16] Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С.75—76.

[17] Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 120.
[18] Там же. — С. 80.
[19] Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Навчальний посібник. — К., 1999. — С. 327.
[20] Там же. — С. 328.
[21] Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 84.
[22] Лісовий В. Перший в Україні систематичний виклад теорій нації та націоналізму // Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму. — С. 12.
[23] Див.: Українська ідея. Історичний нарис. — К., 1995. — С. 22.
[24] Павленко Ю. Назв. праця. — С. 328.
[25] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — С.15.
[26] Бочковський О. І. Наука про націю // Вишкільний курс. Ч. III. Матеріяли до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX—XX ст. Уложив проф.. Г. Васькович. — Брюссель—Мюнхен—Лондон—Нью—Йорк—Торонто, 1975. — С. 24.
[27] Обушний М. Назв. праця. — С. 70.
[28] Кресіна І., Панібудьласка В. Етнос // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 69.
[29] Гумилев Л. Н. Этногенез и этносфера // Природа. — 1970. — № 1. — С. 51.
[30] Гумилев Л. Н. Письмо в редакцию // Вопросы философии. — 1989. — № 5. — С. 159; его же. Этногенез и биосфера Земли. — Ленинград, 1989. — С. 35—36.
[31] Див.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 55.
[32] Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. — С. 16.
[33] Майборода М. О. Етнополітична еволюція українців // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 491.
[34] Українська ідея. Історичний нарис.—К., 1995. — С. 22.
[35] Бочковський О. Наука про націю. — С. 12.
[36] Братасюк М. Етно-національне відчуження як філософська проблема (історико-філософський аспект). Дис... доктора філософ. наук. — Тернопіль, 1995. — С. 99.
[37] Нельга О. В. Теорія етносу. — К., 1997. — С. 68.
[38] Фурса М. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості. Дис... канд. філософ. наук. — Львів, 1996. — С. 30.
[39] Кузнецов А. О соотношении понятий “общество” и “этническая общность” // Советская этнография. — 1989. — № 4. — С. 29.
[40] Нельга О. В. Назв. праця. — С. 68.
[41] Фурса М. Назв. праця. — С. 55.
[42] Гелнер Э. Нации и национализм // Вопросы философии. — 1989. — № 7. — С. 124; его же. Нации и национализм. — М., 1991. — С. 35.
[43] Цит. за: Грицак Я. Українське національне відродження: тяглість і перервність традиції // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 22.
[44] Обушний М. І. Назв. праця. — С. 3.
[45] Фурса М. В. Назв. праця. — С. 57.
[46] Там же. — С. 58.
[47] Лисяк - Рудницький І. Формування українського народу й нації. — С. 11—13.
[48] Там же. — С. 24, 26.
[49] Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995. — С. 43—66, 78—83.
[50] Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. — К., 1992. — С. 122.
[51] Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 75, 115, 121.
[52] Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 52.
[53] Лисяк - Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 42.
[54] Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 9.
[55] Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму. — С. 286.
[56] Рябов С., Томенко М. Основи теорії політики. — К., 1996. — С. 54—55.
[57] Смолій В., Степанков В. Розвиток національної свідомості українців під час революції 1648—1676 років // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Матеріали Всеукраїнської істори-

ко-краєзнавчої науково-практичної конференції 19 вересня 1998 року. — Стара Синява, 1998. — С. 18.

[58] Сисин Ф. Назв. праця. — С. 67—68.

[59] Наставление, данное графу Петру Румянцеву — при назначении его малороссийским генерал-губернатором с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник РИО. — Т. 7. — СПб, 1871. — С. 382, 389—390.

[60] Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 83.

[61] Сміт Е. Назв. праця. — С. 63—76.

[62] Almond G., Verba S. The Civic Culture Revisited. — Boston, 1980. — P. 12.

[63] Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. — К., 1998. — С. 95.

[64] Шпорлюк Р. Україна від імперської периферії до сучасної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 76.

[65] Розумний М. Справа честі (Алгоритми національного самовизначення): Політологічні есе. — К., 1995. — С. 57.

[66] Милль Дж. Стюарт. Представительское правление. — СПб., 1907. — С. 275; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — С. 96.

[67] Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. Теорія політології. — К., 1996.—С. 10—12; Бодуен Ж. Вступ до політології. — К., 1995. — С. 8.

[68] Стахів М. Вплив Хмельниччини на формацію української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 81.

[69] Бочковський О. Вступ до націології. — Мюнхен, 1992. — С. 104.

[70] Сміт Е. Назв. праця. — С. 182.

[71] Кресіна І. Українська національна свідомість. — С. 93.

[72] Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 109.

[73] Там же. — С. 112—113.

[74] Гелнер Э. Нации и национализм. — С. 35.

[75] Сміт Е. Назв. праця. — С. 20, 23.

[76] Розумний М. Назв. праця. — С. 64.

[77] Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 282.

[78] Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 302.

[79] Аннерс Э. История европейского права. — М., 1999. — С. 211, 212.

[80] АЮЗР. — Т. 7. — С. 367.

[81] Сорокин П. Указ. соч. — С. 304.

[82] Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — С. 34, 35.

[83] Хобсбаум Э. Указ. соч. — С. 119.

[84] АЮЗР. — Т. 8. — С. 222.

[85] Там же. — С. 188.

[86] Софронова Л. XVII—XVIII века в истории украинской культуры // Украина и Россия: общества и государства. — Вып. 1. — М., 1997. — С. 36.

[87] Фурса М. В. Назв. праця. — С. 56.

[88] Обушний М. Назв. праця. — С. 62.

[89] Софронова Л. Указ. соч. — С. 36.

[90] Барокко в славянских культурах. — М., 1982.

[91] Там же. — С. 32.

[92] Абрамович С. Мелетій Смотрицький та проблеми філологічної культури бароко. // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1987. — С. 147.

[93] Софронова Л. Указ. соч. — С. 23.

[94] Сисин Ф. Назв. праця. — С. 68.

[95] Там же.

[96] Ребет Л. Теорія нації. — Мюнхен, 1955. — С. 68.

[97] Гелнер Э. Указ. соч. — С. 29.

[98] Бочковський О. Наука про націю. — С. 27.

[99] Агаев А. Г. Нация, ее сущность и самосознание // Вопросы истории. — 1969. — № 7. — С. 104.

[100] Українська ідея. Історичний нарис. — С. 33.

[101] Розумний М. Назв. праця. — С.64.

[102] Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. — С. 17.

[103] АЮЗР. — Т. 13. — С. 359.
[104] АЗР. — Т. 5. — С. 171.
[105] Там же. — С. 183.
[106] АЮЗР. — Т. 13. — С. 357.
[107] Там же. — Т. 8. — С. 90.
[108] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 5—7.
[109] Там же. — С. 174.
[110] Історія Русів. — К., 1991. — С. 287—288.
[111] Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 93.
[112] Український археологічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 151.
[113] В я т р Е. Социология политических отношений. — М., 1979. — С. 283—284.
[114] Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 64.
[115] Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 8.
[116] Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 384.
[117] Там же. — С. 61.
[118] АЮЗР. — Т. 6. — С. 254.
[119] Там же. — Т. 13. — С. 253, 258.
[120] Там же. — Т. 8. — С. 176.
[121] Там же. — Т. 13. — С. 5.
[122] Там же. — Т. 7. — С. 310—311.
[123] АЗР. — Т. 5. — С. 263.
[124] Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730 г. // Материалы для истории экон., юрид. и общественного быта Старой Малороссии. — Вып. 1. — Чернигов, 1901. — С. 390.

* * *

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. К. ВАСЮТА (Львів)

Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918—1939 рр.)

Національно-визвольний рух у Західній Україні в 1918—1939 рр. трактується дослідниками не тільки неоднозначно, а часто й суперечливо. Це стосується багатьох його важливих проблем і зокрема історії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). В часи сталінщини і так званого "застою" науковий аналіз розв'язання українського національного питання в західному регіоні України, що перебував під владою чужоземних поневолювачів, підпорядковувався політичній кон'юнктурі, суто класовому підходу. Більшовицькі стереотипи оцінок історії революції і громадянської війни в Росії механічно переносилися на історію України 1917—1920 рр., особливо спотворювалася історія такого феномена, як західноукраїнська державність. За схемою, що склалася тоді у вітчизняній історіографії, після розвалу "клаптикової" Австро-Угорської імперії "реакційна" українська буржуазія Східної Галичини "перебрала" від неї владу і проголосила Західноукраїнську Народну Республіку, в якій встановився "контрреволюційний буржуазно-націоналістичний режим", що "обманював" народ і чинив "насильство над ним" (І.І. Богодист, В.К. Осечинський, В.Ю. Маланчук, І.І. Компанієць та ін.). Революційно-визвольна боротьба розглядалася не інакше, як регіональна ланка в загальному ланцюгу реалізації міфіч-

ної ідеї світової соціалістичної революції, яка, на думку більшовиків, розпочалася з жовтневим переворотом 1917 р.

Принципово інше пояснення характеру подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. спробував дати О.Ю. Карпенко, за концепцією якого після повалення влади Габсбургів на західноукраїнських землях була "в основному завершена народна національно-демократична революція". Виступ вченого на конференції істориків Львова у березні 1956 р. і наступна публікація його статті, в якій доводилася провідна роль західноукраїнської буржуазії в названих подіях [1], а революційний рух у Східній Галичині розглядався "поза зв'язком з радянською Росією і радянською Україною" [2], викликали гостру дискусію, що завершилася публікацією колективної статті опонентів в "Українському історичному журналі" [3]. В радянській історіографії на тривалий час утвердилося сфальсифіковане трактування ЗУНР, на об'єктивне висвітлення історії національно-визвольного руху в краї було накладено табу.

І лише у новітню добу незалежної Української держави була знята заборона на неупереджене дослідження становлення демократичної державності, багатьох тем політичної історії Західної України міжвоєнного періоду. Об'єктивне висвітлення їх стало можливим завдяки розсекреченню раніше недоступних для загалу істориків архівних фондів.

Науковій розробці історії ЗУНР присвячені монографії Б. Тищика і О. Вівчаренка; М.Р. Литвина і К.Є. Науменка; С.А. Макарчука; О. Красівського [4].

Ще одна "біла пляма" в історіографії зумовлювалася тим, що згідно з більшовицькою доктриною західноукраїнська інтелігенція у переважній своїй масі протиставлялася робітництву і селянству, спотворено трактувалась як "буржуазно-націоналістична", "реакційна" суспільна верства, нездатна виконувати консолідуючу роль у визвольному русі. Цю прогалину в історичній науці певною мірою заповнюють монографічні дослідження В.Ю. Чоповського; О.С. Рубльова і Ю.А. Черченка [5]. У різних виданнях останніх років надруковано також ряд статей, які розкривають окремі маловідомі сторінки суспільно-політичного руху в краї.

Найпомітніші здобутки новітньої вітчизняної історіографії у вивченні історії ЗУНР, особливо її державно-правових, воєнних та зовнішньополітичних аспектів і недостатньо — соціально-економічних проблем. Однак автори публікацій із зазначеної проблематики не вдаються до глибокого аналізу суспільних протиріч або розкривають їх лише у площині міжнаціональних стосунків, обходячи складні й суперечливі проблеми про розстановку соціально-політичних сил, їх взаємодію або протидію, що безпосередньо впливали на характер, стратегію і тактику боротьби різних політичних партій і рухів у ході української революції на теренах Західної України. Не дістала належного відображення в історичній літературі також і боротьба політичних сил за утвердження у краї в 1918—1920 рр. одного з альтернативних типів державності — національно-демократичного (конституційно-парламентського) або тоталітарно-радянського та причин їхнього падіння. Не стали предметом всебічного дослідження проблеми розвитку різновекторного за політичною спрямованістю суспільного руху 20—30-х років. А ті розвідки й статті, що вийшли з-під пера партійних лідерів і публіцистів, написані згідно з ідеологічними уподобаннями авторів, присвячені обгрунтуванню програмних установок або відповідного політичного напряму у визвольному русі. Головною трибуною їх виступів була партійна преса.

Історія української революції та суспільно-політичного руху у міжвоєнному періоді, його ідейно-політичні течії й соціалістичний характер од-

нобічно висвітлюються як радянською, так і зарубіжною історіографією, тоді як радянські дослідники, віддаючи данину панівній політичній ідеології, замовчували, а то й спотворювали радикально-націоналістичний, національно-демократичний, правоконсервативний і правосоціалістичний напрями в національно-визвольному русі, історики-україністи на Заході, навпаки, недооцінюють роль лівих угруповань, пролетарського і революційно-демократичного факторів у ньому, залишаючи поза увагою масову боротьбу населення краю за возз'єднання його в єдиній Українській державі на оновленій соціально-економічній основі. З методологічними позиціями останніх збігаються історичні погляди таких західноукраїнських істориків і політиків, як К. Левицький, М. Лозинський, М. Капустянський, О. Кузьма, А. Крезуб, М. Стахів, С. Томашівський, інших націоналістично орієнтованих послідовників державницьких ідей. Будучи сучасниками й учасниками подій, вони не тільки висвітлювали їх, а й зафіксували безліч фактів, які досі не стали відомими. Тому їхні праці мають не стільки історіографічну, скільки джерелознавчу цінність.

Суперечливі підходи до висвітлення західноукраїнської проблематики у польській історіографії: від одіозно негативних оцінок до розуміння природних національних прав українців, їхньої боротьби за національну свободу і власну державність. Представники традиційної полоністики міжвоєнного періоду спотворено показували боротьбу західних українців за свою державну незалежність як таку, що немовбито була інспірована німцями. Відверто фальсифікували історію польсько-української війни 1918—1919 рр. військові мемуаристи, які трактували її як справедливу війну за історично польські "східні креси" (окраїни). Всіляко ідеалізувалася також "кресова" політика польських урядів.

Історики Польської Народної Республіки відмовилися від одіозного визнання за українцями меншовартості. Однак більша або менша суб'єктивність у дослідженнях окремих науковців залишалася, зокрема, щодо аргументів встановлення східних кордонів Польської Республіки.

Оригінальними є дослідження сучасних польських істориків Р. Тожецького, А. Хойновського, М. Сівіцького, які у своїх працях розкривають польсько-українські стосунки на певних відтинках міжвоєнного періоду. Історія суспільних рухів у Східній Галичині висвітлюється на традиційних засадах польської політичної думки у працях Т. Домбковського, Л. Мрочки (охоплюють період 1912—1923 рр.) і Є. Кока (1918—1925 рр.). Їхні публікації помітно доповнюють історичні знання про еволюцію польської позиції в українському питанні. Ліворадикальний рух у Західній Україні висвітлюється у працях Т. Бернацека, Я. Радзейовського, Г. Цімека.

Аналіз історичних джерел і літератури досліджуваної теми докладніше зроблено у монографії автора даної статті [6]. Основним джерелом для дослідження теми послужили документи з фондів державних архівів України, здебільшого нещодавно розсекречених, а також публікацій в археографічних збірниках та періодиці. Спираючись на них і на здобутки попередників, автор зробив спробу по-новому розглянути національні проблеми усього спектру політичних сил та їхню боротьбу за самовизначення Західної України, що пов'язувалося ними з відродженням національної державності відповідного типу та різного рівня самостійності. Таке бачення національної проблеми має наблизити читача до розуміння історичної правди про стратегію й тактику українських політичних партій у національному русі з урахуванням інших аспектів їхньої багатогранної суспільно-політичної діяльності. За наявності численних українських політичних угруповань важливо виявити пріоритети в їхніх національних програмах, що змінювалися в умовах динамічної політичної ситуації, і в цій площині

дослідити становлення міжпартійних союзів та менш стійких виборчих і парламентських альянсів, показати їхні стосунки з польськими та іншими партіями, організації яких діяли в краї. Не менш важливо визначити соціальну базу політичних угруповань та її динаміку, щоб мати уявлення про тенденції розвитку національно-визвольного руху і його зв'язок із соціально-визвольною боротьбою в регіоні.

Витоки національно-державницької ідеї в Галичині сягають минулого століття, а саме — 1848 р., коли буржуазно-ліберальні суспільні кола висунули на чергу дня проблему становлення української нації в рамках національно-територіальної автономії під скіпетром австрійської монархії. І лише невелика група "молодих радикалів" соціалістичної орієнтації (їх підтримали І. Франко, М. Павлик та інші авторитетні діячі) з кінця XIX ст. перейшла від концепції федеративної перебудови Австрії та Росії на самостійницьку політичну платформу. Однак це не вплинуло на зміну політичного курсу партій галицьких націонал-демократів та радикалів, які віддавали пріоритет легальному вирішенню національного питання перед радикальним сепаратизмом, залишаючись вірними ідеям федеративності. Вирішальний вплив на поворот політичного маятника від федеративності до самостійницько-соборницької концепції мала перемога національної революції в Україні. З утворенням Української Народної Республіки і піднесенням національно-визвольної боротьби пригноблених народів Австро-Угорщини активним провідником самостійницько-соборницького політичного курсу стала партія галицьких соціал-демократів, а за нею пішли інші західноукраїнські партії, які сприйняли українську революцію як початок здійснення найвищого ідеалу українського народу — досягнення державної незалежності і соборності.

Під ударами національно-визвольних революцій ослаблена війною "клаптикова" Австро-Угорська імперія розпалася. На її руїнах наприкінці жовтня і в листопаді 1918 р. проголосили себе незалежними Австрія, Угорщина, Польща, Чехословаччина, Югославія. До влади в них прийшли національно-патріотичні сили.

До національно-державного відродження активно готувалися і західноукраїнські політичні партії, яких підтримували широкі верстви населення. Усіх українців об'єднали спільні загальнонаціональні державницькі ідеї. З ініціативи українського парламентського клубу 18 жовтня 1918 р. у Львові було проведено нараду українських послів віденського парламенту, галицького та буковинського сеймів, вищих достойників духовенства, представників усіх політичних партій Галичини і Буковини, де було вирішено проголосити Західноукраїнську державу й обрано Національну раду як найвищий представницький орган краю. 19 жовтня відбувся з'їзд мужів довір'я, на який, крім учасників наради, прибули кілька тисяч представників від усіх верств населення [7]. Соціал-демократи відстоювали на з'їзді загальноукраїнську ідею соборності: об'єднання усіх українських земель в одній незалежній Українській Республіці [8]. Помірковані ліберально-демократичні лідери, не позбувшись давнішнього стереотипу стосовно українського державотворення, з осторогою ставилися до поспішних, радикальних дій щодо реалізації соборницької ідеї, домоглися тоді проголошення української автономної державності у складі імперії.

Отож, ні лівому, ні правому крилу українського національного руху не вистачило рішучості в діях. А тим часом польська буржуазія, яка марила про відновлення Речі Посполитої Польської в кордонах до її поділів у XVIII ст., заручившись підтримкою Антанти і США, утворила в Кракові із своїх послів в австрійському парламенті ліквідаційну комісію, яка плану-

вала 1 листопада 1918 р. перебрати владу у Східній Галичині від цісарського намісника, не виключаючи при цьому і збройного виступу своїх військових та воєнізованих організацій у Львові.

Територіальні зазіхання польських можновладців прискорили початок збройного повстання у Східній Галичині. Ініціативу конспіративної підготовки його у Львові взяв на себе Центральний військовий комітет, створений у вересні 1918 р. українськими старшинами (офіцерами) — фронтовиками на чолі із сотником січових стрільців Д. Вітовським. Комітет спирався на українські підрозділи трьох полків, двох стрілецьких куренів та загін жандармерії, в складі яких налічувалося 1410 рядових і 60 офіцерів [9].1 листопада загони січових стрільців раптово захопили в місті державні установи, заарештували намісника краю графа Гуйна, командуючого військами Галичини та Буковини маршала Пфеффера і шефа дирекції поліції Райнлендера. Урядові війська було інтерновано, владу передано Українській національній раді.

Успіх національно-демократичної революції залежав не тільки від Львова, а й від інших міст і повітів, куди УНРада і ЦВК направили своїх кур'єрів, щоб перебрати там владу, спираючись на піднесення політичної активності мас. Ця активність була викликана не тільки крахом монархії, а й втомою солдатів від війни, національно-політичним гнітом цісарського режиму, який тримався на пануванні в краї польських поміщиків і капіталістів, які визискували різні соціальні верстви й групи населення. Зрозуміло, політична активність останніх була неоднаковою, але спільний виступ солдатів, селян та робітників став вирішальним фактором у перемозі повстання на місцях і встановленні влади національних рад у повітах.

Боротьба за повалення дискредитованого монархічно-імперського режиму і проголошення української державності з демократичним устроєм об'єднала партії ліберально-демократичного, правосоціалістичного і клерикального спрямування. Національно-демократична (УНДП), радикальна (УРРП), соціал-християнська (УХСП) і соціал-демократична (УСДП) партії створили на загальнодемократичній платформі коаліцію. Їхні лідери опинилися на чолі новоствореної демократичної держави — Західноукраїнської Народної Республіки.

Ліберально-демократичні лідери революції, виявивши нерішучість, залишалися вірними своїм принципам легітимності щодо формування центральної виконавчої влади. Нічим невиправдано зволікалося встановлення організаційної єдності центру з місцями, налагодження контактів з міжнародними чинниками з метою визнання західноукраїнської державності. Тільки 9 листопада був утворений уряд — Тимчасовий державний секретаріат, який очолив націонал-демократ К. Левицький. З 13 членів уряду 9 представляли націонал-демократів, 2 — радикалів, 1 — соціал-демократів і 1 — УХСП. Не всі члени урядової коаліції були достатньо кваліфікованими спеціалістами в галузі, котру вони очолювали, почасти до неї "добиралися люди, які були під рукою" [10].

Нерішучість керівних кіл стала основною причиною того, що сама держава ще протягом тривалого часу не могла кваліфікуватися як незалежна. Лише 13 листопада УНР прийняла "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії". Юрисдикція її мала поширюватися на Східну Галичину, Володимирщину, Буковину і Закарпаття, хоч фактично обмежувалася тільки східногалицькими землями, на яких встановлювався парламентський політично-правовий устрій. Законом проголошувалося загальне, рівне, безпосереднє і таємне виборче право, за яким громадяни республіки мали об-

рати Установчі збори прямо пропорційно від кількості національних груп населення. До їх скликання влада перебувала в руках Української національної ради і Державного секретаріату.

Певного реформування зазнала виконавча і судова влада. Замість цісарських старост запроваджувалася посада повітових комісарів. Залишалася діяти стара система судів — повітових, окружних і вищого. Усі закони й розпорядження Австро-Угорської держави, які не вступали у суперечність з інтересами ЗУНР, були чинними.

Для захисту держави створювалися збройні сили. Австрійську жандармерію було розформовано і створено український корпус жандармерії. Були реформовані також і всі військові частини цісарської армії, а їхнє озброєння та майно перейшло Галицькій армії (ГА, згодом — УГА), ядром якої став легіон січових стрільців. Територія ЗУНР була поділена на три військові області (Львівську, Станіславську і Тернопільську), а в їхніх межах утворено 12 військових округів. ГА спочатку будувалася на добровільній основі, а згодом — за принципом загальної воїнської повинності громадян української національності. На основі підрозділів українських січових стрільців у грудні 1918 — січні 1919 рр. були утворені й розгорнуті три корпуси армії, кожен з яких мав по чотири бригади, котрі іменувалися за місцем їхнього формування. Влітку 1919 р. УГА налічувала у своїх рядах близько 100 тис. чол. (удвічі більше порівняно з листопадом 1918 р.) і мала на озброєнні 160 гармат, 550 кулеметів та 20 літаків [11]. Труднощі розбудови армії були пов'язані не тільки із забезпеченням її озброєнням та боєприпасами, а й з нестачею досвідчених офіцерських кадрів. Тому керівництво військовим секретаріатом вдавалося до використання в обмеженій кількості офіцерів не українського походження — австрійців, чехів, хорватів, румунів, котрі служили раніше в галицьких полках Австро-Угорщини.

З перших кроків державотворення політичне керівництво республіки спрямувало свої зусилля на забезпечення демократично-правових засад та ефективності функціонування державної влади. 22—26 листопада 1918 р. було проведено додаткові вибори до Української національної ради, завдяки чому її склад становив уже понад 150 депутатів — представників від усіх верств українського населення та їхніх партій (поляки бойкотували вибори, а євреї та німці дотримувалися нейтралітету) [12]. Замість тимчасової виконавчої влади був утворений центральний державний апарат. 4 січня 1919 р. сесія УНРади обрала так званий Виділ Національної ради у складі 9 осіб. Керував ним президент УНР Є. Петрушевич, який автоматично став президентом республіки. Його заступниками тоді ж було обрано радикалів Л. Бачинського та А. Шмигельського, соціал-демократа С. Вітика і націонал-демократа О. Поповича.

Виділом був сформований і на сесії УНРади 4 лютого 1919 р. затверджений новий уряд республіки на чолі з С. Голубовичем, який обійняв посаду глави Ради державних секретарів ще в грудні 1918 р., після відставки К. Левицького. За партійним складом новий уряд являв собою коаліцію націонал-демократів і радикалів [13]. Перші особи в уряді (Є. Петрушевич і С. Голубович) були лідерами УНДП.

Однак через вкрай складне становище функціонування демократичного уряду ЗУНР стало проблематичним. Поступово втрачаючи довіру народу, національно-демократичні сили, що були при владі, пішли по шляху перетворення президентсько-парламентської форми правління в авторитарну диктатуру. "Рада державних секретарів, що існувала до цього часу, внаслідок поразок і невдач усе більше втрачала популярність, — констатувалося в поліцейському документі. — Утворення нового секретаріату в момент втрати з дня на день усе більшої території не мало рації" [14]. Тому Ви-

діл УНР і Державний секретаріат 9 червня постановили "надати право виконання військової й цивільної влади... уповноваженому диктаторові" [15]. Такими функціями був наділений президент Є. Петрушевич, який з обмеженого кола своїх прибічників з УНДП (з березня 1918 р. — УНТП) утворив уряд головних уповноважених у складі чотирьох осіб.

Щоб зрозуміти причини і сам процес трансформації державного устрою і втрати національно-державної незалежності ЗУНР, звернемося до аналізу внутрішньої і зовнішньої політики, яку проводив її уряд в екстремальних умовах національно-визвольної війни проти агресії Польщі.

Опам'ятавшись після несподіваного взяття влади УНРадою, уже 1 листопада польські великодержавно-шовіністичні кола та їхні воєнізовані формування легіонерів підняли заколот у Львові. Вуличні бої в місті точилися впродовж трьох тижнів з перемінним успіхом для обох сторін. Діячі ЗУНР обрали в тих умовах тактику невиправданого угодовства. Тричі вони погоджувалися на перемир'я, давши агресорові змогу перекинути залізницею з Перемишля до Львова сильне підкріплення. Підрозділи ГА не змогли утримати місто і 22 листопада залишили його, відступивши у східному і північному напрямках. Захопивши Перемишль та Львів, противник оволодів важливою залізничною магістраллю і значною територією вздовж неї. Українсько-польський фронт гострим клином врізався вглиб Східної Галичини, створивши своєрідний трикутник між містами Рава-Руська — Львів — Хирів. По цій лінії фронт тримався аж до лютого 1919 р.

Програвши битву за Львів, Рада державних секретарів ЗУНР вирішила об'єднатися з Українською Народною Республікою, щоб здійснити таким чином віковічне прагнення українського народу до національно-державної єдності, з одного боку, і згуртувати сили проти польської експансії на українські землі, з іншого. Крім того, цей крок диктувався ще й невизнанням ЗУНР державами Антанти.

З ініціативи галицького уряду, підтриманої Директорією УНР, 1 грудня 1918 р. у Фастові був підписаний попередній договір про злуку двох українських держав в одну. "Західноукраїнська Народна Республіка заявляє сим, — наголошувалося в ньому, — непохитний намір злитися в найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою, значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією своєю територією і населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку" [16]. Зі свого боку, УНР заявила про свій намір прийняти всю територію й населення ЗУНР в УНР з наданням їй територіальної автономії. 3 січня 1919 р. сесія УНРади ратифікувала попередній договір про злуку в Станіславі, що був тоді резиденцією ЗУНР. 22 січня 1919 р. акт злуки був урочисто скріплений обміном грамотами на Софійській площі в Києві. Так століттями розєднані землі України возз'єдналися в єдиній державі. ЗУНР перейменовувалася в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР), якій гарантувалася територіальна автономія. Злиття урядів, армій, законодавчих органів відкладалося до правового рішення загальноукраїнських Установчих зборів.

Отже, згадані законодавчі акти лише проголошували утворення з двох держав нової, об'єднаної Української Народної Республіки й окреслювали шлях цього державотворчого процесу на перехідному етапі. До скликання Установчих зборів обидві республіки залишалися незалежними.

Акт злуки — це міжнародно-правова угода українських держав (УНР і ЗУНР) про добровільне об'єднання східних і західних українських земель в одноцілій державі — Українській Народній Республіці. Первопричиною укладення угоди стало обопільне прагнення західних і східних українців

до інтеграції в єдиній державній нації. Ініціативу об'єднання започаткували політичні кола ЗУНР.

Цей історичний акт виявив крах планів великодержавників як із сходу, так і заходу денаціоналізувати український народ і асимілювати його з державними націями. Попри шовіністичні намагання асиміляторів корінні жителі Західної і Східної України ідентифікували себе українцями, представниками єдиної української нації, яка проголосила себе державною нацією.

Ініціюючи акт злуки, керівні кола ЗУНР розраховували силами об'єднаної Української держави успішно протидіяти польській агресії на українських землях, щоб потім при посередництві зверхників Паризької мирної конференції встановити кордон з Польщею за принципом етнографічної більшості населення. Однак Директорія УНР, подавши західним українцям певну допомогу озброєнням, воєнним спорядженням і спеціалістами, війну Польщі не оголосила і під натиском військ радянської Росії змушена була 1 лютого 1919 р. залишити Київ й відступати разом з діючою армією до кордону із ЗУНР. Сподівання галичан на допомогу УНР виявилися марними, оскільки остання сама потребувала її з боку ЗУНР.

До весни 1919 р. остаточно визначилася антиукраїнська позиція всесильної Антанти, на підтримку якої розраховували керівні кола обох українських держав. Але усі зусилля об'єднаної української делегації стосовно визнання державної незалежності України з боку керівників Паризької мирної конференції не знайшли підтримки. На конференції йшлося уже не про визнання в нових кордонах незалежності Української держави, з якою країни Заходу ще раніше встановили дипломатичні стосунки, а про згоду останніх на розчленування й окупацію українських земель російськими великодержавниками, польськими та іншими агресорами. Свідченням цього стала їхня згода на анексію Закарпаття Чехословаччиною, Буковини — Румунією, а пізніше Східної Галичини і Західної Волині — Польщею.

Розігруючи галицьку карту, західні держави домагалися угоди між ЗУНР та Польщею на користь останньої. З цією метою в січні 1919 р. до Польщі прибула одна з найчисленніших місій на чолі з французьким генералом Бартелемі. Зусилля її підтримував С. Петлюра, який сподівався територіальними поступками в Східній Галичині досягти примирення її уряду з Польщею, а тим самим — прихильності Заходу, з одного боку, й використання збройних сил ЗУНР у війні проти Червоної армії — з іншого. І коли на середину лютого головнокомандування ГА підготувало наступальну операцію на всьому фронті з головними ударами на обох флангах його львівського вигину, Петлюра та його штаб втрутилися в цю операцію, зажадавши негайно "взяти Львів хоч би навіть чоловим ударом" [17].

План загальнофронтового наступу, який тоді мав шанси на успіх, був обмежений локальною Вовчухівською операцією: в результаті її корпуси ГА перервали залізничний зв'язок між Львовом та Перемишлем, а львівський гарнізон противника опинився в "мішку". Проте цією напівперемогою українська сторона так і не скористалася. Комісія Бартелемі тут же в ультимативній формі зажадала від командування ГА припинити бойові дії і за попередньою згодою з Польщею продиктувала умови перемир'я, яке тривало з 25 по 28 лютого. Згідно з демаркаційною лінією, яка розмежовувала позиції обох сторін, від галицького уряду ультимативно вимагалося віддати у володіння Польщі найважливіші економічні райони Східної Галичини на захід від річок Буг та Стрий включно з околицями Львова і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном [18]. У ніч на 1 березня командування ГА відновило наступ на фронті. Однак втрачений на пере-

говори час дав змогу польському командуванню перекинути на галицький фронт нові сили, які 13 березня перейшли в контрнаступ і деблокували львівський гарнізон.

На кінець квітня співвідношення сил після прибуття армії генерала Й. Галлера, сформованої в основному з поляків-добровольців — жителів США, Канади, Франції і навченої французькими генералами та офіцерами, різко змінилося на користь Польщі. Армія мала 80 тис. (за іншими даними — 70 тис.) бійців, у тому числі 1291 французького офіцера і 3313 французьких солдатів [19]. Саме галерчики стали тією ударною силою, яка забезпечила успіх польської воєнної кампанії в Східній Галичині. Під натиском переважаючих сил противника УГА відступала і наприкінці травня відійшла за Дністер, зайнявши кругову оборону між річками Збруч та Дністер і залізницею Гусятин — Заліщики.

Тоді ж до Збруча підійшла Червона армія. Свої стосунки із ЗУНР радянська сторона намагалася будувати в такий спосіб, щоб розірвати її союз з УНР і об'єднати її збройні сили зі своїми у воєнному протистоянні з Антантою та державами-лімітрофами, не втручаючись у внутрішні справи Галичини [20]. Президент і уряд ЗУНР, будучи за своєю соціально-політичною природою абсолютно несумісними з більшовицьким режимом, що вдруге утвердився в Україні завдяки воєнного втручання радянської Росії, не погодилися з цими пропозиціями. Єдиною легітимною владою в Україні вони вважали Директорію. Катастрофа ж на фронті ще більше узалежнила їх від держав Антанти.

На вимогу диктатора Петрушевича новий головнокомандувач УГА генерал О. Греков, який замінив на цій посаді генерала М. Омельяновича-Павленка, звинуваченого в поразках армії, враховуючи оптимістичні настрої старшин у корпусах та куренях, що нашвидку були перегруповані, й бойовий дух стрільців, 8 червня наказав почати наступ у напрямку на Чортків. Уже того ж дня місто було взяте підрозділами корпусу, яким командував генерал М. Тарнавський. З чортківського та інших плацдармів галицькі з'єднання розгорнули успішний наступ на Тернопіль, Львів і Станіслав. Однак, отямившись від несподіваного наступу УГА, польське командування одержало підкріплення і 28 червня розпочало контрнаступ на всьому фронті — від Бродів до Калуша. УГА почала відступати і невдовзі знову опинилася в трикутнику між Збручем і Дністром. Остання відчайдушна спроба політичного і військового керівництва ЗУНР вирвати перемогу або принаймні пробити шлях для відступу УГА через Стрий до Чехословаччини, сподіваючись зберегти армію й об'єднати з Чехословацькою республікою територію Галицької республіки [21], завершилася повною невдачею. У другій декаді липня 1919 р. галицькі ар'єргарди вели останні бої з противником на рідній землі. І доки УГА захищала від польських загарбників свою землю і галицьку державність, її війна була глибоко справедливою, а перейшовши Збруч, вона невдовзі стала заручником "білих", а згодом і "червоних" сил, які розраховували використати у своїх політичних цілях збройні сили галичан і їх територію в ролі геополітичного форпосту.

В агресивних устремліннях щодо Східної Галичини, де мало не три чверті населення становили українці, Польща спиралася на політичну підтримку й воєнну допомогу західних держав, які нехтували національними інтересами корінного населення краю. З метою зміцнення "санітарного кордону" проти більшовизму, зважаючи на те, що уповноважений УНР Б. Кардиновський і прем'єр-міністр Польщі І. Падеревський 24 травня 1919 р. уклали у Варшаві таємну угоду, за якою Директорія УНР уступала Польщі територію західних українських земель за допомогу у бороть-

бі проти радянської України, Верховна рада Антанти 25 червня 1919 р. прийняла рішення "дозволити військам Речі Посполитої Польської продовжувати операції аж до річки Збруч" з метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна "від небезпеки, яка загрожує йому від більшовицьких банд" [22]. Наступною ухвалою від 11 липня та ж Верховна рада оговорювала умови мандату на окупацію Східної Галичини Польщею лише як "тимчасової міри міжнародного характеру" з наступним укладенням угоди, за якою польський уряд мав "забезпечити в міру можливості автономію цій території, як рівно ж і політичну, релігійну та особисту свободу мешканцям" [23]. Згідно з означеною ухвалою державно-політичний статус Східної Галичини мало встановити саме населення на основі "вільного самовизначення", а строк проведення плебісциту мали визначити "союзні і дружні держави" [24].

І хоч держави Антанти ставили в обов'язок польському урядові ввести в цьому краї цивільне управління, їхні рекомендації залишилися на папері, оскільки на окупованих землях одразу ж був встановлений польський воєнно-колоніальний режим в найогидніших формах його вияву в усіх сферах суспільного життя. При цьому важливо підкреслити, що країни-переможниці невдовзі фактично санкціонували цей режим, уклавши 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменський договір з Австрією, яка зреклася права суверенності над Східною Галичиною. Сувереном її стали держави Антанти, а Польща — тимчасовим окупантом краю.

"Зміцнюючи" відроджену Польщу, західні держави дуже швидко відмовилися від раніше обіцяного так званого "вільного самовизначення" (плебісциту) населенням Східної Галичини її державного статусу і визнали Польщу як "найбільше кваліфіковану, щоб запровадити незалежне і нормальне управління у Східній Галичині" [25]. Підкомісія у польських справах Паризької мирної конференції розробила, а Верховна Рада 20 листопада 1919 р. схвалила проект Статуту для Східної Галичини, згідно з яким Польща одержувала мандат на управління нею під контролем Ліги Націй строком на 25 років. Польща мала надати Східній Галичині територіально-політичну автономію, де законодавча влада належатиме однопалатному сеймові, а виконавча — губернаторові, призначуваному польським урядом. Населенню автономної території гарантувалися широкі демократичні права і свободи, заборонялося здійснення польської колонізації краю [26]. Цей проект викликав енергійний протест польської сторони. Тому Верховна Рада 22 грудня 1919 р. вирішила відкликати його і тим самим відстрочити вирішення східногалицького питання, залишивши в силі своє рішення від 25 червня 1919 р. [27]

Неоднозначну роль в усьому цьому відіграла Директорія УНР, яка ще раніше погодилася на територіальні поступки Польщі. Заключним акордом антигалицької політики Директорії став Варшавський договір її з урядом Польщі, укладений 21, 24 квітня 1920 р. За ним у володіння Польщі переходили Східна Галичина і Західна Волинь, а територія України перетворювалася фактично у польський протекторат.

Уряд Петрушевича, який у листопаді залишив Україну і виїхав до Відня, розцінив цей договір як запроданство Петлюрою та його оточенням національних інтересів українського народу. В грудні 1919 р. Петрушевич скликав розширену нараду, на якій було засуджено союз Петлюри з Пілсудським, який заплатив незалежністю Західної України за визнання його влади в УНР, і скасував акт злуки від 22 січня 1919 р.

Витоки падіння державності в Західній Україні і втрати її національної незалежності коренилися не тільки у військовій перевазі Польщі та підтримці її державами Антанти й США, а й у нерішучості та непослідов-

ності внутрішньої політики уряду Петрушевича-Голубовича. На другому етапі історії ЗУНР, що наступив після проголошення злуки двох українських держав, її уряд не тільки не став радикальнішим у вирішенні соціально-економічних проблем, декларованих раніше, а й зробив помітний крок вправо в економічній політиці. Ставши перед необхідністю розбудови загальноукраїнської держави і проведення глибоких соціально-економічних перетворень, керівні кола не зуміли своєчасно і комплексно поєднати їх вирішення, щоб створити сприятливі внутрішні передумови для захисту демократичної державності і водночас уникнути небезпеки соціального радикалізму. При вкрай несприятливому для УГА розвиткові подій на фронті уряд шукав вихід, вимолюючи підтримку в Антанти та запроваджуючи жорстке державне регулювання економіки.

Галицький уряд, перейнявши досвід інших воюючих країн, які проводили політику так званого "воєнного соціалізму" в Німеччині або "воєнного комунізму" в Росії, вжив для регулювання господарських відносин ряд воєнно-директивних заходів. Так, для забезпечення армії пальним було введено державне квотування видобутку й переробки нафти [28]. Державна монополія поширювалася на всю заготівлю та обробіток шкіряної сировини [29].

21 лютого 1919 р. була прийнята міжвідомча постанова "Про примусовий обробіток землі", згідно з якою всі землі як великої, так і малої селянської власності, придатні для обробітку, мали бути окультивовані, а перелогові — разом з живим і мертвим реманентом переходили в розпорядження держави, яка в свою чергу передавала їх у тимчасове користування наймачам. Винуватці в приховуванні придатних, але перелогових земель, насіннєвого матеріалу й реманенту підпадали під кримінальне покарання — до шести місяців арешту і штрафу до 50 тис. крон [30]. Для обслуговування потреб війська було запроваджено примусову підводну повинність. За виконання її кожним членом несла відповідальність уся громада [31].

Та більш жорсткою виявилася заготівельна політика на селі. Спочатку харчові управи скуповували зерно й фураж за місцевими цінами, встановленими повітовими комісаріатами, залишаючи селянам необхідну кількість продукції для харчування і під посів. Але цього було недостатньо для покриття потреб держави, і вона вдалася до запровадження продовольчої диктатури. З 15 квітня вводилася державна монополія на заготівлю хліба й фуражу, встановлювалися тверді ціни на всі сільськогосподарські продукти і промислові товари широкого вжитку, запроваджувалися жорсткіші методи контролю за вирощенням та обмолотом збіжжя, вилученням лишків зерна, борошна, овочів та предметів масового вжитку. З цією метою при харчових управах повітів створювалися продовольчі загони — так звані "військові викупно-заємні відділи". 50 озброєних стрільців під командуванням повітового старшини мали виявляти в округах запаси збіжжя, ярини і фуражу та заготовляти їх за твердими цінами, які мали швидше символічну, ніж реальну вартість. Було встановлено середню для всієї держави норму продовольства на душу населення, яка дорівнювала половині пайка стрільця польової армії. Усі "лишки" продовольства й фуражу підпадали під державну заготівлю [32].

Остання сесія Національної Ради ЗУНР 12 квітня 1919 р. вирішила, нарешті, узаконити 8-годинний робочий день, а 14 квітня схвалила також закон про основи земельної реформи, згідно з яким мало відбутися відчуження великих землеволодінь за викуп і наділення землею малоземельних та безземельних селян за відповідну оплату на праві приватної власності після завершення війни [33]. Аграрний закон не мав правової сили. Він лише окреслював основні принципи майбутньої земельної реформи, а умови

її проведення мали уточнити законодавчі акти вищого представницького органу ЗУНР. Отже, мрія трудівників села про негайне і безплатне одержання поміщицьких земель, охорона яких мала забезпечуватися шляхом високих адміністративних штрафів та арештів правопорушників і каральними експедиціями військових продзагонів, не здійснилася.

Незмінність соціально-економічного ладу, запровадження продовольчої диктатури, зволікання з реалізацією соціальних програм, особливо земельної реформи, яка стосувалася більшості населення, при одночасних поразках УГА на фронті спричинилися до звуження соціальної бази політичного режиму, який з ранньої весни 1919 р. почав швидко втрачати підтримку біднішого населення, в середовищі котрого набули популярності радикальні лозунги соціальної революції в Україні. Народ вимагав докорінних перетворень в економіці та соціальній сфері. Керівна роль УНДП (УНТП) та УРРП, які входили до складу зунрівського уряду, падала. Натомість зростав вплив лівих сил. Виявом цієї тенденції було піднесення масового революційного руху.

Ліворадикальну позицію зайняли комуністичні організації і групи, що з'явилися наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Тернополі, Коломиї, Калуші та інших містах і селах Східної Галичини. Вони об'єднували тоді понад 180 комуністів [34]. У середині лютого 1919 р. у Станіславі відбулася перша крайова конференція комуністів. Вона проголосила утворення комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) та обрала її центральний комітет на чолі з К. Савричем (Максимовичем). Водночас на території радянських республік діяли численні комуністичні організації, що виникли в середовищі військовополонених, біженців та інтернованих галичан, яких там налічувалося понад 300 тис. осіб [35]. Їхніми організаційними центрами були Галорком ЦК КП(б)У та Галбюро РКП(б). Представники галицьких комуністів від КПСГ та їхніх центрів, що діяли поза межами краю, на II Конгресі Комінтерну визнали доцільним об'єднати керівництво діяльністю партійних організацій. З серпня 1920 р. з членів трьох названих органів було створено новий партійний центр — ЦК КПСГ — у складі В. Затонського, М. Барана, М. Левицького, К. Литвиновича, К. Саврича, Л. Бараля, І. Воляна, А. Мойси, І. Краснокутського (Левченка). До кінця 1920 р. КПСГ діяла як складова (автономна) частина КП(б)У і на правах самостійної секції входила до Комінтерну.

Будучи лівим крилом робітничого руху, обтяжена більшовицькими стереотипами КПСГ абсолютизувала насильство в класовій боротьбі, а національно-визвольний рух за об'єднання українських земель в єдиній державі пов'язувала з догматичним постулатом доцільності і неминучості перемоги соціальної революції в краї за радянським стандартом. Тому головна увага її зосереджувалася на боротьбі за владу Рад, яку галицькі комуністи вслід за своїм наставником — більшовицькою партією — вважали вищою формою демократії, протиставляючи її "недемократичній", на їх думку, парламентській владі. Однак у змаганні Рад національних з радами більшовицького типу останні не зустріли масової підтримки людністю. Наприкінці 1918 р. — у першій половині 1919 р. лише в 19 містах і селах Східної Галичини з ініціативи і під керівництвом комуністів та лівих соціалістів були створені 26 Рад, здебільшого як органів страйкової боротьби, а також підготовки і проведення збройних виступів. З діючих 14 — це ради робітничих депутатів, 5 — солдатських, 4 — селянських і 3 об'єднаних [36]. Ради мали стати не тільки представницькими органами, а й політичним інструментом для регулювання радикальних дій тих верств, які були охоплені ідеями соціальної нетерпимості.

Ареною масових політичних виступів став нафтодобувний басейн, де переважали робітники польської національності, опозиційно настроєні до влади ЗУНР. 26 січня 1919 р. у Дрогобичі відбулася конференція 500 делегатів від 10 тис. робітників басейну, які висловили недовіру Національній раді ЗУНР і вимагали встановлення влади Рад робітничо-селянських депутатів [37]. Цей виступ став передвісником збройного повстання робітників і солдатів у Дрогобичі 14—15 квітня. Повстанці захопили усі адміністративні установи, повалили Національну раду і проголосили владу робітничо-солдатської Ради. Повстанням керував революційний комітет, керівне ядро якого становили "соціалісти-комуністи" В. Коцко, Г. Михаць та І. Кушнір (останній загинув у бою за штаб гарнізону). Виконуючи настанови комуністичних центрів не тільки Москви та Харкова, а й Будапешта, ревком ставив завдання перетворити його в соціалістичну революцію в усій Галичині й об'єднати її з радянськими республіками України та Угорщини [38]. Однак повстання не тільки не поширилося на всю Галичину, а й не дістало підтримки всього робітництва в самому місті та навколишніх селян. Уже на другий день з фронту до Дрогобича прибули військові частини, які спочатку вагалися [39], а надвечір 15 квітня, не зустрічаючи опору, захопили місто. Над активними учасниками повстання була вчинена розправа [40].

Широкомасштабного розмаху набув селянський рух, в якому вимоги відчуження поміщицької землі та перехід її у володіння селян мали й національно-визвольне навантаження. Адже 64 % земельних угідь краю належало польським землевласникам-поміщикам [41], які в очах селян були окупантами.

Свої вимоги про невідкладне розв'язання аграрного питання селяни виставляли на масових вічах, що проходили в усіх неокупованих повітах краю. Оскільки урядові партії зволікали з його вирішенням, селяни орієнтувалися на ліві політичні сили (комуністів, лівих соціал-демократів, колишніх полонених галичан, що засвоїли ідеї соціальної революції). А ліві обстоювали гасла робітничо-селянського союзу в класовій і національно-визвольній боротьбі, виступали проти орієнтації уряду ЗУНР на Антанту, вважаючи таку політику безнадійною, і відстоювали "потребу союзу з більшовиками" [42]. Саме з їхньої ініціативи та участю у повітах створювалися селянсько-робітничі союзи, які на своєму першому з'їзді, скликаному в Станіславі 16 лютого 1919 р., об'єдналися в крайову політичну організацію.

Селянсько-робітничий союз (СРС), що ставив своєю метою "перетворити дотеперішній капіталістично-бюрократичний лад на лад соціалістичний і тим знищити станові привілеї, політичний, національний і релігійний гніт та економічну експлуатацію". В галузі політичній програмою союзу передбачалося об'єднати на рівноправних засадах усі українські землі в соборній Українській Народній Республіці з єдиним центральним урядом, що основувався б "на коаліції української трудової демократії пролетаріату, селянства та робітництва, без участі буржуазних класів". До аграрної частини програми було включено вимогу безплатної конфіскації великої земельної власності і перетворення її у власність держави, яка у свою чергу передає землю тим, хто її обробляє. Промислові підприємства мали бути націоналізовані без викупу і передані робітничим спілкам [43]. Програма СРС була складена під впливом комуністичних постулатів і мала революційно-демократичний характер.

Другий з'їзд СРС відбувався 30—31 березня 1919 р. у Станіславі. У ньому взяли участь майже 1200 делегатів від усіх повітів. За партійним складом це були здебільшого соціал-демократи, а також соціалісти-рево-

люціонери й комуністи або співчуваючі їм селяни та робітники. З'їзд звернувся до уряду РСФРР із закликом "припинити грабіжницьку війну проти України, пошанувати самостійність України". Водночас з'їзд визнавав більшовицький уряд України і направив до Києва своїх трьох представників. Вони домагалися негайного скликання сейму ЗУНР і об'єднання її з Наддніпрянською Україною. Делегати вважали, що в Українській національній раді не представлені селяни-бідняки й робітники, а тому обрали до неї із свого складу 61 чол. Однак додаткові парламентські вибори виявилися марними. Більшість галицького парламенту, крім соціал-демократичної фракції, висловила їм свою недовіру [44].

Рішення СРС, прийняті на його першому і другому з'їздах, керівники Антанти зобразили як "більшовизацію краю" і прискорили "вирішення" східногалицького питання. "Щойно тоді, — як визнає згодом керівництво УНТП, — коли під весну 1919 р. поляки використали факт скликання в Станіславі Селянсько-робітничого конгресу, вістря якого зверталося проти тодішнього уряду Галицької України, і цей конгрес представили на Заході як початок більшовизації Східної Галичини, Франція за згодою інших держав вислала до Польщі армію Галлера" [45], яка швидко завершила окупацію краю.

Рішення з'їзду СРС та діяльність його організацій у повітах значно активізували селянський рух. У багатьох місцевостях селяни перед весняною сівбою почали самочинно ділити панську землю, яка нерідко лежала облогом. Масове захоплення поміщицьких і церковних земель мало місце більш як у десяти повітах краю [46].

Антипоміщицьку боротьбу селян підтримала частина стрільців УГА, невдоволених нерішучою соціальною політикою уряду, зокрема в аграрному питанні, та поразками на фронті. Навесні 1919 р., за повідомленнями преси, стрілецькі заворушення відбулися в 11 гарнізонах. У Дрогобичі, Станіславі, Коломиї, Стрию були створені Ради стрілецьких депутатів, які знаходилися під впливом комуністичних адептів.

Виявом протесту частини галицьких стрільців продовжувати війну за межами краю стали дезертирство з УГА, здача в полон і вступ окремих підрозділів до Червоної армії. Однак основна маса стрільців залишалася вірною командуванню УГА, яке після того як денікінці вступили у Київ, щоб не накликати гніву Антанти, з відома диктатора почало шукати порозуміння з антибільшовицьким режимом півдня Росії й України, домагаючись від нього після перемоги над більшовиками "утворення конфедерації (союзу) України з новою Росією", побудованої на конституційно-демократичних засадах [47—48]. 17 листопада 1919 р. між командуванням денікінської і галицької армій в Одесі був підписаний договір про воєнний союз, згідно з яким УГА переходила у повному складі на бік Добровольчої армії [49].

Після розгрому білих армій на Південному фронті галицькі підрозділи, що сильно поріділи від епідемій та дезертирства, в середині лютого 1920 р. припинили опір Червоній армії і перейшли на її бік. З трьох корпусів УГА, які в липні 1919 р. опинилися на Наддніпрянщині, були сформовані три бригади Червоної української галицької армії (ЧУГА) у складі 15,4 тис. чол. [50] Вони вступили у війну з Польщею. Однак їхній патріотичний порив визволити рідний край не був реалізований. Це сталося з вини старшин, невдоволених тим, що радянське командування зігнорувало союз з УГА, поглинуло її в структуру РСЧА, попередньо не поцікавившись навіть, чи галицькі українці "стануть на платформі радянської влади" [51]. Під час першого зіткнення з польською армією друга і третя бригади ЧУГА перейшли на її бік, були роззброєні й потрапили до таборів для військовополонених.

На політичні настрої населення краю впливали орієнтація емігрантського уряду ЗУНР та його оточення, що складалося з елітарної верхівки галицької інтелігенції, на західні держави, недооцінка ними "власних сил народу" і необхідності задоволення невідкладних соціальних вимог робітників і селян. "Національний момент, — як незабаром визнає один із членів цього уряду, — мав у них таку перевагу над усім іншим, що їм було все одно: монархія чи радянська республіка, — коли б тільки Україна була самостійною, незалежною державою" [52].

Спонтанно вплинула на політичну переорієнтацію певних політичних груп Галичини відмова галицького уряду в еміграції, починаючи з кінця 1919 р., від участі у боротьбі за всеукраїнську соборну самостійну державність і проголошення сепаратистського змагання за незалежну Галицьку республіку [53]. Це поглибило розмежування політичних сил у Східній Галичині, сприяло зміцненню лівих течій у рядах соціал-демократів, радикалів і навіть старорусинів, які орієнтувалися на масовий революційно-визвольний рух. Характеризуючи політичну ситуацію в Східній Галичині у 1920 р., Галорком ЦК КП(б)У відзначав "повний провал колишніх політичних партій, перегляд їх програм і тактики, розкол в таборі соціал-демократії, розкол в таборі радикалів (с.-р.), з яких ліве крило стало явно на боці комуністів (представники нового крила ЦК радикальної партії ввійшли в комуністичну партію, те ж зробила частина ЦК с.-д., а з ними і пролетарські маси) [54]. Ліві сили соціалістичної орієнтації відмовлялися від "негації суверенності Української радянської республіки" і відстоювали принципи возз'єднання усіх українських земель в єдиній державі [55].

Важливо підкреслити взаємозв'язок масового національного руху з піднесенням революційно-визвольної боротьби, спричиненої не в останню чергу воєнно-господарською розрухою і абсолютним зубожінням біднішого населення, особливо у гірських місцевостях. Саме спролетаризовані й люмпенізовані прошарки сільської та міської бідноти, знесилені злиденністю і національно-політичним безправ'ям, були найбільш чутливими до ліворадикальних лозунгів. Не тільки біднота, а й значна частина середніх верств, зневірившись у можливості регіональної національно-демократичної державності, спонтанно пов'язували вирішення національних і соціальних проблем з возз'єднанням в Українській радянській державі. Тому похід Червоної армії до Вісли вони не просто вітали, а й підтримували збройними виступами. З наближенням її до кордонів Східної Галичини були сформовані 12 озброєних загонів, які успішно використовували тактику партизанської війни в прифронтовому тилу польського війська. Із середини квітня 1920 р. вели героїчну боротьбу проти польських окупантів повстанці Жаб'єго і 12 гуцульських сіл Косівщини та сусідніх повітів Покуття. Каратели жорстоко розправилися із селянами Гуцульщини, спалили близько 400 господарств, заарештували майже 3100 гуцулів, у тому числі 15 учителів і понад 60 священиків, немилосердно катуючи арештованих [56].

У справжній партизанський край перетворився Сколівський повіт та сусідні села Прикарпаття. Обраний верховинцями революційний комітет очолив Ф. Бекеш, який 22 серпня проголосив Бойківську Радянську Республіку. Переможне знамено її майоріло до 31 серпня, коли повстанці під натиском польського війська перейшли кордон з Чехословаччиною [57]. Піднесення повстанського руху в тилу польської армії свідчило про те, що окупаційній адміністрації не вдалося справитися з революційним максималізмом в українському визвольному русі прорадянської орієнтації. Помітний вплив на його спрямованість залишався і за екзильним урядом Петрушевича, який у середині липня 1920 р. започаткував політику балансування між Заходом і Сходом [58]. У відродженні Галицької республіки він

робить головну ставку на допомогу Лондона і водночас встановлює дипломатичні контакти з Москвою, даремно сподіваючись на повернення влади в краї. На "львівський похід" Червоної армії Петрушевич відреагував інструкціями для крайового керівництва УНТП і УРП не чинити ніяких дій стосовно порозуміння з поляками, а підрозділам УГА, що діяли в складі армії УНР, не вступати в бої з Червоною армією.

При активній допомозі галицьких робітників і селян Червона армія, переслідуючи польських інтервентів, які спільно з військом Петлюри здійснили "київський похід", у середині липня 1920 р. вступили на землю Східної Галичини. Війська 12, 14-ої і 1-ої кінної армій Південно-Західного фронту повністю визволили 16 і частину сіл чотирьох повітів. До середини серпня вони зайняли третину території Східної Галичини з населенням близько 1700 тис. чол. Було визволено з-під польської окупації і Західну Волинь, де відновлювався тоталітарно-більшовицький режим.

Вступ Червоної армії в Галичину спричинявся не тільки воєнно-оперативними потребами розгрому польських військ. Виношувалися далекосяжні геополітичні задуми щодо перетворення галицької території в стартовий майданчик для експорту соціалістичної революції в сусідні країни. Звісно, справжні цілі прикривалися такою благопристойною ширмою, як прагнення більшості населення краю за допомогою Червоної армії позбавитися соціального і національного гніту.

Питання про суспільний лад, як заявляли більшовицькі керівники, мав вирішувати сам визволений народ. Однак насправді виходило по-іншому. Хоч не всі жителі краю погоджувались із соціалістичними цінностями на більшовицький кшталт, партійні центри КП(б)У і КПСГ одразу ж нав'язали третині Східної Галичини таку політичну систему, яка дублювала основні риси адміністративно-наказового стилю її функціонування в Українській СРР. 8 липня 1920 р. на спільному засідання Галоркому і політбюро ЦК КП(б)У був створений однопартійний Галицький ревком — тимчасовий орган державної влади у Східній Галичині. До його складу увійшли М. Л. Баран, А. Бараль (Савка), М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський. Головою Галревкому було призначено В. П. Затонського.

У декларації "До працюючих всього світу...", опублікованій 15 липня 1920 р., Галревком проголосив себе тимчасовим урядом і декларував державну самостійність Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР). Першим своїм декретом, прийнятим 1 серпня 1920 р. у тимчасовій столиці республіки Тернополі, уряд без плебісциту проголосив встановлення радянської влади. До скликання з'їзду Рад вся влада в центрі перебувала в руках Галревкому, а на місцях — у повітових, міських і сільських ревкомів. Взаємовідносини ГСРР з УСРР, що по своїй суті зводилися до проблеми їх об'єднання, передбачалося визначити вільним волевиявленням представників народу на І з'їзді Рад, який мав бути скликаний найближчим часом. На основі цього декрету були створені і функціонували 18 повітових та близько 650 містечкових і сільських ревкомів, до яких було обрано понад 3 тис. робітників, селян, червоноармійців та представників інтелігенції [59].

Керуючись більшовицьким постулатом, за яким справедливим і доцільним вважалося використання насильства в побудові нового ладу, комуністи й очолювані ними органи влади проводили силові перетворення, що мали утвердити в краї такий же соціально-економічний устрій, як і в УСРР. На основі ряду законодавчих актів Галревкому усі державні, поміщицькі і церковно-монастирські землі з живим і мертвим реманентом відчужувалися без викупу і переходили в розпорядження місцевих ревко-

мів. Панська земля, хоч і проголошувалося право бідняків на користування нею, безпосередньо селянам не передавалася. Деякі фільварки було перетворено у зразкові державні господарства, у багатьох селах створювалися землеробські комуни й артілі. Щоб запобігти невдоволенню селян, В. І. Ленін рекомендував КПСГ і Галревкому здійснювати таку аграрну політику, яка б дала змогу наймитам і масі селян негайно відчути "круту зміну на їх користь" [60]. Вже з другої половини серпня найбідніші селяни почали ділити між собою поміщицькі землі за кількістю їдців у сім'ї.

Докорінні зміни у промисловості і на транспорті розпочалися з націоналізації підприємств (хоч їх в аграрному краї було дуже мало) і встановлення на них робітничого контролю. Для робітників і службовців впроваджувалися 8-годинний робочий день, одномісячні відпустки і соціальне страхування.

Як і в Українській СРР, тут було проведено стандартизацію народної освіти на основі радянських принципів її функціонування. В республіці встановлювалася рівноправність мов, якими користувалося населення.

Чільне місце в діяльності Галревкому посідала проблема об'єднання краю в єдиній Українській державі. Однак тодішня воєнно-політична і міжнародна обстановка не дали змоги народу Західної України реалізувати свою мрію про возз'єднання уже на новій соціально-політичній основі. На перешкоді знову стали зовнішні сили, що перетворили східногалицьку проблему в об'єкт воєнного протистояння, в якому польська і радянська сторони схрестили оголені шаблі за здійснення своїх геополітичних та ідеологічних планів, і дипломатичної конфронтації держав Заходу за монопольне право на експлуатацію сировинних ресурсів Галицького Прикарпаття.

Дипломатичні "турніри", що періодично відбувалися на Паризькій мирній конференції й після неї навколо галицького питання, по суті своїй виражали суперництво іноземних монополістичних груп щодо володіння нафтовими і газовими родовищами, видобутком і переробкою галицької нафти. До Першої світової війни вони контролювали 86 % усього виробництва нафтової промисловості Галичини [61]. Після розпаду Австро-Угорщини їхні зусилля були спрямовані на те, щоб не втратити цей контроль. Створений у Лондоні на чолі з англійським бізнесменом Перкінсом Міжнародний комітет захисту англійських, французьких і бельгійських інтересів у нафтовому басейні Галичини, вибираючи між українською незалежною державністю і Польщею, віддав перевагу останній і підтримував її в загарбницькій війні проти ЗУНР. Союз польських гірників і металургів у квітні 1919 р. повідомляв, що його комітет докладає чимало зусиль для приєднання Бориславського басейну до Польщі, оскільки передача його нафтових родовищ Україні "була б для нього вироком смерті" [62].

З окупацією Східної Галичини Польщею розгорнулася спекуляція нафтовими, газовими і лісовими багатствами краю. При сприянні польського уряду активи німецьких та австрійських нафтових фірм потрапили здебільшого до французьких монополій, які зосередили в своїх руках половину виробництва нафтової промисловості [63], а також до американських концернів. Обділеними себе вважали англійські нафтопромисловці, які впливали на зволікання вирішення галицького питання на користь Польщі. Тоді як Франція орієнтувалася на сильну Польщу, як противагу Німеччині в Європі, і тому домагалася польської анексії Східної Галичини, Англія, навпаки, виходячи з власних інтересів, підтримувала державну незалежність останньої.

З ініціативи Англії 8 грудня 1919 р. Верховна рада Антанти визначила східний кордон Польщі по лінії, на схід від якої проживала українська й

білоруська етнічні більшості. Цей кордон мав проходити через Гродно — Ялувку — Немирів — Брест-Литовськ — Дорогуськ — Устилуг, на схід від Грубешова через Крилув і далі на захід від Рави-Руської й на схід від Перемишля аж до Карпат [64].

Питання про кордон Польщі з радянськими республіками набуло гостроти у зв'язку з рядом поразок польської армії в радянсько-польській війні. Щоб відвернути катастрофу і попередити "експорт радянської революції" на захід, 10 липня 1920 р. у м. Спа (Бельгія) зібралася конференція держав Антанти, які постановили надати Польщі термінову допомогу. Того ж дня остання уклала з державами Антанти угоду, згідно з якою визнавала названу вище лінію своїм тимчасовим східним кордоном. Західні партнери брали на себе зобов'язання бути посередником у війні Польщі проти Радянської країни. Окремим пунктом угоди передбачалося скликати в Лондоні конференцію представників Польщі, радянської Росії, Фінляндії, Литви, Латвії й Східної Галичини з метою досягнення "справедливого миру з Польщею та її європейськими сусідами" [65]. Як видно із змісту угоди, держави Антанти продовжували вважати Польщу тимчасовим окупантом Східної Галичини, а отже, й домагання галицького уряду в екзилі щодо відновлення західноукраїнської державності мало під собою міжнародно-правову підставу.

Згідно з рішенням конференції у Спа міністр закордонних справ Англії лорд Дж. Н. Керзон 12 липня 1920 р. надіслав радянській стороні ноту, в якій вимагав припинити наступ Червоної армії по лінії, яка пізніше одержала назву "лінія Керзона", і підписати мир з Польщею. У відповідь на ультиматум уряд Росії заявив про свою готовність припинити наступ і почати переговори про мир без втручання інших держав. Проте Польща не погодилася на мирні переговори і дала згоду на них лише після того, як, скориставшись поразкою Червоної армії на Віслі, відновила окупацію західних українських і білоруських земель.

Скориставшись сприятливою для себе ситуацією, Польща на переговорах у Мінську і Ризі буквально нав'язала свої умови миру радянській стороні. З огляду на підготовку наступу проти армії Врангеля в Криму і зважаючи на можливість союзу його з Варшавою, партійно-радянське керівництво Росії прагнуло якнайшвидше закінчити війну з Польщею за уступку їй західних українських і білоруських земель. 23 вересня 1920 р. В. І. Ленін направив керівнику радянської делегації на переговорах у Ризі А. Йоффе телеграму, в якій дав директиву йти на максимальні територіальні поступки полякам, включаючи і Східну Галичину [66]. І польсько-радянський договір, підписаний у Ризі у попередньому (12 жовтня 1920 р.), і остаточному (12 березня 1921 р.) варіантах зігнорував національні інтереси українського та білоруського народів і визнав кордони УСРР і БСРР по ріці Збруч і на північний схід від неї, тобто далеко на схід від "лінії Керзона", яку країни Антанти уже визнали на Паризькій мирній конференції і з якою погодилася на конференції у Спа і польська сторона.

У вирішення східногалицької проблеми важливу роль відіграв раніше непомічений істориками "великоукраїнський синдром" — острах Москви опинитися перед лицем об'єднаної суверенної Української держави. За свідченням В. Винниченка, який 1920 р. після розмов з партійно-радянськими лідерами Росії дійшов висновку, що "російські більшовики не бажають самостійної Східної Галичини, ні її прилучення до радянської України" тому, що в обох випадках Східна Галичина "скріпила би визначно український елемент і його силу на великій Україні" і стала б "опорою небезпечної для більшовицької Росії реакції" [67].

Вибираючи між миром з Польщею за її вимогою чи кордоном з нею по "лінії Керзона", офіційна Москва обрала перше. Вона знехтувала вимоги галицьких українців щодо самостійності Східної Галичини. Навпаки, "група Раковського", що обіймала тоді владу в Україні, підтримувала їхнє прагнення до незалежності [68], але у практичному сенсі вирішення цього питання виявилася неспроможною.

Саме урахування неоднозначних підходів Москви і Харкова до розв'язання галицької проблеми й визначило тактику галичан на переговорах у Ризі. Галицька делегація, до якої входили К. Левицький (керівник), О. Назарук, Л. Мишуга і Є. Брайтер, виконуючи інструкцію екзильного уряду, намагалася схилити радянську делегацію до ідеї повного визволення Галичини з-під польської окупації, не виключаючи при цьому і приєднання її до радянської України. А коли були підготовлені умови прелімінарного Ризького миру, за яким Україна без попередньої згоди її народу була поділена між Росією і Польщею, делегація галичан, балансуючи між Сходом і Заходом, 7 жовтня заявила, що "справа державної самостійності Східної Галичини в найкоротшому часі повинна бути остаточно вирішена світовою конференцією" [69].

Щоправда, ставлення держав-переможниць у Першій світовій війні, зокрема Верховної ради Антанти, яка присвоїла собі право міжнародного трибуналу в українській Галичині, постійно змінювалося на користь польських окупантів. З іншими українськими землями (Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя й Полісся) Рада послів Антанти пізніше впоралась ще простіше, ніж з Галичиною, навіть фігового листка автономії та охорони прав національних меншин у них не зажадала, визнавши їх за Польщею.

Таким чином, проблеми соборності і державності українського народу вирішувалися двома альтернативними державними утвореннями в Західній Україні на основі взаємовиключних підходів, в яких гору взяли не загальнонаціональні, а соціально-класові інтереси різних за майновим станом верств населення, за якими стояли відповідні політичні сили. Тоді як правоцентристські угруповання після "порозуміння" петлюрівців з пілсудчиками почали орієнтуватися на регіональну національно-демократичну державність, побудовану на приватновласницькій економічній основі, ліві, засліплені більшовицькими стереотипами, у більшості своїй домагалися возз'єднання в єдиній державі всього українського народу на основі того суспільного ладу, який уже існував у радянській Україні.

[1] Карпенко О. Ю. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні в 1918—1923 рр. // Наукова конференція істориків: Тези доповідей і співдоповідей. — Львів, 1956. — С. 3; Його ж. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель (Відп. ред. І. П. Крип'якевич). — К., 1957. — Вип. 1. — С. 59—90.

[2] Компанієць І. Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях // Рад. Україна. — 1958. — 10 верес.

[3] Герасименко М. П., Кравець М. М., Ковальчак Г. І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Укр. іст. журн. — 1959. — № 3.

[4] Тищик Б., Вівчаренко О. Західноукраїнська Народна Республіка 1918—1923 рр. — Коломия, 1993; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995; Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998; Макарчук С. А. Українська республіка галичан. — Львів, 1997; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918—1923 рр. Проблема взаємовідносин. — К., 1998.

[5] Чоповський В. Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918—1939). — Львів, 1993; Рубльов О.С., Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). — К., 1994.

[6] В а с ю т а І. К. Нариси політичної історії Західної України 1918—1939 рр. — Львів, 2001.

[7] К у з ь м а О. Листопадові дні 1918 р. — Львів, 1931. — С. 31.

[8] Держ. архів Львів. обл., ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 23 (далі — ДАЛО).

[9] К р е з у б А. Нарис історії українсько-польської війни, 1918—1919. — Львів, 1933. — С. 33; К у з ь м а О. Назв. праця. — С. 42—43; ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 108, арк. 19.

[10] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 31.

[11] Українська загальна енциклопедія. — Львів; Станіслав; Коломия, без року видання. — Т. 3. — С. 1002.

[12] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 155, арк. 33, 35.

[13] Там же, арк. 37—38.

[14] Там же, спр. 455, арк. 46—47.

[15] Там же, арк. 47.

[16] Там же, спр. 455, арк. 38—39.

[17] Там же, спр. 1031, арк. 60.

[18] Там же, спр. 455, арк. 44.

[19] М а н у с е в и ч А. У Вислы, 20-й год... или почему история не терпит фальши // Правда. — 1990. — 14 авг.

[20] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 48.

[21] В і д н я н с ь к и й С. Україна та "українське питання" в політиці Чехословаччини // Українська державність у XX столітті: Історико-політичний нарис. — К., 1996. — С. 182.

[22] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2856, арк. 1.

[23] Там же.

[24] Там же.

[25] Там же, спр. 455, арк. 71.

[26] Там же, арк. 71—77.

[27] Там же, арк. 80.

[28] Вісник державних законів і розпорядків ЗОУНР. — 1919. — Вип. 3. — С. 10.

[29] Там же. — Вип. 7. — С. 45.

[30] Там же. — Вип. 3. — С. 19.

[31] Вісник державного секретаріату військових справ. — Станіслав. — 1919. — № 10. — С. 1—3.

[32] Там же. — С. 5.

[33] Республика. — 1919. — 8 трав.

[34] П а н ч у к М. І. "Білі плями" героїчного літопису. — К., 1989. — С. 8.

[35] ДАЛО, ф. 271, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

[36] П а н ч у к М. І. Назв. праця. — С. 10.

[37] К о м п а н і є ц ь І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст., 1900—1919. — К., 1960. — С. 337.

[38] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 1031, арк. 40.

[39] Там же.

[40] Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. — К., 1989. — С. 25.

[41] Польська колонізація Східної Галичини. — Відень, 1921. — С. 3.

[42] Л о з и н с ь к и й М. Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — С. 99.

[43] Республіканець. — 1919. — 6, 9 березня.

[44] Там же. — 3 квіт.; Л о з и н с ь к и й М. Назв. праця. — С. 101.

[45] ДАЛО, ф. 271, оп. 1, спр. 299, арк. 202.

[46] Під прапором Жовтня, 1917—1920: Документи і матеріали. — Львів, 1957. — С. 123, 128; К о м п а н і є ц ь І. І. Назв. праця. — С. 318—340, 343.

[47—48] Стрілець. — 1919. — 20 верес.

[49] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 62.

[50] Л и т в и н М. Р., Н а у м е н к о К. Є. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1991. — С. 157—158.

[51] Ц ь о к а н Іл. Від Денікіна до більшовиків: Фрагменти споминів з Радянської України. — Відень, 1921. — С. 11.

[52] Л о з и н с ь к и й М. Назв. праця. — С. 98.

[53] Там же. — С. 211.

[54] Цит. за кн.: Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. — С. 43—44.

[55] Вперед. — 1920. — 5, 26 верес.

[56] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2856, акр. 23; Кривава книга. — Відень, 1921. — Ч. 11. — С. 167; К у р и л о В. М., П а н ч у к М. І., Т р о я н М. В. В авангарді боротьби за возз'єднання. — К., 1985. — С. 62.

[57] В а с ю т а І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. — Львів, 1971. — С. 23—26.

[58] К о к о Е. Przed ruskimi preliminariami: Ukraincy galicyiscy miedzy wschodem i zachodem // Другий міжнародний конгрес україністів: Історія. — Ч. 2. — Львів, 1994. — С. 25—28.

[59] Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. — С. 48—49.

[60] Л е н і н В. І. Повне зібр. творів. — Т. 51. — С. 265.

[61] S z c z e p a ń s k i A. Stan wytwórczości przemysłowej i górniczei Halicyi w roku 1910. — Lwów, 1912. — S. 207.

[62] Czasopiśmo górniczo-hutnicze. — 1919. — Zeszyt 4. — S. 97.

[63] В а с ю т а І. К. Розвиток капіталістичних відносин у нафтовій промисловості Західної України // Укр. іст. журн. — 1965. — № 3. — С. 52.

[64] ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 72—73.

[65] Л о з и н с ь к и й М. Назв. праця. — С. 213.

[66] Див.: Л е н і н В. І. Повне зібр. творів. — Т. 51. — С. 286.

[67] Цит. за: П а в л ю к О. В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 115.

[68] Там же.

[69] Л о з и н с ь к и й М. Назв. праця. — С. 215.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Є. ЗЕМА (Київ)

Полеміко-догматичні збірки XVI — початку XVII ст.

У регіонах, де на теренах Польсько-Литовської держави переважало східне визнання, інституційно об'єднане Київською митрополією, упродовж досліджуваного періоду не фіксується ні догматичної рефлексії, ні активної душпастирської діяльності, про що свідчило також нескликання місцевих соборів [1]. Близьке сусідство, в тому числі повсякденне, рідко провокувало напруження між носіями того чи того визнання і теологічно артикульовану полеміку як його зовнішній прояв. Мали місце лише окремі конфлікти православних з представниками інших віровизнань. З іншого боку, полеміка католиків до середини XVI ст. не була тяглим явищем: існує тільки одна, але наповнена гострих випадів книга Сакрана "*Elucidarius errorum ritus Rutbenici*" початку XVI ст., призабута католиками та ігнорована православними до початку XVII ст., коли на неї зреагував Мелетій Смотрицький.

Ставлення офіційної влади до християн східного обряду зумовлювалося передусім політичною метою, яка залежала від кон'юнктури як внутрішніх, так і загальноєвропейських подій. Певні корективи внесла в них Флорентійська унія, зокрема, підштовхнула до активнішого розмежування між східною і західною гілками християнства. Незважаючи на позитивне ставлення папи до переходу православних до католицької Церкви, місцеві католицькі ієрархи вимагали нового хрещення [2]. Щодо Московії, то Флорентійська унія дала поштовх до розвитку ідеології створення унезалежненого від Константинополя православного центру. Цей процес увінчався появою окремого патріархату, а обгрунтування окремішності православних від латинського Заходу було відображене в багатьох списках антифлорентійських текстів [3].

У другій половині XV ст., судячи з нечисленних відомих рукописних пам'яток (чимало рукописних колекцій, які сформувалися на теренах Польсько-Литовської держави, грунтовно не досліджувалися), на руських землях спостерігаються заходи щодо оновлення книжкового корпусу. Зокрема у Києві завершувалося складання найбільш повної, касьянівської, редакції Києво-Печерського патерика. Проте повідомлення про Флорентійську унію в Україні і Білорусії не фіксуються [4]. Корпус текстів, який відображає негативне її сприйняття у Московії, оминає руські землі. Православні, конфесійна [5] інакшість яких нібито "не помічалася" католиками у першій половині XVI ст., привернули увагу католицьких авторів у період розгортання полеміки з протестантами. Для посттридентського католицизму вселенськість Церкви вважалася одним з основних критеріїв її "справжності", тому локальні перемоги над православними також набували актуальності. Оновлення католицької Церкви в дусі ухвал Тридентського собору спричинило зміни і серед православних. Їх метою стало зростання освітнього та морального рівня священиків і мирян, виникає наголос на необхідності проповідництва, розвитку книгодрукування та усвідомлення потреб в освіті, а також уніфікації літургії.

Роблячи огляд культурної спадщини середньовічного слов'янства, о. Борис Гудзяк зазначив, що через "*грецьке опікунство на Русі не могли розвинутися автономні й автохтонні богословська традиція й церковні структури, а з обранням візантійсько-слов'янського обряду всі наступні здобутки католицького богослов'я та латинськомовної філософії середніх віків пройшли повз неї*" [6]. Таке твердження лише частково характеризує Русь XVI ст. При цьому традиційно не враховується існування іншої, латинської Русі з освітою і ренесансними цінностями та роксоланською тотожністю. На середину XVI ст. припадає створення двох синхронних (чи асинхронних) книжних культур, котрі функціонували одночасно. Збірки, що містять полемічні та догматичні тексти, характеризують лише один аспект православної книжної культури і можуть служити для реконструкції візії історії Церкви цією "грецькою" стороною. Спробуємо розглянути ці збірки під кутом зору функціонування окремих пам'яток у книжних комплексах, а також самі комплекси. Розгляд контексту їх складання, особливості конвою окремих пам'яток дають інформацію про православну регіональну тотожність, систему цінностей.

Рукописні збірки та пам'ятки полемічного і догматичного змісту

У Київській митрополії досліджуваного періоду, судячи з описів книжкових зібрань, нормою було розповсюдження однотипних служебних книг. Ці зібрання відрізнялися кількістю їх окремих типів і числом коштовних рукописів — переважно пишно оздоблених напрестольних Євангелій, що вказані в переліках книг на першому місці. Основні місця знаходження книг — це монастирі й церкви; приватні ж колекції ієрархів, ченців, шляхти, як правило, були нечисленними. Наявність певної мінімальної кількості книг, необхідних для щоденних треб чи побожного читання, визначала склад таких зібрань. При їх перегляді напрошується висновок про своєрідну апатію до тиражування книг та оновлення їх репертуару, обмеженого сталим набором лектури, що охоплює Євангелія, Типікони, Тріоді, Мінеї, а також окремі збірки гомілетичного характеру [7].

Поряд з цими традиційними як для Сходу, так і для Русі комплексами натрапляємо на згадки про книги, зміст яких неможливо визначити однозначно. Це — так звані *Сборники* (інколи з частковим розкриттям змісту) [8]. Пам'ятки, які містять полемічні та догматичні тексти, не отримали історичної назви. Під назвою *Сборник* можуть приховуватися збірки з полемічними та догматичними текстами, що іноді заповнювали всю рукописну книгу. В низці випадків вони можуть бути представлені як цілісний комплекс серед текстів іншого характеру. Такі збірки ми пропонуємо умовно називати полеміко-догматичними (далі — *ПДЗ*). Варто відразу виділити дві хвилі у постанні полемічних текстів, в також представленість їх у збірках. Так, у збірках XV — середини XVI ст. переважають "традиційні" тексти візантійського та києво-руського періоду полеміки. "Нові" тексти з'явилися упродовж XVI ст., а в збірках зафіксовані з середини того ж століття.

Корпус пам'яток, про який йтиметься далі, традиційно називають "полемічною літературою". Це не зовсім влучна назва, оскільки вона звужує інформативне наповнення пам'яток і потребує переосмислення як з позицій "жанру", так і стосовно фіксації окремих текстів та їх атрибуції. По-перше, корпус пам'яток, що виник у період перед- та післяберестейських подій, містить жанрово різні тексти. Незважаючи на те, що ми може-

мо говорити про таку особливість полемічного "жанру", як його зв'язок з текстом-закидом (а наприкінці XVI — на початку XVII ст. переважали саме такі трактати), виділення наскрізних жанрових особливостей тут неможливе. Швидше можна говорити про використання авторами низки прийомів, запозичених з інших жанрів: гомілетики, апокрифіки, фунеральної прози та поезії, хронік та космографій; водночас присутні як елементи традиційного письменства *Slavia Orthodoxa* (або, принаймні, стилізація під них), так і впливи текстів ранньомодерної доби. З іншого боку, полемічна продукція характеризується наявністю низки усталених топосів, стереотипів, контрвипадів, що перекочовують з тексту в текст. За "літературної" інтерпретації полемічного письменства не враховується також фактор ідеологічного підгрунтя, зокрема націленість на конструювання негативного образу католиків, а згодом і уніатів, наведення аргументів на підтвердження "правильності" саме Православної Церкви, візія її історії.

По-друге, існує джерелознавча проблема, пов'язана з виявленням і фіксацією всього корпусу як друкованих, так і рукописних текстів, дотичних Берестейської унії. Як свідчать матеріали низки конференцій та видань, присвячених ювілею унії, уявлення про повний корпус джерел та складання його каталогу ще попереду.

По-третє, необхідно переглянути корпус виданих текстів, що увійшли до наукового обігу протягом другої половини XIX— початку XX ст. і продовжують формувати уявлення про полеміку. Перевірка цих пам'яток з точки зору правильності передачі основного тексту й атрибуції певним автором назріла вже давно. Суттєвим є також кодикологічне та текстологічне опрацювання відомих рукописних текстів та їх списків.

Постання та тиражування полемічних пам'яток пов'язані з двома взаємозалежними явищами книжної культури: (1) існування певної традиції полеміки зі сталим набором текстів і сюжетів; (2) "актуалізація" та переопрацювання цих текстів і збірок у зв'язку з загостренням міжконфесійної полеміки. Звертаючись до подій, які стали причиною написання полемічних текстів, сучасні дослідники зазначають, що розмежування Церков і полеміка були відображенням не стільки конкуруючих традицій, скільки обопільних упереджень народів східної і західної гілок християнства, низкою непорозумінь, джерелом яких стала перш за все політична історія IX—XII ст. Збройна агресія норманнів, торгова інтервенція італійських міст і хрестові походи були більш реальними причинами поділу Церкви, ніж догматичні чи обрядові суперечки [9]. Руське віддзеркалення останніх мало, швидше за все, характер не цілком осмисленого перенесення з Візантії традицій полемізування. Очевидно, корпус текстів, що склався тоді (переважно перекладів або текстів, що мали грецькі паралелі), — це одне з найбільш реальних свідчень про міжконфесійні стосунки доби Київської Русі. На думку Герхарда Подскальського, києво-руська полеміка являла собою єдиний напрямок богословського наративу, дотичний не традиції отців Церкви, а безпосередніх подій, що відбувалися у Візантії. Основні теми, які в ній порушувалися: 1) єресі латинян; 2) час і причини розподілу Церков; 3) стратегії поведінки стосовно латинян. Головним джерелом звинувачень латинян, чим переважно і вичерпувалися полемічні тексти, як традиційно вважалося, був каталог єресей, наведений у "*Посланні патріарха Михайла I Керуларія антиохійському патріарху Петру III*", а також в анонімній пам'ятці "*Против франков*" [10], помилково приписуваній царгородському патріарху Фотію. Саме з так званою *Керуларіївською школою* традиційно пов'язується полеміка часів Київської Русі, характерними рисами якої є довгі, часто повторювані перерахування звинувачень обрядового і догматичного характеру, переважно легендарного змісту.

За спостереженнями І. С. Чичурова, джерелом для антилатинської полеміки руських авторів Георгія, Никифора І і Феодосія Печерського було "*Написание*" Єфрема [11]. В більш миролюбній формі витримане "*Послання митрополита Йоанна II антипапі Клименту III*", яке пов'язується з прагненням останнього до відновлення єдності з Візантією і Києвом (саме цей текст був одним з небагатьох, що представляли давню київську традицію у полемічних збірках XVI ст.). У "*Послании о варяжской вере*" присутній сюжет, що часто зустрічається в *Еллінському літописці*, полемічних пам'ятках, хронографах, пізньому Никонівському літописному зводі, — про введення низки нових звичаїв Петром Гугнивим [12].

Коли зважити на мішаний склад *ПДЗ* кінця XVI — початку XVII ст., де значна кількість пам'яток відтворюється, то мусимо визнати, що продукція православних книжників того часу являла собою спробу регенерації культурного капіталу православного слов'янства, пристосування його до змін у церковному житті. Щоправда, порівнюючи традиційні (візантійсько-руські) тексти і ті, які з'явилися наприкінці XVI — на початку XVII ст., можна говорити швидше про стилізацію під середньовіччя, намагання апелювати до архаїки мовою ранньомодерного часу. Позірно відмовляючись від усього латинського, православні русини й самі не помічали, скільки ними вже було засвоєно з католицької і протестантської культур. Найзагальніше це можна окреслити так: на зміну герметичності традиційної православної культури із сталим набором служебних книг прийшла західна в своїй основі культура друкованої книги. Водночас рукописна полеміка, пов'язана з традиційною культурою, не зникала, співіснуючи паралельно з друкованою, що мусила проходити церковну цензуру.

Загалом *ПДЗ* XVI ст. містять тексти, наповнені переважно апокрифічними сюжетами, і характеризуються достатньою сталістю репертуару: тут представлені тексти, пов'язані з традицією Київської Русі, візантійсько-латинською полемікою, книжністю XVI ст. Їх дослідження дасть змогу пролити світло на особливості функціонування православної тотожності за умов, коли на території Київської митрополії не спостерігалося "авторської" активності, та розглянути вплив традиційного полемізування на нову, переважно друковану книжність. На нашу думку, це могло б дати ключ для реконструкції місцевого православного культурного коду. Окрім того, виділення стабільного ядра в рукописних *ПДЗ*, що функціонували на українських та білоруських землях, в перспективі дозволить провести широкі текстологічні порівняння з вичленуванням локальних особливостей текстів. Наведена нижче спроба такого аналізу зроблена на матеріалах 12 збірок полеміко-догматочного змісту. До уваги взяті збірки другої половини XVI — початку XVII ст., що походять з території Білорусії та України. Як порівняльний матеріал розглядаються також описані в науковій літературі збірки XV — першої половини XVI ст. місцевого походження (у перспективі ми плануємо порівняння цих збірок з аналогічними за ідеологією московськими). Детальний розпис згаданих збірок подано в додатках до цієї статті.

Історія вивчення полеміко-догматичних збірок

Вивчення полемічних пам'яток, що супроводжувалося друкуванням окремих текстів та їх дослідженнями, розпочалося у XIX ст., а найбільшою подією можна вважати появу в 1875 р. книги Андрія Попова [13]. (Він же пізніше надрукував руські тексти другої половини XVI ст., про що йтиметься

далі). Фундаментальна праця Попова містить описи найдавніших полемічних збірок, у тому числі південнослов'янських, друк церковнослов'янських текстів з їх грецькими паралелями, а також оригінальні тексти, що відображають негативну рецепцію Флорентійської унії. Невдовзі це видання, що й досі лишається найбільш повним зібранням полемічних і догматичних текстів, піддалося гострій критиці Олексія Павлова. Учений зауважив, зокрема, що сюжет про Петра Гугнивого — один з найбільш поширюваних у руських пам'ятках та присутній у літописних зводах — взято з Палеї. Ім'я Петра Гугнивого запозичене від александрійського патріарха V ст., лідера монофізитів, а згодом перенесене на міфічного папу часів поділу Церкви [14].

Як показали подальші дослідження, текст Толкової Палеї залежить від літописання або має спільне з ним джерело — руський компілятивний хронограф. Саме з нього й було запозичено сюжет про Петра Гугнивого до літопису і Толкової Палеї [15]. "*Поучение 7 собор на латину*», яке Попов однозначно відніс до скороченої редакції "*Послання*" митрополита Йоана II, на думку Павлова, є похідним від сполучення згаданого "*Послання*" з "*Посланням митрополита Никифора до князя Ярослава Святополчича*" [16]. Павлов також критично відгукується на спробу приписати "*Стязание с латиною*" митрополиту Георгію. Учений припускає, що даний текст, відомий лише в одному списку [17], міг належати митрополиту Григорію Цамблаку [18]. Проте навряд чи його автором був митрополит, який брав участь в передунійних дебатах [19].

Однією з особливостей функціонування текстів полемічного і догматичного змісту була наявність їх у складі *Кормчих книг.* Павлов зауважив, що це є наслідком наявності цих текстів у грецьких оригінальних збірках, які перекладалися на церковнослов'янську [20]. Ці тексти також присутні в Кормчих XVI—XVII ст. з колекцій руських монастирів.

Щодо *ПДЗ* XV ст., то одна з відомих найстаріших збірок — "*На посрамление Ляховомь и Латынамь*" (додаток 2), опрацьована А. Поповим, має руське походження, про що свідчить наявність особливої лексики, характерної для цього регіону. Ще одна збірка ("*Сказания полезна о латинох*» XV ст.) із зібрання Жировицького монастиря (додаток 1), описана Флавіаном Добрянським, укомплектована подібно до попередньої. Однією з найцікавіших знахідок була збірка, що сьогодні вважається втраченою, — "*Книга зовомая Приточник Васки писаря*" (1483 р.) віддзеркалює одразу декілька рівнів книжної традиції, містячи водночас тексти, пов'язані з рухом ожидовілих, виписки з творів отців Церкви тощо. Свого часу ця пам'ятка не піддавалася комплексному аналізові.

Попов розглянув збірку з Супрасльського монастиря (зібрання Погодіна [21]) [22]. Невідомий автор чи укладач був уже знайомий з текстом Петра Скарги "*Про єдність Божої Церкви*". Окрім корпусу традиційної візантійської полеміки, до складу збірки також входять пам'ятки, спрямовані проти євреїв і мусульман. Микола Петров, який звернувся до полемічних пам'яток при складанні описів рукописних зібрань XVI — XVII ст., вважав, що ця збірка може вважатися протографом збірки № 475 зібрання Києво-Михайлівського собору [23]. Відрізняються ці дві пам'ятки між собою, на його думку, тим, що в Супрасльській *ПДЗ* деякі статті не мають повних назв і подані в скороченому або вибірковому вигляді. Ті статті, які Андрій Попов вважав оригінальними, насправді є випискаами зі спільного протографа збірок Супрасльської і № 475. У свою чергу, статті нового походження ("*О исхождении Святого Духа*" та "*От прота Св. Афона королю Янушу*") дали початок новим статтям в Супрасльській збірці зібрання Погодіна: "*О страдании Св. Андрея*"; "*Слово некогда давно на Римлян у старых кройниках*

писано о их отщепенстве"; "*О Петре Гугнивом, и яко жонка нечистая папою бысть*"; "*О збуренью от антихриста Риму*"; "*Скончание всѣм предреченным повестем замкнение и заключение о священствѣ по чину Мельхиседекову о опрісноках*". Паралелі з послання "*О исхождении Святого Духа*" (1511 р.) присутні в "*Послании до латын из их же книг*" 1580 р. [24], що не виключає можливості впливу з боку протографа Супрасльської збірки на "*Послание*". Нові статті, які входять до Супрасльської збірки: "*Послание до латын из их же книг*" (фіксуються паралелі у Герасима Смотрицького в "*Ключѣ Царства небесного*"); "*На богомерзкую, на поганую латину*"; "*Новосложено сие поучение, называемое цоззлщз*» (так!); сюди ж відносяться статті "*Беседа хрестиянину з жидом о вѣре христианской*" та "*О иконах*". Як вважає Петров, "*Посланием до латинян*" користувався також невідомий укладач збірки, датованої 1597 р., що відомо з єдиного списку 40-х років XVII ст.: з її 22 частин шість мають паралелі з "*Посланием*" [25]. З послання "*О исхождении Святого Духа*", атрибутованого Василю Микільському [26], вибирав окремі фрагменти автор "*Послания до латин из их же книг*" [27].

На думку Миколи Петрова, інша пам'ятка, "*Повѣсть о разорении Афона*" [28], не була розповсюджена на руських землях, він зустрічає її у кн. Андрія Курбського [29]. "*Повѣсть*" вміщена в жировицькій збірці (колекції єпископа Павла Доброхотова), яку можна вважати одним з початкових протографів для пізніших *ПДЗ*. Укладач збірки також використовував у статті "*На богомерзкую, на поганую латину*" та "*Новосложено сие поучение в Литвании нарицаемым цоззлщз*" (так!) з відомого "*Послания прота к королю Угорскому*" [30]. Для "*Беседы христианином с жидовином*" протографом може вважатися стаття, що має назву "*Особное мовение до жидов*". Микола Петров вважав також, що існують певні паралелі "*Беседы*" з текстом зі збірки "*Приточник*" кінця XV ст. під назвою "*Пророчество Исаино пророка о отверженьи жидов*". Підставою для твердження, що "*Бесіда*" була складена за першим протографом, є інтерполяції на захист ікон; цей сюжет став актуальним з поширенням Реформації у другій половині XVI ст. на території Речі Посполитої [31].

Текст "*Новосложено сие поучение в Литвании*", що міститься у жировицькій збірці, супроводжується вказівкою про перехід на католицтво Гієроніма Ходкевича (†1562 р.) [32]. У тексті "*На латину и о папежах, который што в них вымыслив, сказание о том*" міститься вказівка на те, що в 1582 р. папа Григорій змінив календар [33]. Автори "*Послания до латинян из их же книг*" [34] й "*Сказания*" [35] використовували, як зауважив Петров, тексти Граціана й Платіни [36]. Він припускає, що автор обох текстів був один, оскільки переплутані окремі виписки з Платіни і Граціана, а іноді навіть їх зміст; "Сказание" нагадує чернеткові виписки, тоді як "*Послание*" постає як цілісний текст. "*Поучение*" складається з двох частин: 1) скорочений виклад священної історії; 2) апологетична частина, де наведено неузгодженості католицтва і православ'я; в останньому сюжеті автор послуговується "*Отписанием Петра Антиохийского к Доминику Венедийскому*", простежуються також паралелі з "*Посланием прота королю Угорському*" [37].

Пізніше послання "*О исхождении Святого Духа*" Василя Микільського було знайдено також у жировицькій збірці колекції єпископа Павла Доброхотова (Воскр. № 7, сб. 1546 р. 4^0, 211 арк.) [38]. Ця збірка, що, можливо, написана в Супрасльському монастиреві, на думку Покровського, стала протографом для вищезгаданої збірки Києво-Михайлівського монастиря № 475: в ній також відсутні три перші аркуші послання "*О исхождении Святого Духа*". Тому Петров помилився, вказуючи на те, що збірка могла бути укладеною в Супраслі за ігумена Каллеста для Олександра Ходкевича, а також гнєзненського архієпископа Яна Ласького. Частина "*О исхождении*" є в збірці Супрасльського монастиря 1580 р., опрацьованій Попо-

вим. Саме цей текст використовував укладач "*Слова нѣкогда давно на Римлян у старых кройниках писано о их отщепенствѣ*", надрукованого Поповим [39]. Помилковою також є атрибуція Петрова часу походження надрукованого ним зі збірки Києво-Михайлівського монастиря "*Поучения, новосложенаго в Литвании*". Він датує цей текст 1595—1602 рр., відносячи його до Гієроніма Юрійовича та Криштофа Гієронимовича Ходкевичів, хоча "*Поучение*" було в жировицькій збірці ще 1546 р., що відсуває написання пам'ятки до часів Гієроніма Олександровича (†1561), сина Олександра Івановича (†1549), засновника Супрасльського монастиря [40].

Після тривалої перерви, що супроводжувалася лише поодинокими публікаціями текстів та їх атрибуціями, до вивчення полемічних і догматичних збірок повернулися у 80—90-х роках XX ст. На жаль, розробки вчених XIX ст. у галузі кодикології та текстології мали лише часткове продовження. У першій чверті XX ст. розроблялися окремі сюжети та тексти з *ПДЗ*[41].

Найпомітнішими є дослідження Ігоря Мицька, Віри Фрис та Михайла Дмитрієва. У процесі опрацювання *ПДЗ* львівських зібрань було вказано, що там переважають рукописи XVII — початку XVIII ст., зокрема: конволют, що містить списки текстів Йоана Вишенського; невідомий друк "*Книга души, нарицаемая злото*" [42]; кодекс, до складу якого входять "*Артикули, для чого не можемь ся згодити з римляни*"; цей текст містить 23 артикули, окремі з яких узгоджуються з "*Палінодією*" Захарії Копистенського; також "*Артикулы о Вѣры святыи православной кафолической*", "*Слово Григория Богослова о литургии*"[43]. Зафіксовано також збірку з низкою маловідомих текстів: "*О седми тайнах Церкви Восточное*" (полеміка проти Талмуда); витяг з хроніки Бєльського; передмова "*О латинѣ против езуитом*" [44]; текст, гіпотетично приписуваний Йоанові Вишенському [45] (Поч.: *Мой милый христианский человече, благочестивый христолюбивый. Вѣдай же на то на мене, иж мя коу томоу писанию принудила великая любов*); про папесу Йоану; *Наука о народе московском або рускомь*; відповідь на полемічний текст "*Wypisanie drogi*" Бенедикта Гербеста (1566 р.) [46]. Пам'ятка "*Слово о латинѣ*" (Поч.: *Симъ бо бывшимъ отъ тоуду раздѣления посрѣдъ васъ и насъ бывша*) міститься у кодексі кінця XVI ст. [47]

Окремі полемічні сюжети продовжують функціонувати в рукописних збірках ще другої половини XVII — початку XVIII ст. Це — традиційні рукописні пам'ятки та копії друкованих текстів, зокрема, Василя Суразького, Захарії Копистенського, Мелетія Пігаса. Виявлено також окремі списки "*Послания королю Угорському*" [48]. За підрахунками Гарві Гольдблата, нині є принаймні 12 кодексів, в яких містяться тексти Йоана Вишенського [49]. Найбільша з відомих його *Книжка* (як і *Книжка*, видана в Острозі 1598 р.) складається з десяти глав, відтворюючи принцип декалогу. Один з текстів *Книжки* 1598 р. (десятий), підписаний афонськими ченцями, традиційно атрибутується Вишенському. В колекції Київської духовної академії зберігалася збірка з текстами Вишенського, яка є списком кодексу колекції графа Уварова; її датовано першою половиною XVII ст. [50] Колекція Перемишльської греко-католицької капітули містить збірку з текстами під іменем Захарія Копистенського та Йоана Вишенського початку XIX ст., що належала галицьким старообрядцям [51]. Цей список можна віднести до другої групи кодексів Вишенського, він має типовий склад статей [52].

Найцікавішою знахідкою останніх десятиріч є збірка, атрибутована Данилові Смотрицькому — засновнику відомої династії книжників. У ній простежуються особливості міжконфесійних взаємин, представлено декілька рівнів книжної культури, зокрема, антигуситський трактат [53]. Репертуар цієї збірки значною мірою повторено в збірці, укладачем якої був Герасим Смотрицький.

Полемічні пам'ятки у складі рукописних кодексів: традиції та новації

Стале репертуарне ядро *ПДЗ* на руських землях ВКЛ складалося протягом першої половини XVI ст. під впливом попередньої традиції, охоплюючи, як зазначалося вище, сталий полеміко-догматичний репертуар та нові тексти. Спочатку розглянемо склад та модифікацію збірок, пов'язаних з традиційною рукописною полемікою, взявши до уваги збірки XV ст., які походять з православних земель ВКЛ, що у порівнянні зі збірками XVI — початку XVII ст. дасть змогу продемонструвати зміни в їх складі. Для наведення постатейного списку збірок послуговуємося описами, зробленими Ф. Добрянським, А. Поповим для XV ст.*, а також описами М. Петровим зібрань Церковно-археологічного музею Київської духовної академії та київських колекцій, що нині зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Збірки, що знаходяться в київських зібраннях, переглянуто *de visu* [54]; внесено також доповнення та правки при передачі внутрішнього змісту описів [55]. Ті збірки, що не були повністю описані, але містять полемічні тексти, також включені до нашого огляду з розгортанням внутрішнього складу статей. Однак не враховано полемічну рукописну спадщину греко-католиків [56], оскільки вона має власну специфіку, яка потребує окремого обговорення.

Отже, відомо принаймні чотири руські збірки XIV — XV ст., що містять полеміко-догматичні тексти, три з яких були описані ще в XIX — на початку XX ст.: (1) "*Сказания полезная о латинох*" XV ст. із зібрання Жировицького монастиря [57]; (2) "*На посрамление Ляховомь и Латынамь*" XIV—XV ст.; (3) нині втрачена збірка "*Книга зовомая Приточник Васки писаря*" (1483 р.) [58]; (4) збірка першої половини XV ст., зафіксована Анатолієм Туриловим [59]. Щодо *Приточника*, то його поява, як вважалося, пов'язана з рухом так званих ожидовілих [60], вона містить також низку антилатинських текстів, гомілій, виписок з творів отців Церкви, *Палеї*, перекладів, виписок зі "*Стословця*" Геннадія, "*Лестивці*" тощо (додаток 3).

З першої половини XVI ст. на особливу увагу заслуговує виявлена нещодавно збірка, яку датують 1540-ми роками [61]. Її укладачем був дяк Данило зі Смотрича. Вона цікава репертуарною різноплановістю, оскільки містить п'ять напрямків книжності: 1) апокрифічний, про Христа і апостолів; 2) аскетико-напучувальний; 3) учительно-екзегетичний; 4) полеміко-догматичний, скерований проти католиків [62]. Тут представлені, зокрема, "*Повѣсть о страстях Христових*"; апокрифічні "*Жития*" Петра і Павла, Андрія і Матвія; виписки з "*Изборников*" 1073 і 1076 рр.; тлумачення на євангельські тексти; апокрифічне "*Сказание Афродитиана О чудах в Перстей землѣ*"; полемічний антилатинський трактат візантійського автора Никити (XII ст.) "*О бесквасной службе*"; уривок з "*Житія*" Григорія Вірменського, а також низка повчань, серед яких Феодосія Печерського тощо. Вміщений тут же трактат "*Беседы на ересь гуситов*" складається з 6-ти частин, а саме: "*Слово о манихейской ереси*"; Св. Григорія Двоєслова "*Беседа о честных иконах на иконоборцы*"; "*Слово от Мельхиседека*"; св. Іларіона, єпископа Мегленського "*Слово на еретики крестоперци*"; Йоана Золотоустого "*Слово о честном кресте и о Троице*"; "*Слово о иноческом чину и житиа их, откуду бе*". Присутні тут інтерполяції з конвойних текстів свід-

* У додатках для порівняння наводимо зміст збірок, описаних протягом другої половини XIX ст. Характер їх опрацювання відповідає особливостям кодикології тих часів. Наводимо лише блоки текстів, безпосередньо пов'язані з міжконфесійною полемікою.

чать про ідентичність укладача першої і другої частини збірки. Композиція твору, на думку Бегунова, є звичайною для антиєретичних писань, зокрема, Козьми Просвитера (X ст.), Йосифа Волоцького (XV—XVI ст.), Зиновія Отенського (XVI ст.). Автор трактату не проводить розмежування між гуситами і богомилами, що є характерним для антигуситської полеміки на Балканах XV ст. [63] (трактат про Яна Гуса написаний приблизно 1503 р. [64]). Трактат віддзеркалює ідеологічну основу цього руху: прагнення до інтерпретації Святого Письма, що було недоступним для звичайних мирян. Зазначається, що гусити надавали перевагу Старому Заповіту, вони неправильно мислили за власним розсудом, а тому й відхилялися від істини [65]. Повз очі автора не пройшов і той факт, що латиняни спалюють єретиків, натомість православні намагаються навернути їх Святим Письмом, хоч він, зрештою, схвалює такий підхід: "*Мы, христьяне, сь святым Писанѣем хощем их побудити и обратити ко полезному и неблазному пути, нь ту их предадят огню, и огнем их истязают и иссушают, а не Ветхим и Новым Писанѣем, яко же мы и поистинне добро творят латини и что потребует бълшаа истязанѣа и пря сь таковыми прелщеными человеци подобно же, якоже бесному псу, егда же видиши его беснующа ся, убѣи его, да не прочѣи испоганит*" [66].

Іншою подібною збіркою є *Пасія* [67] середини 90-х років XVI ст., що належала єпископу Гедеону Балабану, спочатку прибічнику унії, а потім її активному противнику. Згодом книга зберігалася в книгозбірні Милецького монастиря (додаток 4). Припускається, що її укладачем був Герасим Смотрицький (помер близько 1594 р. [68]). За філігранями збірку можна датувати 1589—1600 рр.: арк. 93 Каманін-Вітвіцька № 107 (1592, 1593, 1594 рр.), арк. 234 № 147 (1589—1600 рр.). На нижньому прокраї перших аркушів є вкладна Гедеона Балабана 1596 р. до Жидичинського монастиря. Як і попередня, ця збірка, на думку Бєгунова, має відбиток пам'яток Першої і Другої болгарських держав, віддзеркалюючи принаймні шість окремих джерел переважно південнослов'янського походження до XIV ст. Подібні йому кодекси — т. зв. збірка Рильського монастиря 2/25 XIV ст., Успенська збірка XII—XIII ст.[69] Тематично збірка Милецького монастиря містить такі типи пам'яток: 1) полемічні статті проти латинян; 2) окреме *Слово Германа I Константинопольського про благовіщення*, що приписується Дамаскіну; 3) аскетико-напучувальні статті; 4) "толкования"; 5) *Книга про Троїцю і про віру*; 6) *Слова на Воскресіння Господнє* [70].

Із зібрання Жировицького монастиря походить полемічна збірка проти латинян, датована 1546 р. (додаток 5), яка, ймовірно, була укладена в Супрасльському монастирі. Її було передано до Жирович, як свідчить запис на форзаці нижньої кришки, митрополитом Київським і Галицьким [71]. Ця збірка, очевидно, є одним з найбільш вірогідних протографів *ПДЗ* другої половини XVI—XVII ст., оскільки містить пам'ятки, що невдовзі складуть їхнє репертуарне ядро. Ці пам'ятки (*Послания королю Угорському* та *О исхождении Святого Духа* Василя Микільського) можна вважати показовими, такими, що свідчитимуть про складання власне руського репертуару *ПДЗ*.

Однією з найбільш розгалужених полемічних збірок другої половини XVI ст., що містить тексти, спрямовані проти католиків, євреїв, протестантів і мусульман, є згадана збірка з Супрасльського монастиря (зібрання Погодіна). Невідомий автор вже знайомий з трактатом Петра Скарги "*O jedności Kościola Bożego*" [72]. До складу збірки входять: "*Житие Григория Омиритского*"; "*Особное мовене до жидов*"; статті, спрямовані проти католиків, що мають значні авторські інтерполяції; низка статей, присвячених

обрядовим і догматичним питанням антипротестантського характеру. Також міститься виписка з польської хроніки "*О Махмете*", "*Житие*" блаженного Кирила Філософа, похвала слов'янській мові, Євангеліє, видане Василем Тяпинським [73].

Збірка № 475 [74] із зібрання Києво-Михайлівського собору (додаток 6) має спільний протограф зі згаданою Супрасльською (колекції Погодіна) та Жировицькою (колекції Доброхотова). Збірка, подарована А. С. Петрушевичем Київському університету [75] (додаток 8), включає низку тематичних підбірок, пов'язаних з Богородичним культом, та текстів полемікодогматичного змісту, що присутні також у згаданих руських збірках.

Значно відрізняється від попередніх збірка № 476 (1736) "*Розница*" 1617—1618 років [76] (додаток 7), яку можна датувати за філігранями першою третиною XVII ст. Тут вміщено тексти вкрай строкатого змісту. Рукопис нагадує своєрідну записну книжку і має значну кількість пропущених сторінок, які укладач, очевидно, сподівався заповнити пізніше. Серед її текстів привертає увагу насамперед "*Ответ на то едного христолюбца, сына Церкви восточное*" — відповідь на виступ Іпатія Потія на сеймі 1600 р. Цей текст є фрагментом "*Перестороги*" — полемічного трактату, що пов'язується з відповіддю на книгу Потія "*Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV od duchowenstwa i do książat i panów ruskich w roku 1476*" (Вільно, 1605) [77].

Збірка № 198 (134) "*Книга о богохульных латынохь*" [78] (додаток 9) являє собою зведення полемічних текстів, відреставроване у XVIII ст. Перша частина починається гравюрою *Успіння Божої Матері* (арк. 1 зв.). На аркуші 1 міститься вступ упорядника XVIII ст.: "*О богохульныхъ латынохь содержащая в себѣ главизнь 10. В тѣхь оубо главизнах суть сказания нѣкая о хулѣ на Святаго Духа, и о служении на опрѣсноцѣхь, и когда оны латыны отлучишася от православно кафолическия вѣры. Суть же и епистолии нѣкия архиереовь правовѣрных и свѣдителства святых Отець о семь; яко Духь Святый от Отца токмо исходит*".

Друга частина (арк. 93—103 зв.), виділена реставраторами у XVIII ст., містить текст зі звинуваченням католиків у 26 єресях та спростуванням 19 пунктів католицьких закидів православній Церкві: "*Книга вторая къ тѣмже латиномь о душе пагубной ереси их глаголюща*". Перед текстом пам'ятки — звернення до читача:

"*Слово ко читателю православному: Не чудися о семъ читателю православный, яко не имат зачала книжица сия. За небрежением бо небрегущых о душе полезных писменахь; въ малѣ и сия не разсыпашася хартийцы, ихъ же мы недостойныи потщахомься въ купу собрати, желахомъ же и преписати не обретающыяся здѣ вещи, но нигде же изобрѣсти я возмогохомъ*".

На звороті аркуша — гравюра Миколая Мирлікійського. Зміст цієї частини, писаний староукраїнською мовою, складається з трьох розділів: (1) *О браць честном*; (2) *О чистцу слово*; (3) *Починается третиа част на твои книжкы*. У третій частині збірки на аркуші 131 міститься така передмова укладача:

Книга зѣло душе полезная наставляетъ бо иноков и мирскых на путь спасенный, подаетъ же совѣт благъ всякому властелину, еж добрѣ оуправляти от Бога данния ему власты. Сочиненна ест от нѣкоего инока именемъ Максима, жителствовавшаго в святых горах, содержитъ же в себѣ главизнѣ девят. Еще же многая словеса имат воюющая противу латынь и иныхъ многых еретиковъ.

На звороті аркуша — гравюра, що зображує святу з лілеєю.

Крім збірок, які мають безпосередньо полеміко-догматичне спрямування, збереглася невелика кількість таких, що містять полемічні статті як інтерполяції або цілісні блоки. Так, збірка XVI ст. містить текст "*О исхож-*

дении Святаго Духа" (поч.: "*Господь наш Исус Христос, в евангелии рече: Не въходяй дверми въ дворь овчии, но пролезяй*") [79]. Ізмарагд з Віленської колекції, описаної Добрянським (XVI ст., № 240) [80], містить такі статті: (1) *Молебно и любезно. Германа патриарха къ жестокыим латыном пооучение* (поч.: "*Познавше оубо възлюблении истинное православне*"); (2) "*Михаила архиепископа Царя града о ересехъ латиньских, елика латини чрезь предание церковное творять, их же ради имамы их и не приобщеных*" (поч.: "*Глаголю Духъ Святый не от Отца исходит единого, нъ и от Сына*"). Номоканон XVII ст. з колекції Почаївської Лаври містить, серед іншого, також полемічні тексти [81]. Серед полемічних текстів збірки середини XVI ст. з Колекції Перемишльської греко-католицької капітули *Сказание о седмих съборhхъ* (поч.: *Святый и въселенскый 1 соборъ был при великом цари Костянтинh*) та *Слово иже не приити от латины оучениа* (поч.: *Ихъ же оучение развращено с нами въшедше въ церков и не покланяються иконам*) — одна з численних варіацій апокрифу про Петра Гугнивого [82].

Блок полемічних текстів є також у конволюті початку XVII ст. [83] (додаток 10), який складається з чотирьох частин, про що свідчать особливості почерків. Початок відсутній, але *Бесhды* (очевидно, це — *Бесіди* Йоана Золотоустого про Євангеліє від Матфея), якими починається збірка, пронумеровані. Можна припустити, що було втрачено чотири та частина п'ятої *Бесhд*. Крім декількох звичних текстів візантійської полемічної традиції, в конволюті представлено вступ до досить поширеного в рукописах "*Житія Святого Макарія*" ієромонаха Кипріяна з Острога († після 1623 р.) [84].

Розвиток книгодрукування ослабив функції традиційної рукописної *ПДЗ*, до того ж змінюється і сам спосіб полемізування. Деякі друки полеміко-догматичної спрямованості функціонують як рукописні книги або частини збірок [85], проте в XVII — першій половині XVIII ст. фіксуються окремі рукописи полеміко-догматичного змісту. Такою, наприклад, є збірка, що датується за філігранями 1628—1645 рр.; як свідчить запис на останньому аркуші, вона належала Захарії Копистенському (додаток 11):

"*На досцh же книги сея от блаженънhйшаго архимандрита Печеръскаго киръ Захарии Копыстенъскаго, егда странъствоуя бh въ монастыри Путенъскомъ сия написашася: О Россове, елицы здh въ Святый монастыръ Путенъский притhкаете, чьтhте книгоу сию, благо бо зhло полезна есть на оутвръждение благочестиа причастникомъ Божествнънаго Духа, естъ же о Дусh Святh зhло силъна и довольна, противоу латиномъ. Иже васъ и благочестие Церкви восточныа лютh гонять и развращають, и еже по апостола гласоу: Дабы отсhчени были развращающеи васъ*"[86].

Збірка виконана парадним скорописом і являє собою підбірку уривків з текстів догматичного та полемічного змісту, дотичних переважно теми сходження Святого Духа. Це, зокрема: "*Свhдhтельство Отецъ о дhйствах Святого Духа*" (на полях зазначено, що це — вибірка з Каліста); "*Яко от иже о Бозh видhниа безмлъвнh въсякъ въсходить въ единственъное и простое Бъжие видhние*" (Діонісій Ареопагіт?); "*Обличениа явъственъна многими, яко тъщи Духа обносятся латины*"; "*Фотиа Патриарха Константина града*"; "*Къ римляном о Святомъ Духоу въкратцh*"; "*Божественный оубо Григорий Диалогъ*" (в слов'янській традиції Двоєслов). Також подано свідчення про вселенські собори, вибірку з творів Афанасія Великого, Григорія Палами, Варлаама Кальварського, Никити Пафлатона тощо. Видно, що основний вміст, хоч і включає добре відомі тексти з традиційних *ПДЗ*, разюче відрізняється від попередньої традиції і містить, очевидно, нові переклади.

* * *

З нашого огляду випливає, що рукописним збіркам з текстами полемічного та догматичного змісту притаманний строкатий характер. Відзначено як риси, що їх об'єднують, так і ті, що відрізняють. Формулювання більш широких висновків про *ПДЗ* та їх характер можливе лише за умов повного опрацювання всіх типологічно близьких збірок. Спробуємо зробити попередні узагальнення. Отже, за зовнішніми ознаками досліджені нами пам'ятки можна умовно віднести до типу своєрідної "підручної літератури", оскільки більшість має не "парадний" формат 2^0, а "повсякденний" 4^0, написано їх скорописом, а не півуставом Для унаочнення комплексів повторюваних текстів подано їх у таблиці, що показує репертуарну сталість та генеалогічну спорідненість окремих збірок (порядковий номер збірки за нашими додатками подаємо у горизонтальному рядку, а у вертикальних рядках — номер пам'ятки в полеміко-догматичному комплексі). Виходячи з наведених у таблиці даних, можна зробити такі висновки:

(1) У збірках XVI — початку XVII ст. продовжують копіюватися тексти візантійського та руського походження, які повторюють однакові історичні сюжети та аргументи;

(2) У середині XVI ст. в репертуарі *ПДЗ* з'являються нові тексти, що в основному відтворювали сюжети руських та візантійських пам'яток;

(3) Очевидно, можна говорити про *ПДЗ* з характерним репертуаром, що складалися та відтворювалися на території України і Білорусі.

Наше уявлення про можливі шляхи укладання *ПДЗ* з характерним для українських і білоруських земель репертуаром спробуємо показати на діаграмі, де збірки розташовані у двох площинах — історичного та умовного наративного часу. Історична хронологія демонструє класифікацію збірок за часом їх створення, а наративна показує, як змінюються типи збірок з середини XVI ст., коли відбулася зміна у характері полеміки. Як видно з діаграми, складання нового типу збірок, що містили тексти-індикатори ("*О исхождении Святого Духа"* та "*От прота Афонского королю Янушу*"), відбулося на території Білорусії. Можна припустити, що збірки потрапляли на Волинь, Галичину та Київщину з Супрасльського та Жировицького монастирів.

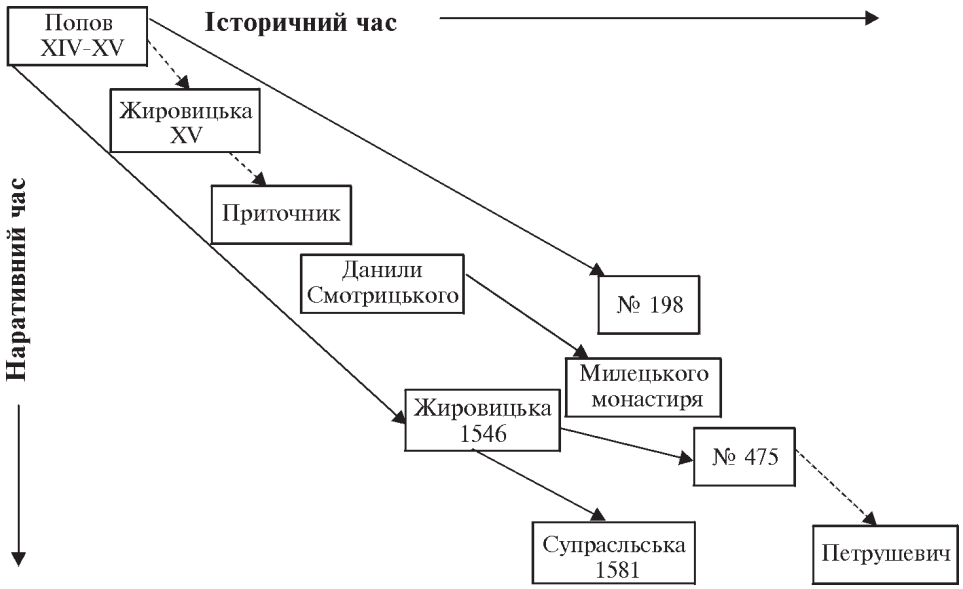

Полемічні і догматичні тексти у збірках

Полемічні й догматичні тексти	Збірки за номерами додатків											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Сказания полезная о латинох	1								1	45		
2. Исповедание въкратцѣ како и чего же ради	2	2	5	3				4?		46		
3. Сказание о 12 апостолоу о латинѣ о опрѣсноцѣхъ	3	7			17	13			2	47		
4. Послание Доминика архиепископа Венетийского	4				8	7			4			9
5. Се же Михаила Сиггела	5				10							
6. Германа патриарха къ жестоковатым латином	6		4		11	9			6			
7. Сие исповедание папы римского еже принесоша	7	3	3		12				7			
8. Отвѣщание святѣйшаго вселенскаго патриарха	8			1?	13?				9			1?
9. Фотия патриарха Костянътина града	9				14	10					35	2
10. Слово ответное на латину (сходження Святого Духа)		4			5	4						
11. Исповѣдание о Троици (Вѣрую и исповѣдую)		5		2								
12. Максима исповѣдника (Вопросы и отвѣты)		6		4								
13. Поучения 7 собор на латину		8		7?				3				5
14. Петра патриарха Антиохийского к архиепископу Венетийскому		9			6	5?						10
15. От Иоана митрополита руского		10			7	6						
16. Петра Александрийского к бенедскому епископу		11				8?						
17. Петра Александрийского о опрѣсноцех		12									31?	
18. Никиты мниха о опрѣсноках			1	5							32?	7
19. О фрязех и прочих латинох				6								
20. Послание Василия Микольского “О исхождении Святого Духа”					1	1						
21. Повѣст принесена из Святое горы Ксеропотамское					2	2						
22. Послание королю угорскому Янушу — Отвѣт прота					3	4		5—6				
23. Отписание Петра к Доминику					9	8?			5			
24. Слово и похвала Троице: Господь Бог Вседержитель					15	11						
25. Новосложено сие поучение в Литвании					16	12						
26. Блаженного Афанасия архиепископа Александрийского						14					27?	
27. Бесѣда христианину з жидом						21		3?				
28. Послание Михаила архиепископа Константина града									3		33	

Серед самих збірок можна виділити три типи: (1) традиційний; (2) оновлений, що містить тексти, які постали протягом першої половини XVI ст. і стали підгрунтям для наступних пам'яток; (3) збірки, які не мають безпосереднього зв'язку з попередньою традицією і не вписуються до діаграми. Варто зазначити, що історичні зміни не означали відмирання традиційного типу. Тексти, що входять до їх репертуарного ядра, продовжували копіюватися, хоча паралельно функціонували друковані полемічні тексти з розгалуженою системою нової аргументації. Викладені висновки є попередніми і потребують ретельного ознайомлення *de visu* з рештою збірок з колекцій Москви, Санкт-Петербурга та Вільнюса.

ДОДАТОК 1. *Сказания полезная о латинох XV ст.,* Жировицького монастиря. Зберігалася у Віленській публічній бібліотеці (нині — БАН Литви).

[1.] *Сказания полезная о латинох, когда отлучашася от грекъ и святыя Божия Церкве и како изъбретошя собе ереси еже опресночнаа служити и хоулоу еже на Святого Духа.* Поч.: *Въ лѣта благочестивых царей Коньстянтина и Ерины матере его представшю злочестиву иконоборьству.*

[2.] *Исповедание вькратцѣ како и его же ради дѣла отлучишася от нас латина нисвръжени бышя от пръвенства своего и от книгъ споменных идеже пишются в лѣто 6286.* Поч: *Бѣшя на седмом съборѣ Андриянъ папа римский и потом Лео таж Стефанъ.*

[3.] *Слово третие о латинѣ сказание 12 апостолоу о латинѣ о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *К вамъ слово о хитрии римляне, ваше разгласие еже с вами не единьствуете.*

[4.] *Послание Доминика архиепископа венетийского еже посла къ святѣйшемоу патриярху великия Антиохия киръ Петру о опрѣснокоу же и о Венедийскомоу.*

[5.] *Се же Михаила Сиггела.* Поч.: *Вѣдомо буди яко от шестаго събора.*

[6.] *Германа патриарха къ жестоковыйнымъ латином поучение.* Поч.: *Познавше оубо възлюблении истинное православие.*

[7.] *Сие исповѣдание папы римъскаго еже принесошя отвѣтници его, нарицаемии Фремоуарии къ святейшему патриархоу Герману.*

[8.] *Отвѣщание святѣйшаго вселенскаго патриарха киръ Герману.* (Свідчення Отців про сходження Святого Духа від Отця).

[9.] *Фотия патриарха Костяньтина града къ римляном о Святом Духоу и о приносимемь от них опресноко*у. Поч.: *Божественый оубо Григорий нареченый Двоесловь.*

ДОДАТОК 2. *На посрамление Ляховомъ и Латынамъ* (XIV—XV ст.). Зберігалася в колекції Імператорської публічної бібліотеки Санкт-Петербурга.

[1.] Передмова, в якій зазначається, що ця збірка є вибіркою з різних творів.

[2.] *Сказане въ кратцѣ како и коего ради дѣла отлучишаса от нас латини и извержени быша от первѣнства своего и от книгъ помѣнных идеже пишються православнии патриарси.* Поч.: *В лѣто 6286 бѣше на седьмомь сборѣ Андрѣань папа римьскии.*

[3.] *Исповѣдание писано папы римьскаго како и что вѣрують и держать непреложно томь самъ папа и Фременурие и прочии вси.*

[4.] *Слово ответное на латину, глаголющихъ яко святыи Духъ от Отца и от Сына исходить.* Поч.: *Господь нашь Исусъ Христосъ въ Еуангелии рече: не входяи дверми въ дворъ овчии, но прелазя инуда тать есть и разбоиникъ.*

[5.] *Исповѣдание о Святѣи и единосущнѣи и животворящеи Троици. Поч.: Вѣрую и исповѣдую единого Бога.*

[6.] *Максима Исповѣдника изложение о вѣрѣ вькратцѣ.* Поч.: *Въпрашати и отвещати всякому христианину.*

[7.] *Сказанье о 12 апостолу и о латинѣ и о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Къ вамъ слово о хитрии римляне ваше разгласье еже с нами не единствуете.*

[8.] *Поучение седми сборъ на латину.* Поч.: *Небехма оубо реку крстьяне васъ Божию благодатью изначала знаемъ.*

[9.] *Петра Антиохийскаго патриарха къ архиепископу венетиискому о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Написана же ми святини твоя яко святыи и блаженыи патриархъ Костянтина града Михаилъ оплатокъ ради сварить.*

[10.] *Къ архиепископу римьскому от Иоана митрополита рускаго о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Възлюби Господи любовь твою человече Божии.*

[11.] *Посланье архиепископа Петра Александрьскаго к бенедскому архиепископу. Бѣ же при патриарсѣ Костянтинѣ града Алексѣи.* Поч.: *Нигдѣ же написано первопрестолнику киликинскому.*

[12.] *Того же Петра Александрьскаго о опрhсноцhхъ.* Поч.: *Еже причащатися опрhснокъ ветхыя жертвы причащенье есть.*

ДОДАТОК 3. *Книга зовомая Приточник Васки писаря (*1483 р.). Зберігалася у Відділі рукопису НБУ ім. В. Вернадського.

[1.] *Никиты мниха презвитера обители Стоудийскыа, пореклом же Стифата к латином о опресноцех.* Поч.: *Аще ест в тебе разоум рече премудрость.*

[2.] *О фрузех и о прочих латынах.* Поч.: *Римскии еликоше западныа цари.*

[3.] *Исповедание писано папы римскаго как и что верують и дрьжат непреложно тои сам папа Фременоурии и прочии вси.* Поч.: *Сие же писание принесоша ответници папини нарицаемии Фременоурии.*

[4.] *Германа патриарх к жестьким латыном молебно и любезно.* Поч.: *Познавше оубо въ люблении истинное православе.*

[5.] *Исповедание въкратце како и кого ради отлучишас от нас латини и извержени быша от первенства своего и от книг пламенных идеже пишутся православнии патриарси.* Поч.: *В лето 6286 беаше на содмем Съборе Ариян папа.*

ДОДАТОК 4. Збірка Милецького монастиря, 1589—1600 рр. 311 арк. Подарована Жировицькому монастиреві, у 1651 р. потрапила до Милецького монастиря. Нині зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського; 2^0 (307 206 мм), півустав, чорнило коричневого кольору, корінець обдертий, а кришки обтягнуті шкірою і відступають від книжного блоку згори та знизу на 10 мм, зшитки містять по вісім аркушів; кількість рядків коливається від 28 до 29.

[1.] Германа II Константинопольського *Прение с латинянами 1233 р.* Поч.: *Ест оубо съвръшенъ ест имhя бытие.*

[2.] *Символ вhры й Вопросы и ответы о вhрh и о Св. Троице.* Поч.: *Вhрою исповhдую единаго Бога несъздана трисъставна.*

[3.] *Исповедание въкратце какоего ради дела отлучишася от нас латины и извержени быша от прьвенства своего и от книгъ помянныхъ иже православнии патриарси.* Поч.: *В лет 6286 (778) бяше на седмом съборh Андрhа папа римски и потом Леон.*

[4.] (Максим Исповедник) *Вопросы и ответы о вере.* Поч.: *Въпросъ. Колко естествь исповhдаешъ.*

[5.] *О опресноцехъ Никиты мниха презвитера, обители студийския по реклом же Стифана къ латином о опресноцех гл. 15.* Поч.: *Аще ест в тобе разумь, рече, премудрост отвещай ближнему.*

[6.] (Псевдо-Фотій) *Слово о еритикох, о латины. И о иннехъ суть же языци латиньстии и иных язык еретици мнози.* Поч.: *И папа Римскии и еликоже западныа страны христианы.*

[7.] *Сказание о семи вселенских соборах.* Поч.: *В Никеи первый собор.*

[8.] *Вопросы и ответы о евангельских словесах.* Поч.: *Человекъ етеръ схождаше от Иерусалима въ Ерихонъ.*

[9.] *Слова избранное на безбожная латины. Гл. 20.* Поч.: *Егда мовят латины и зборнаа церковь Рим, и оплатокъ тело Христово, то не помнят Христа иже рече жидомь: "Разорю церковь сию"* [87].

ДОДАТОК 5. Збірка Жировицького монастиря 1546 р. Зберігається в колекції єпископа П. Доброхотова, БАН Росії. 4^0, 107 арк.; півустав; дерев'яні кришки, обтягнуті шкірою.

[1.] *Послания Василия, пресвитера Миколского с Дольной Руси о исхождении Святого Духу* (без початку).

[2.] *Сия повесть принесена бе ис Святое горы Калугери у монастырь Супрясльскии в лето от создания миру 7054-е и в то же лето в сию книгу вписана, а когда она содеашеся, перед концем выображена суть, еже о обители Ксиропотамстеи, иже в святои горе сбысться от латиномудрствующих.* Поч.: *В царство Романа, грекы обладающаго, създана быть обитель сия.*

[3.] *Януша, краля Угорскаго, послание второе через своего логофета к проту святыя горы Афонскыя.* Поч.: *Иже въ велицеи чести и благодати преосвященъ.*

[4.] *От прота Святыя горы Афонскыя и всего сбора их Янушу, кралю Угорскому, послание второе.* Поч.: *Свhтлому кралю Янушу, всеи Угорскои земли съдръжителному.*

[5.] *О исхождении Святаго Духа.* Поч.: *Господь нашь Исусъ Христосъ в Евaггелии рече: не входяи дверми.*

[6.] *От Петра Антиохийскаго патриарха, к архиепископу римскому о опресноцех.* Поч.: *Написа же ми се святыни твоя.*

[7.] *К архиепископу римскому Иоанна, митрополита рускаго, о опресноцех.* Поч.: *Възлюбихъ, о Господи, любовъ твою.*

[8.] *Послание Доминика, архиепископа венетийсаго.* Поч.: *Превысокаго престола, еже въ антиохиискои церкви.*

[9.] *Отписание святеишаго патриарха Петра к Доминику*. Поч.: *Честному и равноаггельному владыцѣ*.

[10.] *Се же Михаила Сиггела*. Поч.: *Вѣдомо буди, яко оть шестого събора до цесарствиа Монамаха обличаеми бяху по-малу римляне*.

[11.] *Германа патриарха к жестоковатыим латином поучение*. Поч.: *Познавше убо, возлюблении, истиннон православие*.

[12.] *Сие исповедание папы римскаго, еже принесоша ответницы его, нарицаеми Фременурии*.Поч.: *Отець есть съверъшенъ Богъ въ собѣ*.

[13.] *Святеишаго вселенскаго отвещание патриарха Кир Гремана и священнаго собора к посланным от папы Фременурем*. Поч.: *Въпросъ: рцѣте намъ, о честнии отвѣтници*.

[14.] *Фотия патриарха Костянтина града, к римляном о святом Духу и о приносимем от них оппресноку*. Поч.: *Божественыи убо Григории*.

[15] *Слово и похвала о единосущнеи и неразделнеи пресвятеи Троици, о Отци и Сыне и о Святом Дусе*. Поч.: *Господь Богъ, царь, вседѣржитель, безначаленъ, не имыи начала*.

[16.] *Новосложено сие повчение во Литвании нарицаемым цоззлщз логофетом*. Поч.: *Понеже убо изъ безчестиепришедше и отъ темнаго кумирослужения и диаволя льсти свободившеся*.

[17.] *Сказание о 12 апостолу, о латине и о опреноцех*. Поч.: *К вам слово, о хитрии римлянѣ*.

ДОДАТОК 6. Збірка № 475, кінець XVI ст. Зберігається в складі колекції Михайлівського Золотоверхого собору, ІР НБУ ім. В. Вернадського. 4 ^{0}; арк. за філігранями: арк. 4 Briquet № 12873 (1593 р.), арк. 158 № 12806 (1600 р.), арк. 255 № 12803 (1594 р.), скоропис; 21 рядок; в зшитках по 8 арк.; мови: староукраїнська та церковнослов'янська; чорнило коричневого кольору, кришки з картону, обтягнутого тонкою шкірою, підклеєні папером аквамаринового кольору; корінець пошкоджено; книжний блок відступає від кришок на 2 мм з усіх боків.

[1.] *Послание к латинскому архиєпископу о исходжении Святого Духа 1511 р*. (Текст не має початку): *Мы веруемь и якож Иоаннъ известь есть Христова словна и против ляющихся учить*. (На берегах арк. 4. — міститься запис: *преподобнаго отца нашого Феодося Печеръского спасение*).

[2.] *Повесть про разорении Святой Горы 1276 р*. Поч.: *В царство Романа, грекы обладающаго* [88] .

[3.] *От прота Святыя горы Афонскыя и всего сбора их Янушу, кралю Угорскому, послание второе* Поч.: *Свѣтлому кралю Янушу, всеи Угорскои земли сѣдръжителному*.

[4.] *О исходжении Святого Духа*. Поч.: *Господь наш Исус Христос, в евангелии рече: Не въходяй дверми въ дворь овчии, но пролезяй. Иноуде тать есть разбойникь*.

[5.] *От Петра Антиохийскаго архиепископа патриарха ко архиепископу римскому о опресноцех*. Поч.: *Истина твоя яко святый блаженный патриярхъ Костянтинаграда Михаилъ*.

[6.] *Ко архиепископу римскому Иоанна митрополита русского о опресноцех*. Поч.: *Возлюбих о Господи любов твою человече Божии*.

[7.] *Послание Доминика архиепископа Венетийскаго еже посла ко святейшому патриарху Антиохия Петру о опресноку же и о прочих своих*. Поч.: *Превысокого престола еже во Антиохиской церкви первопрестолному*.

[8.] *Отписание святейшаго, патриарха Петра ко Доминику архиепископу Венедийскому против писанию его посланном*. Поч.: *Честному и равноаггелъному владыцѣ и духовному брату нашему*.

[9.] *Германа патриарха ко жестоковым латином. Поучение*. Поч.: *Познавше убо возлюблени истинное православие*.

[10.] *Фотия, патриарха Костяньтина града ко римляном о Святом Духу и о приносишем от них опресноце*. Поч.: *Божественыи убо Григорие нареченные Двоеслов*.

[11.] *Слово и похвала о единосущней и нераздельней Троицы о Отци и Сыне и о Святом Дусе и пако прославляется Святая Троица*. Поч.: *Господь Бог Царь Вседержител безначален не имеи не начала ни конъца*.

[12.] *Новосложено сие поучение во Литвании нарицаемым цоззлщз Логофетом*. Поч.: *Понеже оубо из бесчестия во благочестие пришедше и от темнога кумирослужения и дияволя льста освободившеся*.

[13.] *Сказание о 12 апостолу о латине и опресноцех*. Поч.: *К вам слово, о хитрии римляне*.

[14.] *Блаженного Афанасия архиепископа Александрийского ко Антиоху князю о многых нужных взысканиих и во священных писаниих недоуменних и должных всеми Християны ведомом быти*. Поч.: *Первие убо о вѣровавшихъ и крестившус во Троицю единую*.

[15.] *Послание до латин из их же книг*. Поч.: *Папа рымский, пишется вселенским, пишется опокою, пишется викарем Христовым*.

[16.] *Вызнане веры которое постановено сполечно на первом соборе в Нике напротив Ария, потом доконал у Костянтинополи против Македония.*

[17.] Виписки з Максима Грека, Йоана Лествичника, св. Миколая, *Патерика, Оустав о соборном согласии,* з св. Максима, *Старчества, Пахомия указ о правиле келейном,* Йоана Золотоустого *О походе души от тела,* й *О усопших.*

[18.] *Лета 6659 Ростислав Мстиславич устрои град великий Смоленесъкъ и церков созда Святого Спаса верх Смядыни.*

[19.] Виписка з *Учительного Євангелия.*

[20.] *Беседа христианину з жидом о вере христианской и о иконах.*

[21.] *Вопросы и ответы: что есть июдеи евреяни, израильтяне.*

[22.] Хронология евангельских и библеских подій.

[23.] *На богомерскую, на поганую латину.* Поч.: *Анаклетус папеж римски уставил капланом бороды голит.*

[24.] *Прение противу Ария блаженого Афанасия.* Поч.: *Презрением Бога со друземи брати мое пошед путь ко рабом Божиим и мне возлюбленъным имех.*

[25.] Правила чернечої поведінки.

[26.] *О ченечестве* [89].

[27.] *О иосеех жидох како твердое воздержание жития имели иноческому житию пользы.* Поч.: *Тро бо обычай або закон был в жидех един фарисей, а другии садукее а третею есеи* [90].

[28.] Уривки різноманітного змісту, серед яких *Вся собрания аггелская*, що регламентує ієрархію звернення до янголів.

ДОДАТОК 7. *Розниця* № 476, перша третина XVII ст., з колекції Михайлівського Золотоверхого собору, ІР НБУ ім. В. Вернадського. 4 [0]; 111 арк. (158 193 мм); за філігранями Каманін-Вітвіцька арк. 99 — № 1171 (1630—1635 рр.); скоропис, писано в чотири руки; рядків 25—33; мови: староукраїнська, старопольська, латина; колір чорнила від коричневого до темнокоричневого. Кришка (збереглася тільки верхня) — картон, обтягнутий тонкою шкірою та підклеєний папером аквамаринового кольору, кришка виступає за межі книжного блоку збоку на 4 мм та на 3 мм згори; корінець надірваний, аркушів у зшитках по 10; форзац підклеєний папером світлозеленого кольору; на форзаці верхньої кришки ліворуч напис *Книга зовомая цвѣтодарование, изъ библиотеки Михайловской: 2 м из числа книгъ библиотеки Киево-Михайловскаго монастыря 1861 г. сентября 30 дня.*

[1.] *Сия книга, зовимая цветодарования има глаголе да любве глава одна.* Поч.: *Любовъ с радостию и чистымъ сердцемъ есть дело.*

[2.] *Поучение Нила в осми помыслох, ими же человекъ.*

[3.] *Златоустаго к Тимофею первого послания.* Поч.: *Где ныне суть непотреба быти слова проповеди ни учит.*

[4.] *З живота святого Василия великого архиепископа Кесарийского.* Поч.: *З науки учневъ абы чистость душевную и телесную ховали, абы хотены тихое вымову розделиую.*

[5.] *Из Пчелы словеса малые прикладные человеку потребные.* Поч.: *Сыну нехотящихъ наказаниа твоего наказуемы.*

[6.] *Со Псалмовъ Давидовых розных по виршу душѣ полезных выбравши в кротце преписав.* Поч.: *Блажен муж иже не иде на совет нечестивых.*

[7.] *Апостола Святого Павла к Коринѣтомъ послание святого апостола Павла.* Поч.: *Писахъ вамъ в послании не примъшатися.*

[8.] *Святого Василия о времени согрѣшающих правил 26 во кратце.* Поч.: *Презвитер вернаго или невернаго.*

[9.] *Науки, которых Церковъ святая учить.*

[10.] *Яко агглъ предадѣ великому Пахомию двенадесете молитвы, во дня и ночи начало сице.* Поч.: *Трисвятое по обычаю, таж придете поклонитися.*

[11.] *Придание от уставъ Святых Отецъ иже в общемъ житии пребывающим инокомъ и не умеющимъ писания книжнаго.* Поч.: *За всю Псалтыр 6 молитвъ Исусовых.*

[12.] *О тых которие с храму воевали злѣ погибли.* Поч.: *Ирода, царя Ерусалимскаго рыбаки росточили.*

[13.] *Вывод Потѣев, луцкаго владыки.* Поч.: *Вызнаваем иж былисмо под послушенством патриархи.*

[14.] *На латину къ папежом которых што в них вымыслив сказание о томъ.* Поч.: *Анаклетус, папеж римский уставилъ капланом бороды голить. Александр папежъ установилъ пресным хлебом служить, бо пред тым в Риме.*

[15.] *О царех и деех папежских и колико их и хто у кроникаx полских давных укоронован.* Поч.: *Ижъ по вознесенью Христове у роках сто и к еще до соборов был в Риме папеж Александер.*

[16.] *О папах семи соборов.* Поч.: *Што се дотычеть осмого албо девятого собору яко римляне пишут.*

[17.] *О поклонению святых иконъ.* Поч.: *Глаголеть в десятословию не вчини собе всяко подобия.*

[18.] *О молитве святых и их похвалѣ люторы глаголють ижъ непотреба святых просити и им молити.* Поч.: *Мы ж въ Ветхом Писании обретаем святых смиряющих себе, моляс Бога ради.*

[19.] *О кадилѣ.* Поч.: *О кадиле, або о ладуне все множе доводим.*

[20.] *О свечах.* Поч.: *Мовили быхмо от письма, ино учит нас апостоль духовныя справы духовным предлагати.*

[21.] *О молитве и приношении за усопшых.* Поч.: *Молитвы и приношение о усопъших писмо росказуеть чинить. Любви ради християнское.*

[22.] *Z lamentu o teraznejszych Pasterow naszych.* Pocz.: *Osadziwszy nas samich.*

[23.] *З ляменту выписалем некоторые противко папежников речи, а тое на прод з листу до папежа писаный з середини того листу.*

[24.] *O Rzymie wijze s tego lamentu.* Pocz.: *Co o samym mescie wyimie takze duchownych obywatelach.*

[25.] *Liczba tych PP., któ́re byli prawoslawney wiary a potymsze odsczypili.* Pocz.: *Dom Xiążat Ostrozskich, Xiążenta Sluccy, Zaslawscy.*

[26.] *Казанье Святого Кирила / Szmat, kawalek z Stefana Zyzaniego/.*

[27.] *Инока Максима Грека толкование именям по азбуце.* Поч.: *Агафон — благ, Аввакумъ, еврейская пословица.*

[28.] *Того ж инока Максима сказание о венцы.* Поч.: *О сем еже пишуть иконники.*

[29.] *О артикулѣ в неделю новуюю по Пасцѣ.* Поч.: *Для того Артусцы хлебъ от Пасхи аж и до сего дня.*

[30.] *З Библеи выписав о летах и бытие человеча во Ветхом Завете глав. Книги 1, Моисеевы.* Поч.: *Сиа книга бытиа человеча.*

[31.] *Kroniczka albo sumariusz.* Pocz.: *Roku Panskiego 1569 w Lublinie Polacy z Wielkim X. Litewskim Uniq.*

[32.] *О образе еже о сошествии Святого Духа.* Поч.: *Еже пишуть его у коруне себя.*

[33.] *Яко которая земля веру гречскую держала.* Поч.: *Не токмо муровляне, чехи.*

[34.] *От словес Святого Иоана Златоустаго.* Поч.: *Ничтоже злее вредны душа, псу уподобися сладости человече.*

[35.] Уривчасті записи польською і латиною.

ДОДАТОК 8. Збірка Антона Петрушевича, середина XVII ст., подарована Київському університету св. Володимира, зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського. За філігранями арк. 53 Каманін-Вітвіцька № 1261 (1637 р.); арк. 29; Каманін-Вітвіцька № 1118 (1650 р.). 4^0 (154 184 мм); 68 аркушів, поточені; скоропис; кількість рядків — 28; колір чорнила коричневий; старослов'янська та староукраїнська мови; по 8 аркушів в зшитках; кришка з картону, корінець із шкіри, очевидно, кути кришок також були обтягнуті шкірою, пошкоджені, кришки не виступають за книжний блок, на верхній кришці напис: *Андрыя.*

[1.] *Слово похвальное на Покрову пресвятыя Богородицы.* Поч.: *Сладчайша убо ест во временах весна и свѣтлѣйши во звѣздах солнце.*

[2.] *Сказание извѣстно о чудесех пресвятыя владычица нашея Богородица и приснодевы Мария.* Поч.: *Вся убо лѣтом, елика под лѣтом породѣ.*

[3.] *Прение христианина со жидовином.* Поч.: *Вся яве о Христове пришествии по рожестве пророци нам возвестиша.*

[4.] *О пресвятой животворящей Троици.* Поч.: *Прежде всех подобает истиному християнину ведати что ест Бог.*

[5.] *О седми соборах вселенских когда который и в кое время быст.* Поч.: *Великий цар Константин виде Церков Арием возмущену. И повеле собору быти.*

[6.] *Сказание во кратце о латинех како отступиша от православных патриархов.* Поч.: *Во царствующем граду Константине.*

[7.] *Януша краля угорского.* Поч.: *Иже во велице чести и благодати.*

[8.] *Прота Святыя горы Афонъския Янушу кралю угорскому послание второе.* Поч.: *По сих восписуем светлому ти кролевству восприяхом доброе твое произволени.*

[9.] Різноманітні повчальні притчи, "повісті" і "слова".

ДОДАТОК 9. *Книга о богохулных латынохъ* № 198 (134), в складі колекції Києво-Печерської лаври, зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського; за філігранями Каманін-Вітвіцька арк. 64 № 211—249 (1570—1593 рр.). 8^0, (150 87 мм); 267 аркушів; дрібний скоропис однієї руки; зшитки по 12 арк.; кількість рядків коливається 19—21. Вона складається з трьох частин, що стало результатом реставраторської роботи XVIII ст. На

аркушах 2—4 запис почерком XIX ст., що свідчить про приналежність рукопису Києво-Печерській лаврі, також на другому аркуші міститься запис: *сиа книга иеродиакона Аркадия.*

Перша частина. [1.] *Сказания полезна о латинох, къгда отлучишася от грек, и от святыя Божия церкве. И како изобретоша себе ереси еж опресночнаа слоужити и хоулоу, еже на Святого Духа.* Поч.: *Въ лѣта благочестивых царей Костянтина Ирины матере его.*

[2.] *Слово второе о латыни. Сказание 12 апостолоу о латыне и опресноцехъ.* Поч.: *Ко вам слово, о хитрии римляне.*

[3.] *Послание Михаила архиепископа Костянтина града.* Поч.: *Преблаженному и духовному брату и съслоужебнику нашемоу.*

[4.] [*Послание Доминика*] *архиепископа венетиньмоуского.* Поч.: *Посла ко святѣишому патриарху великиа Антиохиа кирь Петроу о опрѣсноцѣхъ и о прочих своихъ.*

[5.] *Описание святейшаго патриарха ко Доминику архиепископу венедийскому противоу писанию его посланному.* Поч.: *Честномоу и равно аггельному владыцѣ и братоу нашемоу.*

[6.] *Поучение Германа патриарха ко жестоковым латыном.* Поч.: *Познавше оубо възлюбленнии истинное православие еже ест живот и прсвѣщение.*

[7.] *Сие исповедание папы римского еже принесоша ответници его нарыцаемыи Фременуари ко святейшому патриархоу Константина града Кирь Германоу.* Поч.: *Иже и сами они записаша своими роуками множайшаго ради увѣрения.*

[8.] *Подписание аполиксарии папинех Домна Амониа Фременора.* Поч.: *Сию вѣру аз оубо иж отчина братие.*

[9.] *Отвещание святейшаго вселенского патриарха кирь Германа и священнаго его събора к посланным от папы, Фременоурием иже с ними латыном.* Поч.: *Рецѣте наи о чести и отвѣтници святого папы.*

[10.] *Зде приложи сведетельства яко от Отца единого исходить Дух Святый, а не оубо и от Сына по латынскому велению Григория Нискоro.* Поч.: *Духъ изь Отца състава исходить, се оубо есть и Доухъ оустъ его.*

Друга частина. [11.] Текст без початку із звинуваченням католиків у 26 єресях та спростуванням 19 пунктів звинувачень католиків православної Церкви: *Книга вторая къ тѣмже латиномъ о душе пагубной ереси их глаголюща.* Цей текст (арк. 93—103б) написаний староукраїнською мовою, складається з трьох частин: *О брацѣ честном; О чистцу слово; Почитается третиа част на твои книжкы.*

Третя частина містить твори Максима Святогорця про спростування єресей і розколів з передмовою укладача. [12.] *Предословие.* Поч.: *Настоящаа новосочиненная книжка дарь оубо есть всесвятого и поклоняемога Духа.*

[13.] *Главы поучительны къ началъствоующим правовѣрно.* Поч.: *Моужество оубо телесное, телеса и излагати.*

[14.] *Какый рѣчи рѣклъ бы оубо къ содѣтелю всѣмъ епископ нѣкый съжженоу бывшоу соборномоу храмоу и всему граду. И множайшимъ иным храмом емоу Богоялѣпнѣ всѣхъ Господь. Имъ же подобаеть внимати съ страхом и вѣрою нелицемѣрною.* Поч.: *Прости мя милосердъ ми владыко боуди печални безоумиа глаголы смѣющими рещи к вы.*

[15.] *Молитва к Пречистѣй Богородици и отчасти в инословие Господня страсти.* Поч.: *Тебе превъсходящоую без плотных и божественных чиновь не прикладаною.*

[16.] *О рожествѣ Господа нашего Исуса Христаю в том же и надѣя.* Поч.: *Сеи в Рътепьясме иноворот день младенецъ в них возклонень материю своею.*

[17.] *Слово на еллинскоую прелест.* Поч.: *Понеже оубо божественною помощию обличихом оуже же на Спаса Христа иоудеиское бѣсование.*

[18.] *Слово похвалное святымь апостолом Петру и Павлоу на латинскиа ереси.* Поч.: *Въспои душе Божественных апостол Петра и Павла въ прочих врѣховныя и прѣвопрестолныя.*

[19.] *От селѣ на латинскоую ерес о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Такождеи приочии церковныи оуставъ показующи на земли Церков Христовоу.*

[20.] *Бесѣда души и оумоу по въпросу и отвѣтоу о еж откоудоу страсти рожаются в них. В том же и о божественном промыслѣ и на звѣзд четцехъ душа.* Поч.: *Оумелю без лени к тебѣ бо в настоящее бесѣдую сице обычнѣ.*

[21.] *Сиа слово веса акы от лица болшаго словесе емоуж начало чесо ради.* Поч.: *Аще кто истиннаю а не по окаянномоу лицемѣрию стайникъ благовѣрию и чистоты ест рачител.*

[22.] *Словеса душополезна зѣло внимающим ихъ. Бесѣдоует оумъ ко души своеи.* Поч.: *Чесо ради о любезна ми душе не лѣпотно забвение творим славы.*

[23.] *Трапезною все таинство благовѣриа разуму ест три.* Поч.: *Аще обидяща в чем явятся обдръжима чясто и невъздръжно тщащи противу оскорбити их акы врагов.*

ДОДАТОК 10. Конволют із зібрань ЦДІА, ф. 228, оп. 1, спр. 114. 4 ^{0} (210 160 мм), 183 арк.; писана в три руки: 1) дрібний скоропис [арк. 1—102] а. 3, Каманін-Вітвіцька № 598—608, 301 (1598 р. — початок XVII ст.); 2) недбалий скоропис [арк. 102зв.—110зв.], філігрань, як і в першій; 3) повернення до руки першої частини [арк. 111—129зв.]; 4) дрібний півустав [арк. 130—183], Каманін-Вітвіцька № 647 (1609 р.), а також № 1278—1279 (1598—1600 рр.) [91], старослов'янська та староукраїнська мови. Перша і третя частини становлять стабільну частину збірки, друга і четверта, можливо, є інтерполяціями. Кількість рядків коливається від 23 до 32; зшитки по 8 арк. Обкладинка з картону, корінець з холстини.

[1.] (без назви і початку) *Смущенми вся движуща и непрелщающу, ибо Господь иж прелестен.*

[2.] *Иже хотят оугодити Богу молитвы во смирении и тишинѣ и кротости длъжни соут: да не въ плищах суще вся соблажнят съдрѫжит же бесѣда вопросы два аще престоли и вѣнца создания соут и о десять престолех и Израилевых.* Поч.: *Иже приступают к Господу, длъжни соут молитвы в тишинѣ и смирении.*

[3.] *Облагости Христовѣй къ человеку съдрѫжит бесѣда въ вопросы и отвѣты нѣкия негли безмѣстныя или советныя.* Поч.: *Яко аще кто внидет в домы царския и оузрит там начертания.*

[4.] *О случающихся христианомъ въ творении молитвы и о мѣрах совръшения сиреч аще въ творении молитвы и о мѣрах совръшения сиреч аще аще въ мѣру совръшенѣну приитимогоут христиане.* Поч.: *Входит нѣкто преклонит колѣно и серце его.*

[5.] *Обетованиом и пророчеством Божиим различным искуством искушением и сплънятися и самомоу Богоу прилежащим намъ избавитися от лукавых искушениох.* Поч.: *Божие духовное благодати дѣйство въ души бываемое со многим длъго.*

[6.] *Смиреномудриемъ и чистотою съблюдаются и растоут дары божественныя благодати; възношениемъ же и лѣностию погибаютъ.* Поч.: *Истиннолюбныя боголюбезныя душа, яже съвръшеннѣ въ Христа облещися.*

[7.] *Силѣ Святого Духа въ сердци человечем быти ако огню и кыих требуеш въ еже. О санѣ Адамлѣ прежде даже престоупити емоу заповѣдь Божию и поегда свой священый образъ и небезный съдержит же бесѣда и вопросы нѣкыя зѣло пълезныя.* Поч.: *Адамъ прѣстоупль заповѣдь двѣма образы погибе.*

[8.] *Каковая плода възыскоуетъ Богъ от христианъ.* Поч.: *Вся видимая създа Богъ и даде человеком во покой и наслаждение.*

[9.] *Иже помышления и оумъ Богови даютъ се о надежди просвященым очесы сердечными творят. И Богъ таковыя ов святости и чистотѣ велие тайнъ сподобляетъ и подаетъ имъ от благодати своеяю. И что благих небесных получити хотяще творити длъжны есмы. Прочее апостоли пророцы оуподобляютъся лоучамъ солнечнымъ и свозе о конѣце въходящимь наоучаеть ж бесѣда что есть земля сатанина и что аггельская и яко обоихъ ниже прикоснутися ниже видѣти можетъ.* Поч.: *Вся яже въ мире видимая дѣла о надежди бывают, въ еже причащаютися троудех.*

[10.] *Наоучаетъ сия бесѣда многими како души въ святыни и девствѣ и чистотѣ къ жениху своему Христу коу спасителю мира подобаетъ прилежати съдрѫжит же нѣкия вопросы многыя исполнь оучения сирѣч аще въ воскресение вся составы востаноут и иныя многия о злобѣ благодати самовластии и достоинствѣ рода человеческа. Поч.: Якож моуж богать зѣло а нѣкто царь славенъ, аще благо изволит о женѣ нищои ничтоже имящой.*

[11.] *Духовным человеком подлежати подобает искушением и скрѫбем иже от пръвая грѣха кипящим.* Поч.: *Вся оумная существа глаголю аггелъская и душевная.*

[12.] *Одуховнем христианстем помазании и славѣ и яко кроме Христа спастися или жизни вѣчная причастникоу быти немощно естъ.* Поч.: *Съвершеннии христиане иже сподобъшиися прити въ мѣры съвръшенства.*

[13.] *Осъкровищи христианстем сирѣя Христѣ и Дусѣ святѣ различнѣ наоучающом я въ еже доспѣти въ съвръшенство.* Поч.: *Аще кто в мирѣ сем богат есть зѣло и сокровище таиное имать.*

[14.] *Христиане преспѣвати и возрастати хотящии длъжни соут поноуждати въ въсяку благодать, еже свободитися им от живущая грѣха и Духа Святаго испълнитися.* Поч.:*Иже хощет пристоупити к Господоу и живота вѣчная сподобитися и жилище Христу быти.*

[15.] *Единъ Христос истинѣный внутрнего человека ест врач исцелити можетъ душу и сию благодати обѣеанием оукрасити.* Поч.: *Аще кто не имать одежды божественоя и небесноя.*

[16.] *Христианскому человеку соугуба предлежт брань, сирѣч внутрнѣная и внѣшняа. Сиа оубо внегда отстоупит от попечении земных. Сиа ж въ срдци противо помышлением духовъ лоукавства.* Поч.: *Иже аще кто оугодити Богу от истинны и по истиннѣ противной.*

[17.] *О соугубом сану иже от жизни сеа исходящих.* Поч.: *Егда изыдетъ от тѣла душа человеча, таину нѣкую велию тамо съвръшает.*

[18.] *Якож царскии и многоцѣнный бисер носит точию могоут иж от сѣмене царска родившийся. Такожде небесная Маргарита токмо Божиим чадом носити лѣпо ест.* Поч.: *Бисер велий и многоцѣнный и царский иж въ диадиму царсу лѣпотенъ есть.*

[19.] *Санъ христианский оуподобитися купли и квасу яко ж бо купци земныя прибытки собираютъ, тако и они расточеная помышленая якож квасъ смешение мало съдухловает квасом, тако квас грѣха вес вѣрным душам влагает.* Поч.: *Оуподобишася христане купцом великиа прибытки прикупующим якож бо они от земля земныя.*

[20.] *Наоучаетъ сия бесѣда яко никтоже от человевкъ токмо оу оукрепивыйся от Христа лоукавых съблазнъ оубежати может и что подобаетъ ж яко преслушанием Адамлим в работу плоти страстей снидохом от неяж тайною крестную свобожаемся наказуетъ же нас яко велиа слезъ и божественая огня сила.* Поч.: *В них же ест божественый законъ не чернилом и писмены написан но в сердцех плотяных всажденъ.*

[21.] *О достоинстве и чести и силѣ и делании бесмертноа душа и како сиа от сатаны искушается и свободу от искушений получаетъ. Имать же вопросы нѣкыя многаго ис плѣна оучения.* Поч.: *Да не просто мысленому души существу внемлеши възлюбленне.*

[22.] *О достоинстве и сану христианскаго человека. О многими повѣствуема съвершается сиа бесѣда. Таже о самовластии зѣло плъзна онога научает смѣсивши въпросы нѣкиа божесвеноя мудрости полны.* Поч.: *Познай свое благородие о человече и достоинство како честенъ еси.*

[23.] *Написуетъ и рыдаетъ бесѣда печали душевноа яко грѣха ради Господь не живетъ в ней и о Иоаннѣ Крестители, яко ни единъ въ рожъденых женами болии его естъ.* Поч.: *Якож иногда разгневався Богъ на Иоудея предаде Иерусалим во позорище.*

[24.] *Сугубым образом смотрение благодати в роде человечестем съдѣловает Богъ хотя плоды ея праведным судомъ возыскати.* Поч.: *Мудрость Божиа безконечна и непостыжи сущя, непостыжих и неизслѣдимѣ смотрениа.*

[25.] *От Духа Святаго подобаетъ отродитис души хотящой внити в Царство Божие. И како сие будет.* Поч.: *Иже слово сложаще дѣло слова своихъ душах длъжни соут показати.*

[26.] *Подобает върному пременитис оума своего и вся помышления въ Бога събрати, в них же по истиннѣ всяко служение Божие есть.* Поч.: *Подобает вѣрному просити Бога еже приложитис от произволения своего.*

[27.] *Слава христианская в думах их от нынѣ пребывает, хотящи въ время въскресения явитис и прославити телеса по равенству благочестиа ихъ.* Поч.: *Мира сего языки различны суть всякому ж языку свой язык есть. Христиане не единого и нынѣ языка наоучаются Божиею мудростию, а не мира сего.*

[28.] *Безпрестанно и съ вниманием подобает Богу молитис.* Поч.: *Подобает нам не по нраву телесному, ниж вопля нравом, ниж обычаем молчаниа, ниж приклонением колѣнъ молитис.*

[29.] *О христианстех словах. Еа ж телесах их въ воскресение сподобается и с душею просвѣтятся.* Поч.: *Якож телеснии очи свѣтлѣ вся видят сице и душам святых явленна и видима ест доброты Божества.*

[30.] *О древней и новѣи суботѣ.* Поч.: *Въ сѣни закона Моисеомъ даннаго, повѣелѣ Богъ в суботоу комуждо опочевати.*

[31.] *О соугубомъ въскресении душъ и телесъ, и различной востаемыхъ славѣ.* Поч.: *Въскресение мертвым душам от нынѣ бываетъ, воскресение тѣлесом въ оный день.*

[32.] *О раи и законѣ духовнѣмъ.* Поч.: *Дружество мира сего по писанному вражда есть на Бога.*

[33.] *Многаго испытания и смысла ест потреба, внегда искусителя истинныя христианы и кий они соуть.* Поч.: *Мнози праведни являющес мняться быти христиане, но художным изстязаным есть искусити.*

[34.] *Чесо ради намъ даться от Бога Божественное писание.* Поч.: *Якоже царь написавъ посланиа, имъ же хощет книгы.*

[35.] *Ни едино художество ни богатство сего мира, токмо само Христово явление исцѣлити человека может. Его ж велие еж к Богоу сродство сиа бесѣда являет.* Поч.: *Иже иноческое житие изъбравый, вся иж въ мирѣ сем обращающаяся вещы.*

[36.] *О различни слова Божиа и слова мира сего, и чадех Божиих и чадех мира сего.* Поч.: *Слово Божие Богъ есть, и слово мирское миръ есть много же различие.*

[37.] *Приточное сказание, иже под законом бывшихъ.* Поч.: *Слава Моисеова юж имяше на лицы образ бысть истиннoа славы.*

[38.] *О съвръшеннои иже въ Христа вѣрѣ бесѣда.* Поч.: *Господь въ евангелии оученикы своа къ съвръшеной вѣрѣ привести хотя глаголаше.*

[39.] *Яко не довлѣетъ пищи сего мира лишитися, аще кто блаженства инаго мира не приметъ.* Поч.: *Аще кто от своих изъшед и отрекыися мира сего и пищи мирьскоя лишывъся.*

[40.] *Богъ есть иже святыми своими чудодѣиствоуяй.* Поч. : *Кто бысть иж двери небесныа заключы.*

[41.] *Благочестивомоу читателеви о Христѣ Господѣ своемъ спасителнаго здравия.* Поч.: *От суиды и Тритемиа, благыи читателю, въ пръвыхъ сеа книжица страницах о житт Макариеви нѣчто приписахом.*

[42.] *Главы праведныя.* Поч.: *От книгы нарицаемоа Раи о дѣяниих и житии преподобных Отецъ.*

[43.] *О лѣкарствѣ душевномъ от старчества.* (Далі — виписки з Йоана Золотоуста, Житіє преподобного Арсенія Великого, Святого Нила, Василя Великого, Сисая Великого, Пророка Єзекіїла, Макарія, Антонія Великого).

[44.] *Слова Иоанна Золатоуста епископа Константина града аще хощеши почести сѣа писаня или чтущаго послушати, то помолися молитвою сею.* Поч.: *Господи Исусе Христе, отвързи слово твое.*

[45.] *Сказания полезна о латинох, когда отлучишас от грекъ и святыа Божиа Церкви.* Поч.: *В лета благочестивых царей Константина, Ирины матере его.*

[46.] *Исповѣдание вократце како и къего ж ради дѣла отлучишас от нас латина и извѣржены быша от пръвенства своего и от книгъ поменъных пишутся.* Поч.: *Бяше на седмом съборѣ Андрианъ папа римский и потом Лео таж Стефанъ.*

[47.] *Слово третие о латинѣ. Сказание о 12 апостолу о латинѣ и опрѣсноцех.* Поч.: *К вамъ слово о хитрии римляне ваше разгласие еж с нами.* (Обривається без закінчення. Далі — текст півуставом, без початку).

[48.] *Дѣющимся на нъ блажени оубо презирающии его. О лестех и сѣтех мира. Глава 2.* Поч.: *Видите да некто васъ прельстих сиреч апостолъ ласкателным бо лицем своим внѣшний миръ ослѣпляетъ.*

[49.] *О неправдѣ мира. Глава 3.* Поч.: *Ест лоукаво смиряяйся и вноутрьняя его полна соутъ лести глаголеъ моудрецъ.*

[50.] *О ложныхъ обѣщаниах мира. Глава 4.* Поч.: *Обѣщание лоукавое многиа погоуби рече моудрецъ.*

[51.] *Яко мир забываетъ своих. Глава 5.* Поч.: *Погибе память их съ шоумом глаголетъ пророк недроужимся съ миром, зане оудобъ забываетъ дроуги своя.*

[52.] *О забывающих мира. Глава 6.* Поч.: *Памят ваша оуподобится пепелоу рече Иов о мирянѣх.*

[53.] *О бѣдах в них же пребывают миряне. Глава 8.* Поч.: *Плавающай море повѣдоутъ бѣды его.*

[54.] *О небрежении в нем же пребывают миряне. Глава 9.* Поч.: *Бяше Илиа спя под сѣнню смерчиа посрѣдъ многихъ врагъ.*

[55.] *О работѣ мирянъ. Глава 10.* Поч.: *Работаете богом чоужим иже недадоут вам покоа день и нощъ.*

[56.] *О тяжести ига мирскаго. Глава 11.* Поч.: *Прийдѣте къ мнѣ всѣ троужающиейся и аз вы покою, и обрящите покой душам вашимъ глаголетъ Господь.*

[57.] *Яко въ скорбехъ наших имамы къ Богоу, а не къ мироу прибѣгати. Глава 13.* Поч.: *Прийдѣте къ мнѣ всѣ троуждающейся и аз вы оупокою глаголетъ Господь.*

[58.] *О соуетном оутѣшении мирянъ. Глава 14.* Поч.: *Видѣх нечестиваго превъзносящася яко кедры ливанския.*

[59.] *О много троудом неспокои мирян. Глава 13.* Поч.: *Работаете тамо Богом чюжим иже недадоут вамъ.*

[60.] *Яко оутѣшениа мирская исполнена сут горестий. Глава 14.* Поч.: *Не подает ми ся оупокоити духъ мой и исполняетъ мя горести, глаголет Иов.*

[61.] *О слѣпоте мирянъ. Глава 15.* Поч.: *Остави мя сила моя и свѣтъ очию моею и той нѣсть съ мною.*

[62.] *О болезни мирян егда разлоучаются от мира. Глава 16.* Поч.: *Троуд безоумныхъ озлобитъ их глаголетъ моудрец, егда смерть приходит исходя человекоу.*

[63.] *О мздо въздаянии еж миръ даетъ рабом своим. Глава 17.* Поч.: *Въздаша ми злая въ блвгвя неплодство души моей глаголетъ псаломникъ.*

[64.] *Яко скоро миръ своих отгонитъ. Глава 18.* Поч.: *Видѣх нечестиваго превозносящас и бысящася яко кедры ливанскиа ими мо идох и сене бѣ.*

[65.] *Яко любов мирская врата Богоу затворяетъ. Глава 19.* Поч.: *Се стою при дверех и толкоу глаголетъ Господь.*

[66.] *Яко миръ гонит благих. Глава 20.* Поч.: *Аще бысте отмира были, миръ оубо свое любилъ бы.*

[67.] *Яко имамы всяческая нашествия скорбная терпѣти. Глава 21.* Поч.: *Мнѣ отмщение и азъ въздам глаголетъ Господь аще отмщение въздати обидѣвшемоу тя.*

[68.] *О избѣжании мира. Глава 24.* Поч.: *Бѣжите от среды Вавилона глаголетъ Богъ.*

[69.] *О измѣнѣ мира. Глава 25.* Поч.: *Истрясль еси землю и смоутию исцѣли съкроушение еа.*

[70.] *Яко подобает и малых злъмирских бѣгати.* Поч.: *Яко от лица змии нѣна бѣжи грѣха глаголет Богъ.*

[71.] *Яко подобает бѣгати съ пребываний мирских. Глава 27.* Поч.: *Касаяся пеклѣ очернится и общаяся гордому точен емоу будет, глаголетъ Сирах не чудо аще от частаго.*

[72.] *Яко подобаетъ нам съ благими пребывати. Глава 28.* Поч.: *Съ преподобъным преподобнъ боудеши и съ неповинным неповиненъ боудеши глаголетъ псаломникъ.*

[73.] *О разоумѣ сего иже призирает миръ. Глава 29.* Поч.: *Всякъ иже оставитъ дом или братию или сестры или отца или матерь.*

[74.] *О памяти смъртной. Глава 30.* Поч.: *Поминай послѣдняя своя и въ вѣки не съгрѣшиши.*

[75.] *О неизвѣстном часѣ смерти. Глава 31.* Поч.: *Будѣте яко невѣсте дня ни часа глаголетъ Господь ельма смертъ ест тако не извѣстна.*

[76.] *Чесо ради Богъ въсхотѣ нам быти безвѣстным о часѣ смертном. Глава 32.* Поч.: *Кратки соут дние человеческии и число месяции его естъ оу Бога, глаголет Иов.*

ДОДАТОК 11. *Главизны прения с латинами* 20-ті рр. XVII ст., колекція Пустинно-Микільського монастиря, куди передана Захарією Копистенським (нині в ІР НБУ ім. В. Вернадського), 1620—1630 рр. Фіксується також за І фондом (арк. 105 за Каманін-Вітвіцька № 861 (1628—1646 рр.) 2^{0} (305 192 мм), парадний скоропис; церковнослов'янська мова; кількість рядків 25—26; в зшитках 10 арк. Кришки — картон, обтягнутий шкірою; на верхній тиснення "Розп'яття з предстоячими", виділяється від блоку на 5 мм.

[1.] *Главизны зде преложишася от части нѣкие малы, еликие латины излагають; исполнь суще хулы и въсякие ереси и показующее ихъ непрчастных благодати и дара божественнаго и животвориваго Духа братиа и ничтоже от божественъных велѣний и православныхъ вѣдащихъ отнюдъ.* Поч.: *Понеже оубо латини по божественъному рещи апостолоу не искусише имѣти Бога въ разумѣ.*

[2.] *Прямо симъ и сицевымъ латинским главизнамъ събрашеся съ Богомъ сиа свѣдѣтелства духоносныхъ святыхъ учители церковныхъ и братственъных писаний не къ разорению, тъкмо латинскихъ ересий, нъ къ просвѣщению зѣло нужны причастни, комъ Духа Святого и всѣм православнымъ свѣдѣтелъства от божественъных писаний и Богоносныхъ Отецъ нашихъ, яко приобщение Божественънаго Духа вѣровавшимъ. Якоже подобаетъ своимъ дарова пришествиемъ. Им же Отцу и Сыну съвъкупляютъсе и Домъ Святые Тройце бываютъ.* Поч.: *Се азъ съ вами есмъ до скончаниа вѣка и паки азъ умолю Отца.*

[3.] *Свѣдѣтельство Отецъ о дѣйствах святого Духа.* Поч.: *Рече убо святый Василие сей иъ апостолѣхъ дѣйствова.*

[4.] *Яко ино съставъ и ина сила и дѣйство Духъ нарицаемъ.* [на берегах — *Калистово*]. Поч.: *Рече убо Спасъ: Вы же сѣдѣте въ Иерусалимѣ, дондеже облечетеся силою съвыше.*

[5.] *Свѣдѣтелства яко ино добродѣтели въ души и друго благодать Духа.* Поч.: *Яко не въ добродѣтелехъ Духъ пришед показуется причастникомъ.*

[6.] *Еще яко ино добродѣтель и ино благодать.* Поч.: *Божествнный Григорие Нисский пръвосѣдатель ино быти яже въ души добродѣтель.*

[7.] *Свѣдѣтелства, яко причастие Духа, паче естественнаа съвръшаютъся.* Поч.: *Сице убо великъ Моисей и Богъ бысть фараону супротивляся и чудодѣствуйствуе.*

[8.] *Свѣдѣтелства еже отсюду от части вънушают вѣрнии будущее славы часть есть.* Поч.: *Обручение ибо естъ наслѣдиа нашего по духоносному Павлу.*

[9.] *Яко от иже о Бозѣ видѣниа безмлъвнѣ въсякъ въсходить въ единственъное и простое Божие видѣние.*

[10.] *Свѣдѣтельства о благопочувателъной благодати и паки.* Поч.: *Яко обявление Духа или славу яже изъвну кто зрит сию имат и вънутръ уду благо почувателнѣ.*

[11.] *Указ благопочувателънаго причастиа Духа Благодати и пръвѣе яко Духъ движим въ сердци зритъся.* Поч.: *Не тъкмо въ явленнѣ и благопочувателнѣ причастиа причастникомъ изъявитъся.*

[12.] *О еже яко огнь явлениа и причастиа Духа.* Поч.: *Глаголеть оубо великий изь Египта свѣтилъникъ божественный Макарие.*

[13.] *Яко въмѣсто въсякого словеснаго указа, Духа знамение въ вѣрныъ указася Христомъ и апостолы.* Поч.: *Въдяше оубо Господь и паче въ лѣпотоу иже полѣдняа вѣдый и древняа яко сый благъ истинъный.*

[14.] *Обличениа явъственъна многими,яко тъщи Духа обносятся латины.* Поч.: *Обличение яко разлоучшеся вѣры съборныа церковное и тъщи Духа обносятъся латины.*

[15.] *Яко многих ересей злых събрание еже въся елика имать отцъ моа соут привлачити покоушатися и на предложение Духа.* Поч.: *Ты оубо оузричеши оузроки въ нечестие на зло своей главѣ.*

[16.] *Положение святого изъображениа.* Поч.: *Глаголеть оубо и въ Духа Святого Духа Господа животворящаго иже от Отца исходяща.*

[17.] *Яко събори рѣше о Духа исхождении, яко же есть по бытию от Отца единого.* Поч.: *Таже аще оубо обѣщнѣ въси рекше о исхождении Духа слово.*

[18.] *О втором съборѣ.* Поч.: *Подобнымъ образомъ съблюдае обрящеть кто хотяй.*

[19.] *Яже на тертиемъ съборѣ.* Поч.: *Яко от промысла и наше рекшееся оутвръдися велѣние и латинъско заздрѣнъно.*

[20.] *На латины и сихъ приложительствоующаго васнь Фомоу.* Поч.: *Речеть оубо кто зря посредѣлатинъ и четырехъ церквий прикладное.*

[21.] *Чесо ради Фома постоунаеть въ безмѣстнаа.* Поч.: *Да оубо тъкмо едино състроиши съ лоукавъствомъ стрьпьстъво явѣ яко от Отца и Сына Духъ рекше.*

[22.] *Яко тъща латинъскаа церквы Святого и животвориваго Духа въдъхноуниа.* Поч.: *Яко кромѣ благодати и въдъхнутиа Святого Духа сихъ Церквы злочестѣ Ионаанънѣ обноситъся.*

[23.] *Яко выноу любовию будущаа жизнь наша съдѣйствоуетъся.* Поч.: *Яко оубо еже любовию беспрестающее въсприятие Божие.*

[24.] *Яко непостижна божествънное существо въ сей отнюдъ твари.* Поч.: *Небо якоже латинъскаа да не глаголю елъинъскаа премоудрость оутвръждаеть.*

[25.] *Свѣдѣтелства от Святого Евангелиа от пророкъ же и апостолъ.* Поч.: *Рече Господь своимъ оученикомъ: вамъ ест дано вѣдѣти таинъство царства небеснаго.*

[26.] *Афанасие Великии о еже образъ Отцу оубо Сынъ, Сыну же Духъ есть.* Поч.: *Афанасие Великий в словѣ своемъ емоуже начало. Иоудейство соупротивится елъгинствоу.*

[27.] *Калварьскаго Варлаама о началъствѣ папинѣ.* Поч.: *Иже о ходоождьствахъ искоусны и от благии франьцеско глаголють.*

[28.] *Никиты философа Пафлатона. Яко въ 13 день лоуны пред единѣмъ днемъ законъныа Пасхи Господня бысть вечера, а не агньца почад съ оученики яде Христосъ.* Поч.: *Ищется о вечери Господнии от многих юже съ обѣма на десяте оучеником а пред единѣмъ.*

[29.] *Святѣйшаго патриарха антиохийскаго Иоанна о опрѣсньцѣхъ слово къ Адрианополитоу.* Поч.: *Въспомяни моленна оного о изящный мужии и премудонйшии.*

[30.] *Послание Петра Патриарха Божиа града Великие Антиохие къ латиномъ о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Братие не дѣти бывайте оумомъ, Павелъ божественъный апо-столъ рече.*

[31.] *Никиты презвитера и инока обители Стоудитъские, нарицакмого Стифата, послание къ римляномъ о опрѣсньку и постѣ соуботнемъ и брацѣхъ священъническихъ.* Поч.: *Добро яже къ искрънему любы о въсѣх языкъ премоудрѣйшии римляне.*

[32.] *Михаила архиепископа Константина града елика латины презъ прѣдание творять церковно, их же ради имамы ихъ неприбъщнѣх.* Поч.: *Глаголють Духъ Святый не от Отца исходить единого, нъ и от Сына.*

[33.] *Петра патриарха Великие Антиохие. Послание о сихъ и о иныхъ писаний къ Михаилу Констанѣтина града патриархоу.* Поч.: *Елика лоукавнова врагъ о Святѣмъ твоемъ и юже оухитрише волю ненавидящей те въздвиже главоу посрѣдѣ Церкве твоее.*

[34.] *Фотиа патриарха Константина града къ римляном о Святом Духоу въкратъцѣ.* Поч.: *Бодественный оубо Григорие Диалогъ по шестом съборѣ бывъ. Римъскимъ языкомъ писменми богослови.*

[35.] *Съвръшишеся съ Богом яже на латины святыхъ свѣдѣтельства от святого въдхнутаа Духа. На отуверъждение же зѣло благочестиа ради причестником Божествънаго Духа.* Поч.: *Яко не въ словесех намъ нъ вещех благочестие.*

[36.] *Изложение Варлаамовыих и Акиндиновыхъ злочестий неподобныхъ к отвръженых множъства.* Поч.: *Отмѣтаемъ нечестивое и мръское множъство Варлаамовыихъ и Акиндиновыхъ злославныхъ велѣний* [92].

[37.] *Святого Григория архиепископа солоунъскаго Палами от посланиа его еже къ царици греческой просившей увѣдѣти въкратцѣ ереси Акиндинову.* Поч.: *Понеже богодвижномоу ръвению царствънѣйшемоу въ добродѣтелехъ, сърастворен имущи моудрованиею* [93].

[38.] *Аввы Марка о законѣ духовном прьвое его слово.* Поч.: *Понеже многащи въсхотѣсте оувѣдѣти како законъ духовенъ естъ по апостолоу.*

[39.] *Тогожде о грѣдущихсе от дѣлъ правды.* Поч.: *Съ въсякоу заповѣдь длъжноу соущу показати хотя.*

[40.] *О соупротивлени еврейскомъ въкратцѣи о Моисеи, и како не соуть чеда Авраамля.* Поч.: *Глаголють иоудие яко по нашей славѣ не бѣ иже от Марие рождейсе Христос.*

[41.] *Како разоумѣемъсе и глагола Соломонъ о дрѣвесехъ от Кедра даже до исопаи же въ стѣнѣ.* Поч.: *И естества и силы биманъ и оубо и животных въсѣх естество славити того рече.*

ДОДАТОК 12. Супрасльська збірка 1580 р., зібрання М. Погодіна, ще не увійшла до нового опису.

[1.] *В лѣто благочестиваго цара Иоанна, реченнаго прозвищомъ Ватаки, по шестом соборе сие вызнане отъ папы стараго Рыма киръ Григория послания его три на имя Фременурии* (це — витяг з *Прение патриарха Германа* з Fratres minores).

[2.] *Фотѣя патриарха Костянтина града к Римляномъ послание о Святом Духу и опресноку.* Поч.: *Божественный убо Григорие Двоесловъ по шестом соборе был папою.*

[3.] *Сей Фотей Болгарскаго царя Василя крестилъ, то как папа римский.*

[4.] *Сами же римляне и доныне слышимѣ отъ некоихъ в нихъ писаниихъ.*

[5.] *Писание и посылание от седми соборъ собрано къ жестоким латиномъ.* Поч.: *Не бехма убо реку хрестияне васъ благодаттю.*

[6.] *Слово святаго Ипполита епископа римскаго.*

[7.] *Слово святаго Никиты мниха презвитера монастыра Студийскаго о опресноцехъ на оное слово.*

[8.] *Слово нѣкогда давно на Римянѣ у старыхъ кройникахъ писано о ихъ отщепенстве.*

[9.] *Послание Доминика архиепископа Венетейского еже посла къ святѣйшему патриярху великиа Антиохиа киръ Петру о опресноку.*

[10.] *Отписание святѣйшаго патриярха Петра ко Домнику архиепископу Венедийскому противу писанию его посланномъ.* Поч.: *Честному и равноаггельному владыце и духовному брату нашему.*

[1] Ґ у д з я к Б. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* / Перекл. М. Габлевич, під ред. О. Турія. — Львів, 2000. — С. 89—94.

[2] Детальніше про конфесійну політику литовських князів див.: Ф л о р я Б. Н. *Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV — начале XVI века* / Славяне и их соседи. — М., 1999. — Вып. 7. — С. 40—81.

[3] Пор.: П л и г у з о в А. И. *От Флорентийской унии к автокефалии русской Церкви* // Harvard Ukrainian Studies. **Камень краєⓐгѣльнъ**. Rhetoric of Medieval Slavic World. Esseys presented to E. L. Keenan. — 1995. — Vol. XIX, — P. 513—529. Про джерела, які висвітлюють стосунки греків і Московії, див.: Ф о н к и ч Б. Л. *Россия и христианский Восток в XVI — первой четверти XVIII в. (Некоторые результаты изучения. Источники. Перспективы исследования)* // XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected pagers: Main and Contributions. Vol. I. History. / Ed. Ševčenko I. I., Litavrin G. G., Hank W. K. — Shepherdstown, 1996. — P. 187—209.

[4] Д м и т р і є в М. *Концепція унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст.* // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших "Берестейських читань". Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовтня 1994 р. // Ред. Б. Ґудзяк, О. Турій. — Львів, 1995. — С. 41.

[5] Термін *конфесіональність* уведений до історіографії нещодавно. Однією з особливостей явища конфесіоналізації є релігійна нетолерантність і водночас поява конфесійної тожсамості (M a ł ł e k J. *Toleracja religijna a konfesjonalizacja w Polsce i Szwecji w XVI i XVII wieku* // Przegląd Humanistyczny. — 1999. — R. XLIII. — № 2/3. — S. 25—26). Очевидно, слід переглянути розповсюджене положення польської історіографії про *толерантність*, і то в значно ширшому контексті, в міжконфесійних стосунках XVII ст. (K o ś c i e l n y R. *Nietolerancyjnośc tolerancyjnych: uwagi na marginesie pracy "Myśl ariańska w Polsce XVII wieku". — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991* // Kwartalnik historyczny. — 1997.— № 2. — S. 18—26.

[6] Ґ у д з я к Б. *Криза і реформа.* — С. 313.

[7] Переліки окремих бібліотек свідчать про недостатню укомплектованість їх книгами для дотримання усіх треб протягом усього церковного року. Ймовірно, надлишкові книги з монастирських та церковних зібрань могли передаватися в інші парафії, а священик, який відправляв служби в декількох парафіях, складав їх необхідний комплект. Про складання комплектів книг та місцеве їх застосування див.: У х а н о в а Е. В. *Особенности богослужения Русской церкви IX—XIV вв.* // Вестник Российского гуманитар-

ного научного фонда. — 2000. — № 3. — С. 83—93; Наумов А. *Средневековая литература и богослужение* // Ricerche Slaviatiche. — 1995. — Vol. XLII. — С. 49—59; Темчин С. Ю. (Sergejus Temčinas). *Состав дневных евангельских чтений в церковнославянских литургических рукописях* // Slavistica Vilnensis. — 1999. — К. 48(2). — Р. 173—197; також окремі положення іншої роботи цього ж автора: *Что представляла собой первая славянская книга, переведенная с греческого Кириллом и Мефодием* // Byzantinoslavica. — 1999. — LX. — № 1. — Р. 114—154; Марусин М. *Чини Святительських служб в Київському Евхологіоні з початку XVI ст.* — Рим, 1966; Прилуцкий В. *Частное богослужение в Русской церкви в XVI и первой половине XVII в.* — К., 1912.

[8] Див.: *Инвентарь Пересопницкаго монастыря и села Пересопницы, составленный бывшим его игуменом Симеоном Косовским 1600, октября 25* // Архив Южной и Западной России (далі — АЮЗР). — К., 1883. — Ч. I, т. 6. — С. 296; *Инвентарь Мелецкаго монастыря 1593, апреля 3* // АЮЗР. — К., 1859. — Ч. I, т. 1. — С. 367. У описах XIX ст. *Сборниками* називали значну кількість пам'яток, в тому числі й сталого типу: *Мінеї, Слова* Василя Великого, Йоана Золотоустого тощо.

[9] Рансимен С. *Восточная схизма* // Восточная схизма. Византийская теократия. — М., 1998. — С. 118.

[10] Огляд пам'яток Київської Руси, а також літературу з цього питання див.: Подскальски Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси (988—1237 гг.)* / ред. К. К. Акентьева. — СПб., 1995. — С. 280—303.

[11] Чичуров И. С. *Схизма 1054 г. и антилатинская полемика в Киеве (середина XI — начало XII в.* // Russia mediaevalis. — 1996. — № 6. — С. 53.

[12] Подскальски Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси.* — С. 280—303. Про подальше розповсюдження і функціонування цього сюжету див.: Творогов О. В. *Древнерусские хронографы.* — Л., 1975. — С. 144—145; Клосс Б. М. *Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков.* — М., 1980. — С. 173; Розанов С. П. *Хронограф западнорусской редакции (К вопросу об его издании).* — СПб., 1912. — С. 2—8; *Летописец еллинский и римский* / Текст подготовили О. В. Творогов и С. А. Давыдова. — СПб., 1999. — Т. 1. — С. 462—463; Зема В. *Візія історії Церкви у ранній полеміці* // Ковчег. — 2001, т. 3 (у друку).

[13] Попов А. *Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI—XV в.).* — М., 1875 (репр.: London, 1972).

[14] Павлов А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике против латинян.* — СПб., 1878. — С. 23—24.

[15] *Комментарии (988 г.)* к с. 52 *Повести временных лет* / Подготовка текста, перевод, статьи и коментарии Д. С. Лихачева, под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — СПб., 1999. — С. 461.

[16] Павлов А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике.* — С. 57.

[17] Зауваження Акентьєва К. К. див.: інд. 48*: Подскальски Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси (988—1237 гг.)* / ред. К. К. Акентьева. — СПб., 1995. — С. 282.

[18] Павлов А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике.* — С. 57.

[19] Останнє повідомлення про Григорія Цамблака зафіксоване в травні 1418 р. (Monč ak I. *Florentine ecumenism in the Kyivan Church.* —Rome, 1987. — P. 158), хоч традиційно його перебування на митрополичій кафедрі датують 1415—1420 рр. Текст *Григория, архиепископа Киевъскаго и всея Руси, Слово похвалное иже оу Флорентии и оу Костентии собору галатом, ишалом и римляном и всем галатом* (на полях зазначено: *мнится, сие слово есть Исидора митрополита киевского, бо бѣ на семь съборѣ во Флорентии)* надруковано в праці: Никольский Н. К. *Материалы для истории древне-русской духовной письменности* // ИОРЯС. — 8(1903). — № 2; Сборник ОРЯС АН — 1907. — Т. 32. — № 4, а також Пелешенко Ю. В. *Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст.* — К., 1990. Юрій Пелешенко висловив припущення, що автором *"Слова"* був Григорій Цамблак. Цю думку поділяє також А. Наумов. Він вважає, що текст, який пов'язувався з іменем митрополита Григорія Болгарина, відображає погляди митрополита Григорія Цамблака на соборі в Констанці, а наявність у титульній назві *Флоренція* можна вважати пізнішою інтерполяцією: Naumow A. *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich. — Kraków,* 1996. — S. 73. Ця пам'ятка відома сьогодні в списку зі збірки кінця XVI ст., яка належала Йосафату Кунцевичу: Добрянський Ф. *Описание рукописных собраний*

Виленской публичной библиотеки. — Вильно, 1882. — С. 227—228. У збірці переважають *"Житія"*, але представлено також корпус текстів, що віддзеркалює зацікавлення києво-руською традицією та книжністю ВКЛ: *Слово о законе и благодати, Памяти благовернаго князя Владимира, Слово на рождество славного пророка и предтечи, крестителя Господня* (приписується Григорію Цамблаку). Це — один з небагатьох текстів, що відображає точку зору православних ВКЛ на укладення Флорентійської унії. Про пошуки нових текстів Гр. Цамблака див.: Т е м ч и н С. *Гимнографическое творчество Григория Цамблака:вильнюсский список службы с житием Иоанну Новому Сучавскому, 2 VI* // Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne / Pod red. Temčinasa S. — Kraków, 1997. —S. 143-203.

[20] П а в л о в А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике*. — С. 70.

[21] У новому описі зібрання Погодіна збірка ще не була описана: *Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог* / Ред. Творогов О. В., Загребин В.М. — Л., 1988. — Вып. 1; СПб., 1992. — Вып. 2.

[22] П о п о в А. *Обличительные списания против жидов и латинян* (*По рукописи Императорской Публичной библиотеки 1580 года*) // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1879. — № 1.

[23] П е т р о в Н. И. *Заподно-русския полемическия сочинения XVI века* // Труды Киевской духовной академии (Далі — ТКДА). — 1894. — № 2. — С. 154—155.

[24] Там же. — С. 170.

[25] Цю пам'ятку опубліковано в: Полемическом сочинении против латино-униатов 1597 г. (*Вказ о томъ, што именуютъ быти отступницы Церкви Святое Всходнее голову папежа римскаго, а не Исуса Христа, Сына Божия*) // АЮЗР. — К., 1914. — Ч. I. — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 509—561.

[26] Р у с и н а Е. В. (Олена Русина). *Знакомый незнакомец: Василий Никольский en famille* // Славяноведение. — 2000. — № 2. — С. 69—74.

[27] П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическия сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. —№ 2. — С. 187.

[28] Текст за редакцією збірки № 475 опубліковано в книзі: И в а н В и ш е н с к и й. *Сочинения* / Подготовка текста, статья и коментарии И. П. Ерёмина. — М., Л., 1955. — С. 79—89.

[29] П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическия сочинения XVI века* // ТКДА. — 1884. — № 2. — С. 172. Сумнівно, щоб Курбський був автором "*Історії про розбійничий Восьмий Собор*", де "*Повесть*" присутня як додаток до основного тексту. *Історія* фіксується лише в одному списку кінця XVII ст. і, очевидно, є копією з друкованого оригіналу "*Історії*" Клірика Острозького (Острог, 1598): K e e n a n E. L. *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of the "Correspondence" Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV*. (*With an appendix by Daniel C. Waugh*). — Cambridge, 1971. — P. 64; З е м а В. *Справа віри* (рецензія на книгу В. В. Калугина. *Андрей Курбский и Иван Грозный* (*Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя*) // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 192—199.

[30] П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическия сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. —№ 2. — С. 182.

[31] Там же. — С. 183—186.

[32] П о к р о в с к и й Ф. *Послание Василия, пресвитера Никольского из дольней Руси, об исхождении Святого Духа* // ИОРЯС. — 1908. — Т. 13. — Кн. 3. — прим. 1 до с. 86.

[33] П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическия сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. —№ 4. — С. 510—511.

[34] Опубліковано: П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическия сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. —№ 3. — С. 360—380.

[35] Опубліковано: П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическия сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. —№ 4. — С. 514—519.

[36] Там же. — С. 512.

[37] Там же. — С. 525.

[38] П о к р о в с к и й Ф. *Послание Василия, пресвитера Никольского*. — С. 86.

[39] Там же. — С. 87—88.

[40] Там же. — С. 86, інд. 1. Датування Ходкевичів звірено за: L u l e w i c z H., R a c h u b a A. *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV — XVIII wieku*. Red. A. Gąsiorowskiego-Kórnik, 1994. — S. 203.

[41] Можна виділити такі публікації: Б у ч и н с ь к и й Б. *Сліди великоруських літературних творів про Флорентійську унію* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Т. CXV. — Кн. III. — С. 23—28; В о з н я к М. *Кілька заміток до посланія Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського прота Гаврила* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1919. — Т. CXXVIII. — С. 7—15; В о з н я к М. *Український протипапський памфлет XVI в. "Історія о єдиномъ папѣ Римском"* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Т. CXVII і CXVIII. — С. 252—268.

[42] Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника у Львові, ф. 3, оп. 1, № МВ-3; Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів XVI—XVII ст. у збірках Львова* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — 1996. — Вип. 5. — С. 4.

[43] Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів*. — С. 5—6.

[44] Там же. — С. 6.

[45] Ігор Мицько наводить для підтвердження лише певні риторичні чи метафоричні прийоми, не проводячи комплексного аналізу: *Чар архівних свідчень* // Жовтень. — 1987. — № 3. — С. 85—86; М и ц ь к о І. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*. — К., 1990. — С. 119.

[46] Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника у Львові, ф. 77, оп. 1, АСП—59.

[47] Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника (м. Львів), ф. 77, оп. 1, АСП—193, арк. 7 зв.—10. Там також є молитви проти хвороб і антиєретичний трактат у формі діалогу.

[48] Д м и т р и е в М. *Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в.* — М., 1990. — С. 30; Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів*. — С. 8. Цей текст за пізнім списком 40-х років XVIII ст. було надруковано: В о з н я к М. *Кілька заміток до посланія Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського прота Гаврила*. — С. 7—15.

[49] G o l d b l a t t H. *On the reception of Ivan Vyšenskyi's Writings among the Old Believers* // Harvard Ukrainian Studies. — 1991. — Vol. XV. — № 3/4. — P. 359—360. Висловлюю подяку авторові за надання цієї статті.

[50] Не фіксується за звіркою 1966 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУ), ф. 160, № 116 (R. 213); П е т р о в Н. И. *Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*. — К., 1875, т. 1. — С. 50.

[51] K a s z l e j A. *Rękopisy cyrylickie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie* // Prace badawcze nad zbiorami rzadkich i cennych książek i dokumentów. — Warszawa, 1991. — S. 77—86. Національна бібліотека Польщі, aks. 12580, філіграні 1812—1814 рр., 250 арк., in folio, стилізований півустав. [1.] (Вступ) *О сей книгѣ блаженнаго Захария Копыстенскаго*; [2.] *Книга о правдивой единости правовѣрных християнъ церкви восточной. Часть первая, глава 1.* Поч.: *Едино тѣло, и единъ духъ яко есть возвании во единой надѣи звания вашего*. [3.] *Глава 2.* Поч.: *Тоужъ приступаю до правдивыхъ единостей, которые намъ пожитечными и приказанными соуть*. [4.] *Глава 3.* Поч.: *Возвратися тогды до предвзятия нашего*. [5.] *Глава 4.* Поч.: *Церковь тожь наша восточная правдиве есть та. [6.] Глава 5.* Поч.: *Церковь, то есть собрание и дружина христовыхъ правовѣрныхъ*. [7.] *Глава 6.* Поч.: *А которая таж есть вѣра кафолическая*. [8.] *Часть 2, глава 7. Латнынники не соуть кафоликами*. Поч.: *Тоутъ ouже мѣсто глаголати о латынникахъ и о костеле ихъ*. [9.] *Часть 2, глава 8. Костелъ римский не есть кафолицкий*. Поч.: *Костелъ таже латынские не есть кафолицкий и не можетъ называтися*. [10.] *Глава 9. Оуставы и каноны церковныи*. Поч.: *А до Риму и до единого человека*. [11.] *Глава 10. Котории соуть еретики*. Поч.: *А не толко костелъ латынский не есть кафолицкий*. [12.] *Глава 11. Костелъ римский въ едности нѣсть*. Поч.: *А такъ тоужъ яже тѣмъ способомъ о латынникохъ*. [13.] *Читай здѣ пропускъ съ 22 листа сей книги*. Поч.: *Кровь панскую пили о чемъ читай монаха Азария*. [14.] *Глава 12. Канонъ не чиниможъ на спостатов владыковъ не слоушаша*. Поч.: *Или речетъ апостата или кто оныхъ наслѣдуючих*. [15.] *Глава 13.* Поч.: *Показалися вышьше въ главахъ иже намъ православнымъ*. [16.] *Глава 14.* Поч.: *Повторе простаковъ прелщаютъ набоженствомъ*. [17.] *Часть 10, глава 15.* Поч.: *По третей и то на простака прелесть есть*. [18.] *Глава 16.* Поч.: *Венецъ и немалодушествуи и неослабевай в вѣры*. [19.] *Глава 17.* Поч.: *Пятая прелесть, иже на престолѣхъ епископскихъ*. [20.] *Глава 19.* Поч.: *Я в новом тестаментѣ свидѣтельство имѣмъ*. [21.] *Глава 20.* Поч.: *Не оуймуетъ оубозство церковное чести вѣры*. [22.] *Глава 21. О погребании кромѣ церквей, и то естъ цвинтаревъ*. Поч.: *Яко тогда до храмовъ и набоженства отступников не есть намъ забвенная рѣчь ходити*. [23.] *Глава 22.* Поч.: *Пойдем же и до новаго дестаменту вѣковъ*. [24.] *Глава 23. Иже мы людъ божий и правовѣрный есть цер-*

кви Исуса Христовую правдивою. Поч.: *Показалося иже вышьше.* [25.] *Глава 24.* Поч.: *Иже правовѣрныи християне суть церковию Христовою.* [26.] *Глава 25.* Поч.: *Тая тежъ церковь людь Божий вѣрный называется.* [27.] *Глава 26.* Поч.: *Людъ живый християне правовѣрныи сами соуть храмомъ и домомъ.* [28.] *Глава 27.* Поч.: *А тоей церкви, что есть всѣхъ людей вѣрныхъ.* [29.] *Глава 28. Не сполковати з апостатами.* Поч.: *Туюжь вертаются до заложеня речи и тоей части.* [30.] (без назви). Поч.: *А не молви малую речь быти в костелахъ и зборахъ с нами.* [31.] *Глава 30. Что бы то за оунея имѣла быти.* Поч.: *Оунея есть сполиность и згода и братерство.* [32.] *Глава 31. Оунѣя теперешнея станути не можетъ.* Поч.: *Оунея та, которая нынѣ апостаты с костеломъ.* [33.] *Глава 32. Оуказы от унѣятовъ.* Поч.: *Даже насъ до такой не спасенной оунѣи такимъ яко слышати способомъ.* [34.] *Глава 33.* Поч.: *Показалося оуже за милостию божиею иже оунѣя мнимая.* [35.] *Глава 35. О крещении пригодномъ в недостатку оу православныхъ презвитеровъ и подчасъ прѣследования нанѣшняго от латынъ. Поч.: А на предь то повѣдаю иже бѣ молитвы и заклинания.* Поч.: *А на предь то повѣдаю иже б ѣ молитвы.* [36] *Глава 36. О исповѣди пригодной в недостатку православныхъ презвитеровъ и под часъ прѣследования нынѣшнего от латыномудрующихъ и въ краяхъ, в которыхъ бы правовѣрных иереовъ не ставало.* Поч.: *На перед то оутверждоу о исповѣди.* [37.] *Глава 37. О причастии таинъ пречистыхъ тѣла и крови Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа.* Поч.: *В недостатку презвитера православнаго под часъ преслѣдования.* [38.] *Глава 38. Вѣру надъ все сохранять.* Поч.: *Тогда нѣкто не вонтпить о вѣрѣ в церкве.* [40.] *Глава 40. Возвращаются до предсявзяти же, апостолъ оу грековъ в вѣру.* [41.] *Яко приимати апостатов или оуниятовъ.* Поч.: *Напредъ исповѣдь соборную от доброй памяти живота своего даждь до того часу.* [42.] (текст підкреслено рискою на полях, без кіноварного виділення) *Патриаршей во арменополѣ книга 5 в вопросѣхъ Марка Александрийского патриарха 25, лист 376. /З друкарни Острожской в лѣто от создания мира* **3PS/**. [43.] *Преподобнаго и блаженнаго отца Иоанна Вышенскаго братствомъ до Львову братству ради вѣры и повсюду.* Поч.: *Христолюбивому братству львовьскому и прочиим.* [44.] *Послание 2 того же. Честной и благоговѣйной старицы Доминики Иоанн странникъ о Господѣ радоватися желаемъ и спасения прагнемъ.* Поч.: *Пишетъ до мене панъ Юрей.* [45.] *Послание 3. Боголюбивому брату ми, яже о Христѣ отцу Иову в скитѣ въ пустыни Марковой скитствующу Иоаннъ грѣшныи спасения алчетъ.* Поч.: *Желание имѣхъ нынѣ посѣтити васъ.* [46.] *Соборное послание 4. Честь честнейшому первѣйшая от всѣхъ в прочитанию да будетъ.* Поч.: *Тебѣ христолюбивый благочестивый правовѣрныи и православный христиане.* [47.] *Сие писание зовется зачяпка мудраго латынника з глупымъ роусиномъ въ диспутацию, а попросту глаголющи, в гадание или бесѣду.* [48.] *Начало о унѣи и притчатъ о вѣрѣ.* Поч.: *По словенскому языку называется юная, молодая.* [49.] *Зачапка мудрого латынника с глупымъ русиномъ в диспутацию, или попросту рекши в гадание или бесѣду.* [50.] *Послание 5 Феодула инока. К прочитателеви сего писания.* Поч.: *Не мовъ же а ни разбужай любимый прочитателю невѣриемъ.* [51.] *Кроткословный отвѣтъ Феодула въ святѣй Афонстѣй горѣ скитствующаго. Противъ безбожнаго лживаго потворнаго и настоящаго вѣка.* Поч.: *О реченномъ ряде и едности костела божияго.* [52.] *Православнымъ християномъ церкве восточное послушнымъ спасомъ Малое Руси огдѣ радоватися.* Поч.: *Ознаменую вашу милость.* [53.] *Ко всякому прочитателю писания сего.* Поч.: *Первое тебѣ острожность чиню таковую любимый прочитателю.* [54.] *Обличение диявола миродержца и прелестный ловъ его вѣка сего.* Поч.: *И поять его дияволъ на гору высоку зѣло.* [55.] *Благочестивому государю Василию княжати Острожскому и всѣмъ православнымъ християномъ.* Поч.: *Проходилъмися мыслию вмѣсто прохажки.* [56.] *Послание 8. Тебѣ въ земли зовомой польской будущему всякого возраста, стану и преложенства народу.* Поч.: *Ознаменаючи вамъ, яко земля по которой ногами ходите.* [57.] *Послание 9. Вельможнымъ ихъ милости панамъ архиепископомъ, Михайлу, Потею, Кирилу, Леонтию, Дионисию и Григорию.* Поч.: *Ознаймую вашимъ милостямъ, иже достигль мя вашего подвига.* [58.] *Послание 10. Списание зовется позорище мысленное, составленное от инока в пещерѣ горѣ сѣдящаго и себѣ внимающаго преподобнаго и блаженного отца киръ Иоанна Вишенъ- скаго.* Поч.: *На хулу в прилозѣхъ толку апостольскаго в книжецѣ о священствѣ Златоустаго выдрукованной.*

[52] Пор.: G o l d b l a t t H. *On the reception of Ivan Vyšenskyj's Writings among the Old Believers.* — P. 358—359.

[53] Б е г у н о в Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство* (*По материалам новонайденных источников*) // Труды Отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). — СПб., 1996. — Т. XLIX. — С. 356—375.

[54] Принагідно висловлюю подяку співробітнику Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського *Людмилі Гнатенко* та заступнику директора Центрального державного історичного архіву України у м. Києві *Людмилі Демченко.*

[55] Визначення філіграней зроблено за: К а м а н і н І., В і т в і ц ь к а О. *Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст. (1566—1651).* — К., 1923; в тексті подається як Каманін-Вітвіцька.

[56] У фондах Інституту рукопису НБУ поки що вдалося виявити єдину таку збірку першої половини XVII ст.: ф. 8, спр. 206/27.

[57] Д о б р я н с к и й Ф. *Описание рукописных собраний Виленской публичной библиотеки.* — № 269 (35) — С. 459—460; L a u c e v i č u s E. *XV—XVIII a. Knygu irišimai Lietuvos Bibliotekose leidykla.* — Vilnius, 1976. — P. 70.

[58] П е т р о в Н. И. *Описание рукописного собрания, находящегося в г. Киеве.* — М., 1897. — Вып. II. — № 493 (1655). — С. 220—221. Частково текст надруковано: Н е в е р о в С. Л. *Логика иудействующих по рукописи 1483 г. Введение в текст.* — К., 1909. Виписка з цієї збірки знаходиться у фонді Юліана Яворського: ІР НБУ, ф. 21, спр. 37: *Святого Епифания Повѣсть о камыцѣх (камыку).* Збірка надійшла до сховищ ЦДІА України (м. Київ) у 1946 р., але там не була виявлена: В и з и р ь А. П. *Собрание книг XV столетия в отделе рукописей ЦНБ АН УССР* // Проблемы рукописной и печатной книги. — М., 1976. — прим. 1, до с. 63.

[59] Т у р и л о в А. А. *Переводы с латинского и западнославянских языков выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV — начале XVI вв.* // Культурные связи России и Польши X—XX вв. — М., 1998. — С. 66, прим. 6.

[60] Моше Таубе піддав сумніву твердження про зв'язок новгородсько-московської єресі з низкою перекладів, поширюваних на території ВКЛ. Лінгвістичний і смисловий аналіз тексту, що його надрукував Невєров (посил. 58), вказує на перекладача-єврея. Разом з тим він (перекладач) намагався приховати арабське походження оригіналу й надати йому єврейський характер. Переклади робилися для християн, аби вразити цю аудиторію здобутками прогресивної єврейської думки, показати хибність уявлень про ізольованість і фанатизм єврейської громади: T a u b e M. *Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-века* // Jews and Slavs. — 2000, № 7. — С. 41—47. Окрім того, низка полемічних текстів, що почала розповсюджуватися в Московії у зв'язку з поширенням єресі ожидовілих (*Слово Афанасія Александрійського проти аріян, Бесіди проти богомілів* Козьми Пресвитера), також відсутня в кодексах українського і білоруського походження: Т у р и л о в А. А. *Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV — первой половине XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей* // Славянский альманах 2000. — М., 2001. — С. 250.

[61] Б е г у н о в Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство.* — С. 356—375.

[62] Ю. К. Бегунов також вказує на збірку Милецького монастиря, що зберігається в ІР НБУ, № 119, кінця XVI ст. Дивись також: Ф е д е р У. Р. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы* // Palaeobulgarica. — 1982, № 1. — С. 154—165.

[63] Б е г у н о в Ю. К**.** *Ян Гус и восточное славянство.* — С. 356.

[64] Там же. — С. 363.

[65] Б е г у н о в Ю. К. *Отрывок из «Беседы на ересь гуситов»* // ТОДРЛ. — С. 371—375.

[66] Б е г у н о в Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство.* — С. 365—366. У тексті статті наводиться вся легенда й вказується на наявність у ній паралелей з *"Великим зерцалом"* (1481 р.)

[67] П е т р о в Н. И. *Описание коллекций в г. Киеве.* — В. І. К., 1896. — С. 220—229; ІР НБУ, ф. 307, спр. 119 (Аа 1285).

[68] М и ц ь к о І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія.* — С. 111.

[69] П а в л о в а Р. *Петър Черноризец. Старобългарски писател от X века. (Кирило-Методиевски студии. Кн. 9.).* — София, 1994. — С. 56.

[70] Опрацювання: Ф е д е р У. Р. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы.* — С. 154—165. При наведенні складу полемічних текстів послуговуємося також реконструкцією У. Федера.

[71] Зміст пам'ятки наводиться за кн.: С р е з н е в с к и й В. И., П о к р о в с к и й Ф. И. *Описание рукописного отделения Библиотеки имп. Академии наук.* — Пг.,

1915. — Т. 2. — С. 121—124; У л ь я н о в с ь к и й В. І. *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*. — К., 1992. — С. 66—68.

[72] П о п о в А. *Обличительные списания против жидов и латинян*. — С. 11.

[73] Там же. — С. 22—24.

[74] П е т р о в Н. И. *Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве*. — К., 1896. Вып. II. — С. 150—157.

[75] ІР НБУ, Ф. 8, спр. 54/25/ (Київський університет Святого Володимира), арк. 42—48. У цій редакції текст надруковано: Д а ш к е в и ч Н. П. *Один из памятников религиозной полемики XVI века: Послание Януша короля Угорского к проту Афонской горы (1534 г.) и ответ последняго* // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — С. 15— 23.

[76] Про зібрання Михайлівського Золотоверхого собору див.: П е т р о в Н. И. *Описание рукописных собраний...* — Вып. II. — С. 155—157; ІР НБУ, ф. 307, спр. 476 (1736).

[77] Д з ю б а О. М. *Невідомий уривок з "Перестороги"* // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 434—442.

[78] Про зібрання Києво-Печерської лаври: П е т р о в Н. И. *Описание рукописных собраний...* — Вып. II. — С. 63—65; ІР НБУ, ф. 306, спр. 198.

[79] П е т р о в Н. И. *Описание рукописей в г. Киеве*. — М., 1896. — Вып. 1. — № 117 (Аа 1287). Починається на арк. 394 зв.

[80] Д о б р я н с к и й Ф**.** *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*. — № 240 (207). — С. 383.

[81] Б е р е з и н В. *Описание Почаевской Лавры* № 35 (88) Номоканон XVII ст.: [1.] Справжня назва затерта; це — *Сказание 12 опостолоу о латинh*. Поч.: *Къ вам слово, о хитрии*. [2.] *Поучение от седми соборъ на латину*. Поч.: *Не бехма оубо рекоу Христиане васъ Божиею благодатию изначала знаемъ, но еже не всемъ дръжите веру християньскую, но возмозе разделяетеся*. [3.] *От Петра Антиохийского патриарха ко архиепископу*. Поч.: *Написа мне се святыни твоя, яко святый блаженьный патриярхъ Константина града Михаилъ оплаток ради сваритъ и проклинаетъ церковь святыня твоея*. [4.] *Ко архиепископу римскому от Иоанна, митрополита русского*. Поч.: *Възлюбил еси о Господе любовь твою, человече Божий*. [5.] *Никиты мниха, пресвитера студийскаго, прозвишемъ Скифита, къ латинамъ, о опресноцехъ*. Поч.: *Аще есть в тобе разоум рече и премудрость отвещай ближнему*. [6.] *Правило святыхъ апостол о опресноцехъ*. [7.] *Правило 11-е 6-го собора, иже во Труле по латынемъ*. [8.] *О Фрязехъ и прочиихъ латинах*. Номоканон XV ст. містить інші статті полемічного спрямування № 625; пор.: Муз. 138 в П е т р о в Н. И. *Рукописи Киевской духовной академии*. — К., 1875. — Вып. III. — С. 663—670.

[82] Національна бібліотека Польщі, акс. 2743; 2^0, філігрань № 3677 (1548 р.) (L a u c e v i č u s E. *Popierius Lietuvoje XV—XVII a*. Atlas. — Vilnius, 1967), 210 арк., по 12 арк. в зшитках, 29—30 рядків.

[83] ЦДІА України у м. Києві, ф. 228. оп. 1, № 114. Оскільки ця пам'ятка не була описана, подаємо в додатку її опис.

[84] М и ц ь к о І. З. *Слов'яно-греко-латинська академія*. — С. 94—95.

[85] Наприклад, копія *Книжки* Василя Суразького (без початку і кінця) з колекції Івана Франка (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 4818).

[86] ІР НБУ, ф. 1, спр. 5540.

[87] У. Федер зазначає, що остання пам'ятка відома з української збірки XVII ст., і є, очевидно, пізнішим додатком до комплексу: Ф е д е р У. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы*. — С. 156.

[88] Сюжет для цього тексту запозичено з іншого полемічного твору імператора Михайла VIII Палеолога і патріарха Йоана Беккоса. Він є у п'ятій главі *Книжки* Й. Вишенського, а також у Супрасльській збірці 1546 р. (додаток 5). Зрештою, цей сюжет використаний при складанні Кліриком Острозьким відповіді Іпатію Потію, відомої як *История о Листрийском синоде*. Ширше див.: Т у р и л о в А. А. *Малоизвестный источник по идее "Третьего Рима" у южных славян (Повесть о Ксиропотамском монастыре)* // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. IX Международный Семинар исторических исследований "От Рима к Третьему Риму". Москва, 29—31 мая 1989 г. — М., 1995. — С. 137—139; K a k r i d i s I. *Byzantinische Unionpolemik in den Ostroger Drucken des ausgehenden 16. Jahrhunderts* // Zeitschrift für Slavistische Philologie. — 1992. — B. LII. — № 1. — S. 130—131.

[89] Пор.: П о п о в А. *Обличительные описания против жидов и латинян* // ЧОИДР. — 1876. — Кн. 1. — С. X.

[90] Пор.: П о п о в А. *Обличительные писания против жидов и латинян.* — С. X. Ця стаття — просторе оповідання з *"Історії юдейської війни"* Йосипа Флавія — міститься також в антигуситському трактаті зі збірки Данила Смотрицького (Б е г у н о в Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство.* — С. 371—372). У Візантії *Історія* сприймалася як історіографічний твір, на Русі — як оповідь, що містить частину священної історії від створення світу до здійснення пророцтв Христа про руйнування Єрусалима. Тут мета не аналічна, а релігійна; з перенесенням текстів на інший грунт вони втрачають своє значення, бо стають частиною християнської традиції: Ж и в о в В. М. *Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси* // Ricerche Slavistiche. — 1995. — XLII. — С. 24.

[91] L a u c e v i č u s E**.** *Popierius Lietuvoje XV—XVII a.* — Vilnius, 1967.

[92] Йдеться про переклад тексту Григорія Палами: П о п р у ж е н к о М. Г. *Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV веке* // Slavia: časopis pro slovanskou filologii. — 1928. — R. VII. — Sešit 3. — S. 536—548.

[93] Там же.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання української медієвістики

А. Л. СОКУЛЬСЬКИЙ (Запоріжжя)

З історії суднoплавства в Україні: козацька “чайка”

Флот Запорізької Січі XVI—XVIII ст. складався з різних типів річкових й морських суден. Вони мали транспортне, пасажирське, промислове і військове призначення. До останніх належали флотилії козацьких “чайок”, які були ефективним підрозділом збройних сил Січі в боротьбі козацтва проти турецько-татарської агресії.

Протягом сторіч флотилії козацьких “чайок” здійснювали превентивні морські походи до турецько-татарського узбережжя, вели успішні бойові дії проти сильного османського воєнного флоту в Азово-Чорноморському басейні та в гирлах великих рік. Вістря цієї боротьби було спрямоване на прорив блокади Січі у гирлах Дніпра, Дону, Бугу, Дністра, Дунаю.

В історії вітчизняного військового мореплавства залишається нерозробленою ще значна кількість тем, зокрема й розглядувана нами. Неясність полягає ще і в тому, що ми не маємо достатньо збережених ні суден цього класу, ні окремих їх фрагментів.

Правда, восени 1999 р. в засобах масової інформації прозвучала сенсаційна заява, що в Запоріжжі, біля острова Хортиці, з дна Дніпра гідроархеологи підняли останки козацької “чайки”. Про цю знахідку скажемо далі.

Наявність значної кількості характеристик “чайок” в писемних джерелах, зокрема у свідченнях авторів-сучасників козацької доби, дає можливість проаналізувати й синтезувати різноманітні дані і виявити конструктивні особливості та технологію виготовлення цих бойових одиниць козацького флоту.

Конструктивно козацька “чайка” уособлювала досвід суднобудування доби княжих часів Русі, суднобудування вікінгів, морський досвід середземноморських країн. Один з перших авторів, сучасник і військовий спеціаліст О. Гваньїні в “Хроніці Європейської Сарматії” (1578) констатував: “Водою козакам завдати шкоду неможливо, оскільки жодна морська галера чи бот не пройде через Дніпрові пороги. Козаки проходять через них на чайках, опускаючись і піднімаючись по мотузках. Раніше у такий спосіб долали пороги руські лодії під час походів на Константинополь. Отже, якби не пороги і козаки, то турки давно б заполонили Подніпров’я” [1]. Гваньїні звертає увагу на силу морського флоту козацтва і приходить до висновку про неможливість проникнення турок в Подніпров’я через таку перепону, як Дніпрові пороги. Козацькі судна він називає “чайками”. Здається, це перша письмова згадка про них.

Наступне повідомлення про використання козаками “чайок” дає польський хроніст М. Бєльський (кінець XVI ст.): “...Козаки переправля-

лись через пороги в лодках, які вони називали “czajke” [2]. Інший сучасник козацької доби Д’Асколі у своєму творі “Опис Чорного моря” (1634) пише: “Ці роси, які звуться інакше козаками, аби мститися татарам, котрі щорічно робили набіги на них з метою пограбування, стали в останні тридцять років спускатися на видовбаних човнах і добре озброєні по цій найбільшій річці Оза в Чорне море” [3]. Крім виправдання морських походів козаків, Д’Асколі звертає увагу на використання “видовбаних човнів”, що свідчить про виготовлення кільової частини “чайки” з суцільного стовбура (“труби”).

Е. Лясота — посол Австрійського імператора — у своїх мемуарах про подорожі на Запорізьку Січ, як і Д’Асколі, не називає козацькі судна “чайками”, а нарікає їх “караблями” [4]. Відпливаючи з Січі, він уточнює, що відплив на “сандалі” (треба думати, на трофейному легкому татарському судні).

На Дону назва “чайка” майже не зустрічається. Так, у повідомленні воронезького отамана В. Струкова до Москви значилося: “...А ще, кажуть, до них із Запорогів двадцять стругів на море йде...” [5].

Найпоширеніший опис козацької “чайки” залишив військовий інженер Г. Л. де Боплан: “Коли вони (запорожці) мають намір підготувати морський похід, то беруть на це дозвіл не в короля, а в гетьмана. Далі вони збирають “Ruds”, тобто Раду і обирають отамана, що має стати на чолі експедиції, додержуючись тих же церемоній... потім вони йдуть до військової скарбниці, яка є місцем збору, і починають будувати човни завдовжки 60 футів, завширшки 10 або 12 футів і завглибшки 12 футів. Таке судно не має кіля, в основі його є човен, зроблений з верби або липи, довжиною приблизно 45 футів; дно і борти обкладаються й підвищуються дошками 10—12 футів довжини і приблизно 1 фут ширини, які скріпляються і прибиваються цвяхами так, що кожна дошка виступає над попередньою, так само, як будуються річкові судна, аж поки вони не досягнуть 12 футів висоти, 60 футів довжини, поступово розширюючись угору” [6]. “Козаки будують свої судна, — продовжує Боплан, — так само, як звикли будувати й наші теслярі — з перегородками й поперечними лавами, потім осмолюють їх. Судна, оснащені двома кермами, по одному з кінця, бо через велику довжину вони (судна) потребували б багато часу для розвертання на другий галс, якби з’явилася така потреба. Вони мають звичайно від 10 до 12 весел з кожного боку і пливуть швидко, швидше, ніж турецькі весельні галери; вони мають також щоглу, на якій підіймають досить поганий парус, але лише в добру погоду, а під час негоди козаки воліють плисти на веслах. На цих суднах немає палуби, і коли вони наповнюються водою, прив’язаний навколо бортів очерет заважає їм потонути в морі” [7]. При всій точності свідчень Боплана, все-таки виявляються різночитання розмірів: 60 футів, 45 футів, 10—12 весел тощо. Схоже, що запорожці будували “чайки” двох типів: довжиною в 60 і 45 футів.

Віце-адмірал К. Крюйс наводив цінні відомості про суднобудування запорожців: “Чайки запорожців нагадували неаполітанські фелюки, іспанські баркелонги, гострі і з носа і з корми, без кіля й палуби, розміри їх були різними — від 50 до 70 футів завдовжки, шириною від 10 до 12 чи від 18 до 20 і заввишки до 12 футів. Основою такого судна була видовбана з вербового чи липового стовбура колода завдовжки до 12 й завширшки до 1 фута. По завершенні нашивки дощок човен осмолювався і встановлювалося два керма чи загрібних весла, одне на кормі, а друге на носі, що дозволяло міняти галс, стоячи майже на місці і досить швидко” [8]. Крюйс також пише: “У залежності від величини “чайки” призначались від 20 до 30 і навіть до 40 весел з двох боків: посередині ставили одну щоглу, до якої при

потребі кріпили вітрило. На початку свого історичного існування запорозькі козаки не возили з собою у морські походи осадних гармат і лише наприкінці XVII ст. почали брати фальконети, та й то невеликі, оскільки їхні малі судна не могли витримати ні важких гармат, ні палуби" [9].

Характеризуючи донські струги, Крюйс зауважує: "Судна їх, які вони човнами називають, безпалубні й подібні до неаполітанських фелюк або гішпанських баркелонг з корми і з носу гостроваті, довжиною від 50 до 70 футів й більше, а шириною від 18 до 20 футів, забезпечуються вони по боках шанцями з очерету, соломи або комишу в 6, 7 й 8 футів товщини, які їм на захист грудей проти стріл служать, на них є один парус, використовується тільки по вітрі і то по потребі, а встигають більше на греблях, маючи кількістю від розмірів судна від 16 до 40 весел, якими вони не тільки татар, але і турок швидко наздоганяють... Деякі судна мають на кормі й носу по керму або загребному веслу, і деякі з них бувають дуже хиткими, на тих вживають товсті жмутки комишу..." [10].

Про тоннажність "чайок" у Боплана і у Крюйса відомостей немає. Про неї говорить Олеарій, називаючи від 600 до 1000 тонн [11]. Схоже, що козацькі "чайки" були прологом для донських "стругів", вони за конструктивними особливостями і розмірами майже тотожні. Історик російського флоту М. П. Загоскін зібрав інформацію про технологію первинної обробки конструктивних деталей козацьких бойових суден: "Липовому чи осокоровому стовбуру надавали необхідні форми обтесуванням, потім видовбували або випалювали, надаючи їм лодієвидну форму, а затим замочували і ставили розпорки, аби надати "трубі" необхідної форми. Ці операції тривали рік-два, після чого готовий кістяк днища, так званий "ботник", "липа" або "труба", надходив у продаж, переважно сплавлений на плотах, із лісистих приток Дніпра. Доставлені до Києва чи на Січ, основи суден далі оброблялися на місці. Особливо ретельно будувалися судна, призначені для морських походів. Конечним етапом виготовлення суден було закріплення ялинових чи дубових упругів (шпангоутів), з нашиванням з обох бортів дощок ("нашв") в кілька рядів [12].

"Ботники" чи "труби" найчастіше заготовляли з верби, липи, осокора. Деревині цих порід характерна невелика питома вага, вона в'язка, а тому при висиханні не тріскається, добре обробляється, легка і пориста, добре всотує осмолення.

Порівняльний аналіз розвитку суднобудування доби Русі—України і раннього козацтва дає підстави говорити про збереження суднобудівних традицій. Так, перш ніж з'явитися двом кермам на "чайках", вони були вже поширені в XII ст.

У літописному оповіданні про битву Юрія Долгорукого з Ізяславом у 1151 р. говориться: "Изяслав же блюдюшу выбрести в Днепр, и тако начата ся бити по Днепру у наседах, от Киева оли до устья Десны, ови с Киева в наседах виездяху битьсе, и они с товар: и тако бьяхуса крепко, не могоша бо что успети противу Киеву. Бе бо исхитрил Изяслав лодьи дивно: бета бо в них гребцы невидимо, токмо весла видити, а человек бяшеть не видити: бяху бо лодьи покрыты досками, и берцы стояще горе в бронях и стреляюще, и кормьника два беста, един на носе, а другый на корме" [13].

Тут мова йде не про морські лодії, а про річкові бойові насади, які мали, подібно до пізніших козацьких "чайок", два керма — носове і кормове. Отже, тисячолітній досвід судноплавства на Дніпрі, досвід приборкання дніпрових порогів привів русичів до застосування у суднобудуванні цільного кіля у вигляді видовбаного або випаленого стовбура для кільової частини суден та використання двох керм — кормового і носового. З цього

видно, що практика подолання дніпрових порогів позначилася на технології будівництва лодій, насадів. Вона впливала і на розвиток лоцманської справи, яку запорожці успадкували, вивчивши досвід судноплавства часів Русі-України та бродників XII—XIII століття.

Історія кораблебудування, і взагалі світового мореплавання, знає практику використання кормового і носового керма з давніх часів. На малюнках 1500-х рр. до н.е. зображувались ассіро-фінікійські кораблі з масивними кермовими і носовими веслами [14]. Ці судна істотно відрізнялися від всіх типів суден того часу. В бою кормове і носове весла скріплювалися з корпусом судна і використовувались як тарани. Привертає увагу той факт, що після ассіро-фінікійських бірем система управління судна двома кермами не поширена ні на грецьких, ні на римських біремах, трієрах, пентекотерах, галерах, норманських шнекерах, в тому числі і на венеціанських суднах. Безумовно, мореходні якості козацької "чайки", конструктивні її особливості виявляють найбільші аналогії з давньоруськими насадами і морськими лодіями. Вітчизняні літописи називають морські судна: скедіями, лодіями, кораблями. Морська лодія — досить велике судно, в основі якого видовбаний стовбур (кільова частина), де розміщалося 40 і більше людей. Ці судна з дощатою нашивкою називалися набійними, а з нашивкою вгладь — насадами. Із "Руської правди" відомо, що штрафи за крадіжку морської лодії були найвищі — 3 грн, за річкову набійну лодію — 2 грн. [15] Оскільки ці судна доводилося перетягувати волоком із Дону у Волгу, в порожистих місцях міцність корпусу, якої надавала монолітна основа кільової частини, дуже виручала.

Деякі конструктивні аналогії лодій, "чайок" виявляються і в норманських шнекерах, які вперше згадує Новгородський літопис від 1284 р.: їх довжина — 20—24 м, ширина — 4,2—5,1 м, висота бортів — 1,2—1,7 м, осадка — 0,5—1 м, тоннаж — 10—20 тонн, екіпаж — 40—70 чоловік. На дно вкладався баласт з кам'яних брил для стійкості, руль був з правого борту (Strutt. "О норманських древностях") [16]. Таким чином, розміри близькі до розмірів руських лодій і козацьких "чайок", за винятком керма і кільової частини. У лодії і "чайки" баланс рівноваги досягався цільним, масивним стовбуром кільової частини судна.

Конструктивні аналогії давньоруської морської лодії і козацької "чайки" виявляються в норвезьких (гокштатських) дракарів. Гарне і струнке за конструкцією судно, що з'являється у норманів в IX ст., мало довжину 24 м, ширину — 5,1 м, довжину гребного весла — 5,5 м, з піднятими на кормі і носі лініями бортів; мало парусне озброєння з одного рейкового вітрила. На реконструйованій моделі цього судна в 1889 р., дванадцять молодих норвежців перетнули Північну Атлантику з середньою швидкістю ходу 9—10 вузлів, що було під силу пізнішим великим вітрильникам [17].

Одним з найцікавіших є дослідження Д. Яворницького, який описав залишки двох козацьких суден, виявлених у кінці XIX ст. в Базавлуцьких плавнях (колишня Базавлуцька Січ) в протоці Дніпра Сисиній [18]. Найбільше, з двох виявлених останків цих суден, мало близько десяти саженів у довжину й один — у глибину. Судно без кіля, плоскодонне, з крутими вигнутими боками. Днище і нижня частина бортів до ватерлінії були з дубових дощок, а верхня частина бортів і палуба — з ялинових, кокори (шпангоути) — всі з дуба. Зовнішня обшивка судна кріпилася до кокор ясеновими, завтовшки в два пальці кілками та залізними кованими цвяхами з великими шляпками. Один залізний цвях було забито через два дерев'яних. По боках судна встановлено кочети для весел; по всій довжині судна йшов дубовий брус товщиною 5 вершків, складений із двох частин, які скріплювалися на середині судна. Вгорі до бортів прикріплено залізні

болти (прогоничі — **А. С.**) з гачками, які достатньо збереглися і, очевидно, були призначені для фіксації мотуззя вітрила [19].

Описані Д. Яворницьким рештки козацького судна близькі до характеристик козацьких "чайок", описаних адміралом Крюйсом, і ймовірно, являли собою рештки козацької бойової "чайки", можливо XVIII ст. Насторожує, правда, наявність палуби. Інше з виявлених суден нагадувало баркас, але було виготовлене за аналогічною технологією.

За свідченням Е. Лясоти, а також як видно на гравюрі з брошури К. Саковича "Вирш на жалостний погреб зацного рыцаря Петра Конашевича-Сагайдачного...", видрукованої у Києві 1622 р. [20], козаки використовували різні типи суден — турецькі сандали та більші за розміром від "чайки" судна. Панорама битви на гравюрі зображує морську баталію під стінами Кафи, де п'ять козацьких "чайок" атакують турецький трищогловий корабель, друга група оточила й обстрілює з мушкетів інший турецький корабель, третя група "чайок" висаджує десант, який штурмує мури фортеці. В центрі баталії оттоманське судно з роздвоєним прапором. Цілком імовірно, що козаки використовували і трофейні кораблі.

Конструктивні особливості "чайки" розвивалися за умов, продиктованих потребою користуватися волоками й долати порожисті ріки (цільна конструкція кільової частини — "труби"). Козацька "чайка" — міцне, маневрове, швидкохідне парусно-гребне бойове судно класу "ріка-море" — у своїй генезі виявилося найкраще пристосованим до морських походів і для боротьби з сильним, добре озброєним флотом Османської імперії як у прибережних водах, так і у відкритому морі.

За влучним висловом англійського автора, "саме за допомогою човна, а не на спині коня, козаки остаточно проклали собі шлях до панування в Євразії" [21].

Восени 1999 р. біля західного берега острова Хортиця (урочище Громушина балка) гідроархеологічною експедицією Національного заповідника "Хортиця" було піднято рештки судна із групи затоплених в цьому місці залишків флотилії при Запорозькій військовій верфі часів першої російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Місцезнаходження решток флотилії описані наприкінці XIX ст. Д. Яворницьким [22]. Цікаві свідчення С. Мишецького: "В бывшую русских с турками войну, в 1736 году, на острове Хортице был построен знатный ретраншемент с линиями поперек острова, где и строение военных судов производилось..." [23]. Підняте судно представлене напівзруйнованим корпусом довжиною близько 17 м, шириною — 3,2—3,3 м, висотою в кормовій частині — 2,3 м. Судно без палуби, корпус з подвійною обшивкою по дубових шпангоутах, сліди поперечних лав, місце фіксацій однієї щогли, рештки водяної дерев'яної помпи, рештки такелажу, мотуззя, просмоленого шпагату тощо. В носовій частині, яка найбільш поруйнована, вгадується зруйнований бушприт, що значно подовжений наперед, можливо, для скидання вибухових снарядів на ворожі кораблі або на портові укріплення (версія — **А. С.**).

На судні виявлений підйомний матеріал: рештки обшивки бортів, дерев'яні блоки парусного озброєння, залізні гаки, ковані чотиригранні цвяхи з чотирикутними і круглими головками, замки двох пістолів і рушниці — один з клеймом Тули, два — з Києва (за 1734 і 1736 рр.).

Архітектура і конструктивні особливості судна дозволяють віднести його до типу "бот", можливо "дубель-шлюпки", які були поширені в Росії в XVII—XVIII ст. [24]

Кільова частина судна набірна із дуба, більшість шпангоутів теж дубові, подвійна обшивка корпусу — з хвойних порід, нашивалися до шпангоутів кованими чотиригранними цвяхами, характерними для мануфактур-

ного виробництва в Брянську, Череповці й Ладозі. Корпус судна конопачений пеньковим шпагатом, просмолений. Сліди кріплення армати дають підстави припустити, що озброєння судна становили 2—3 невеликі гармати або кілька фальконетів. Рештки банок (точніше місця їх влаштування) дозволяють вважати, що до складу екіпажу входили 14—16 чоловік.

Краще збережена кормова частина допомагає визначити тип і місцеположення кормового руля — єдиного на судні, його конструктивні особливості (сам руль не зберігся) та помітки вантажної ватерлінії, написані на корпусі судна червоною вохристою олійною фарбою (I, II, III, IV — через 30 см), дають можливість систематизувати цю знахідку і віднести її до російських військових суден типу "ріка—море" післяпетровської доби [25].

Піднятий фрагмент судна дозволяє визначити його архітектуру, конструктивні особливості та технологію виготовлення. Це — військове, безпалубне, вітрильно-гребне судно типу одномачтового бота або дубель-шлюпки. Воно могло бути побудованим у середині 30-х рр. XVIII ст. на Брянській, можливо Воронезькій, судноверфі, звідки кораблі сплавлялися до Хортиці, комплектуючи таким чином Запорізьку військову вітрильно-гребну флотилію.

У складі Запорізької вітрильно-гребної флотилії, дислокованої 1736—1740 рр. біля Хортиці, знаходилося кілька сотень різних суден [26]. Більшість з них була представлена невеликими вітрильно-гребними суднами, озброєними одним косим вітрилом типу тендера. Судна Запорозької гребної флотилії були призначені для виконання різноманітних функцій: зв'язку між тиловою базою Хортиці і театром війни (Очаків, Кінбурн), розвідки, десантних операцій, абордажного бою і висадки десантів. Не виключається, що в численних балках острова, гирла яких притоплені дніпровими водами, будуть виявлятись й інші типи суден, зокрема більші за тоннажністю вітрильники, що виготовлялися в Брянську і Воронежі, а тут, біля Хортиці, збиралися на стапелях Запорозької судноверфі, ремонтувалися і комплектувалися [27].

Основні характеристики піднятого судна — архітектура, корма й кормове устаткування, характер корпусу, схема його обводів, форма бушприту, особливості кованого обладнання та рештки озброєння свідчать, що судно було виготовлене за адміралтейськими технологіями на названих верфях у першій третині XVIII ст. Ототожнення піднятого судна з козацькими "чайками", описаними Г. Л. де Бопланом [28] чи К. Крюйсом [29], позбавлені будь-яких підстав. Пошуки залишків козацьких "чайок" — справа державницького значення. Досі відсутні більш-менш повні знахідки козацьких "чайок" або виразні фрагменти їх у наших музеях. Немає навіть адміралтейських моделей легендарних козацьких суден. Є підстави вважати перспективними для пошуків козацьких "чайок", крім хортицьких урочищ, базавлуцькі плавні й Великопотьомкінський острів у гирлі Дніпра [30].

Знахідка гідроархеологічної експедиції Національного заповідника "Хортиця", очолюваної В. Нефйодовим, М. Остапенком, належить російському військовому вітрильно-гребному судну типу "бот" часів першої російсько-турецької війни (1735—1739 рр.). Це помітне наукове досягнення, що має важливе значення для музейної справи.

[1] Kronika Sarmacycy Europskiej... Przez Alexandra Gwagnina z Werony (далі: KSE) — Krakow, 1578, — S. 18.

[2] M. B i e l s k i e g o. — T. 3. — Sanok, 1856. — C. 1359.

[3] Д ' А с к о л и. Описание Черного моря и Татарии префектом Кафы, Татарии и проч. Эмидио Дортели Д'Асколи, 1634. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1902. — С. 120—121.

[4] L a s s o t a v o n S t e b l a y. Nach einer Haud schriff der von Gersodorff wie'nashon Bibliottek zu Bouthen harausqeqben und mit Einllin und Beme Kuuden begleitef von Reinhold Schottin... — Halle, 1866.

[5] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (1620—1647). — М., 1953. — Т. 1. — С. 403.

[6] Б о п л а н Г. Л. д е. Описание Украины. — СПб, 1896. — С. 344.

[7] Там же.

[8] К р ю й с К. Разыскания о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове // Отечественные записки. — СПб, 1824. — Сентябрь—октябрь. — С. 68.

[9] Там же. — С. 70.

[10] Там же.

[11] О л е а р и й А д а м. Описание путешествий в Московию и через Московию в Персию и обратно. Перевод, введение и указания А. М. Ловягина. — СПб, 1996. — С. 362.

[12] З а г о с к и н Н. П. Русские водные пути и судовое дело допетровской России. — Казань, 1909. — С. 372.

[13] Ипатиевская летопись. — С. 293; Літопис Руський. — К., 1989. — С. 241.

[14] Д ы г а л о В., Н а р б е к о в Н. История корабля. — М., 1982. — Рис. № 8.

[15] Правда Русская. — Т. II. — М.—Л., 1947. — С. 161.

[16] Д ы г а л о В., Н а р б е к о в Н. Указ. соч. — Рис. № 17.

[17] Там же.

[18] Я в о р н и ц ь к и й Д. Історія Запорозьких козаків. — Т. 1. — Львів. — С. 279.

[19] Там же.

[20] С а к о в и ч К. Вирш на жалостний погреб зацного рыцеря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана Войска его королевской милости Запорожского. — К., 1622, гравюра титулу.

[21] T o y n b e e A. I. A Stuoly of History. — Vol. 2. — P. 155—156.

[22] Я в о р н и ц ь к и й Д. (Д. И. Эварницкий). Запорожье в остатках старины и приданиях народа. — Ч. I—II. — СПб, 1888. — С. 201.

[23] Записки одесского общества истории и древностей. — Т. VII. — С. 173.

[24] Морской энциклопедический словарь. — Т. 1. — Ленинград, 1987. — С. 89.

[25] В е с е л о г о Ф. Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1830 гг. — СПб, 1872. — С. 196—198; Х е к к е л ь Р. Чертежи судов XVI—XVII вв. — Ленинград, 1975.

[26] Б а и о в А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1735—1739 гг. Первые три года войны. — СПб, 1906. — С. 87.

[27] Там же.

[28] Там же.

[29] Там же. — С. 70.

[30] С о к о л о в А. П. Летопись крушений и пожаров судов русского флота (1713—1753). — СПб, 1855; Я в о р н и ц ь к и й Д. Історія Запорозьких козаків, у трьох томах. — Т. 1. — К., 1990; С о к у л ь с ь к и й А. Морські походи запорожців. — Дніпропетровськ, 1995.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Проблеми історії нового часу

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Правління гетьманського уряду (1733—1735 рр.)

В останні роки гетьманства Данила Апостола царський уряд після воцаріння Анни Іванівни взяв курс на дальше зміцнення російського самодержавства, нівеляцію національних окраїн імперії, а відтак повернувся до політики щодо України царя Петра I, спрямованої на послідовне обме-

ження автономії Гетьманщини та ліквідацію гетьманату. Це, зокрема, дістало яскравий вияв у ситуації, що склалася у зв'язку із створенням так званого Правління гетьманського уряду у 1733—1735 роках.

29 квітня 1733 р. резидент при гетьмані Апостолі генерал Наришкін повідомив канцлера Головкіна, що напередодні, в день коронації цариці Анни Іванівни, був у гетьмана святковий обід, під час якого у нього стався параліч: віднялися ліві рука і нога. Колишній резидент, вельми довірена особа цариці, князь О. Шаховській, писав їй, що, приїхавши 26 травня до Глухова, був у гетьмана Апостола, той дуже хворий, мало надії, що залишиться живим, ніяких паперів не підписує, це робить генеральний писар Турківський, і від того в Україні можуть статися розрухи. Далі Шаховською повідомляв царицю, що застав у Глухові всю старшину й став виясняти, чому вона зібралася. Йому стало відомо, що старшина має намір за життя тяжко хворого гетьмана взяти на себе керівництво Генеральною військовою канцелярією, як це було після смерті гетьмана Скоропадського, коли управління Гетьманщиною зосередилося в руках генеральних старшин на чолі з Павлом Полуботком. "От этого правления, — писав Шаховській, — какие воспоследовали дела, о том вашему величеству известно..." Шаховській дізнався також, що гетьман Апостол сам хотів передати правління Генеральною канцелярією старшині без погодження з резидентом Наришкіним. Останній за порадою Шаховського 29 травня відправився до гетьмана й запитав його, чому він так розпорядився, не порадившись з ним, адже гетьман насамперед мав просити указу цариці, а до одержання указу генеральний писар повинен про всі справи ставити до відома його, Наришкіна. Під час наступного відвідання Апостола Шаховській заявив гетьману те ж саме. Гетьман Апостол відповів, що він наказував генеральному писарю доповідати про всі справи Наришкіну, говорив ще щось, але таким слабим голосом, що не можна було зрозуміти. Генеральний писар Турківський заявив, що гетьман наказав йому написати листа до старшини, аби вона прийняла правління Генеральною канцелярією, і лист цей був доставлений резиденту Наришкіну.

30 травня до Шаховського відправилися кілька лояльних старшин. Вони від наміру керувати Генеральною канцелярією без указу цариці відмовилися, просили поради, у який спосіб писати до Іноземної колегії відносно указу. Шаховській відповідав, що треба передусім просити указу — кому цариця накаже правити Генеральною канцелярією, а до одержання указу про всі справи слід доповідати резиденту Наришкіну, який і має накладати резолюції. Старшини погодилися: чернетка прохання про указ була складена й показана Наришкіну. Та 1 червня Турківський прийшов до резидента й заявив, що гетьман цього прохання про указ писати не звелів [1]. "Не соизволите ли, ваше величество, — звертався до цариці Анни Іванівни Шаховській, — указать от гетьмана взять писменно, а генеральную старшину допросить, для чего они по совету генерала Нарышкина не делают, а **делают по своим прихотям** (підкреслено нами. — **Л. М.**), и не соизволите ли, ваше величество, впредь до будущего указа для вышеписанных резонов приказать гетманскую канцелярию принять в управление генералу Нарышкину, чтоб старшина в то правление не вступала?" Отже, йшлося про повне відсторонення старшини від державних справ у Гетьманщині. Шаховському стало відомо, що старшина сподівається на оголошення після смерті Апостола виборів нового гетьмана. Однак Шаховській одержав від кабінет-міністрів Остермана і князя Черкаського листа, в якому питали про його думку: як вчинити в Україні на випадок смерті гетьмана? Шаховській відповів, що як під час хвороби Апостола, так і після

його смерті управління Генеральною канцелярією слід доручити одному резиденту Наришкіну, оскільки, один раз допустивши старшину до управління Гетьманщиною, у разі "їхніх неправильних дій" (?), важче буде відсторонити їх від справ. "В бытность мою здесь, — писав колишній резидент, — хотя гетман и один был, однако некоторые дела, по представлениям моим, отправлялись медленно... О каких делах по пунктам (йдеться про пункти таємної інструкції першому резиденту при Апостолі — Наумову. — **Л. М.**) велено гетману советоваться с старшиною и полковниками, по тем и генерал Нарышкин может призывать их в совет". Стосовно обрання нового гетьмана Шаховською вважає, що цього робити не слід, замість гетьмана слід поставити правителя-росіянина: "О намерении ее величества быть ли гетману или не быть точно не известен, однако представляю мое мнение ... не соизволит ли ее величество по смерти нынешнего гетмана определить одну персону, как теперь генерал Нарышкин, **которого назвать наместником гетманства** (підкреслено нами. — **Л. М.**), чтоб он все войсковые и челобитческие дела отправлял на прежнем основании их малороссийских прав и обыкновений со всяким прилежанием без медленности и волокиты, дабы весь малороссийский народ мог получать от него всякое удовольствие, чем бы час от часу, а не вдруг, и к прочим обычаям удобнее было их склонять по воле ее величества..." Стосовно поширення на Україну російського законодавства, то Шаховською вважає, що ще не на часі: "...а чтоб ныне вдруг переменить и содержать их не по прежним правам, этого я не считаю полезным, ибо при гетмане бывало так, а теперь иначе" [2].

Кабінет міністрів прийняв до відома міркування Шаховського. 12 червня була відправлена Наришкіну царська грамота з наказом негайно взяти Генеральну канцелярію в своє управління, всіма справами гетьманщини правити згідно з указом, суворо наглядати, аби нічого в Генеральній канцелярії не робилося без його наказів, особливо це стосувалося відправки універсалів і листів у полки.

Пройшов деякий час, стан здоров'я старого гетьмана не поліпшувався. 10 липня до Наришкіна була надіслана з Петербурга нова таємна грамота: "Когда гетман Апостол умрет, тогда все правление Малороссии ведать вам с некоторым числом великороссийских персон да из малороссиян, из генеральной старшины и полковников такому же числу, сколько будет великороссиян, делать с общего согласия и совета, подписывать дела и указы всем, смотреть и предостерегать, чтоб ничего противного интересам нашим и народу малороссийскому тяжести не было". Стосовно грошових і натуральних податків з населення та їх використання, то за винятком частини, що мала йти вдові гетьмана, вся решта надходила під контроль царського уряду: "Определенному генеральному войсковому суду и подскарбиям войсковым для сборов быть прежним и на прежнем основании как при гетмане было. Доходы, которые сбирались гетману на булаву, на кухню и прочие, сбирать по-прежнему определенным к тому особливым сборщикам, а из тех сборов надобно что-нибудь дать жене гетманской, пока она жива будет, а прочее, что останется, без указу нашего ни на какие расходы не держать". Всі кадрові питання в Гетьманщині має вирішувати сам резидент Наришкін з відома князя Шаховського (зрозуміло, в інтересах "благосостояния малороссийского народа"): "Имеете вы нам донесть и представить заблаговременно, кто достоин вместе с вами управлять из великороссиян и из малороссиян, о чем вы должны снестись с вашим генерал-лейтенантом князем Алексеем Шаховским, и каким порядком вести то правление для нашего интереса, для целости и благосос-

тояния малороссийского народа. До смерти гетмана все это содержать вам в наивысшем секрете, чтоб, кроме вас, никто об этом не ведал" [3].

Наприкінці грудня 1733 р. Наришкін відправився для консультацій у Петербург. Тим часом стан здоров'я гетьмана Апостола різко погіршився й 17 січня 1734 р. він помер. Члени Генерального суду — російські офіцери Радіщев, Кишкін та Синявін, — які перебували тоді в Глухові, того ж дня надіслали до Петербурга донесення про смерть гетьмана. Кабінет міністрів негайно зажадав від генерала Шаховського, який перебував тоді на Київщині (як найбільш досвідченого в "малороссийских делах") терміново прибути до Глухова й розпочати створення правління для Гетьманщини; тоді ж Радіщев, Кишкін і Синявін отримали указ, згідно з яким до прибуття в Глухів князя Шаховського, разом з старшинами — членами Генерального суду — вони мають займатися всіма справами й доглядати, аби в Україні не сталося якого-небудь розбрату, та пильнувати за старшиною і всім українським народом.

29 січня 1734 р. Кабінет міністрів, обговоривши ситуацію в Україні, виробив "всеподданническое мнение", адресоване цариці. У ньому насамперед наголошувалося на необхідності скасування гетьманства. Лівобережну Україну пропонувалося знову передати з відання Іноземної колегії до Сенату як звичайну провінцію: "Гетману впредь быть не рассуждается, — писали міністри, — а быть правлению вместо чина гетманского во шти персонах состоящему, а именно: из 3-х великороссийских, из 3-х малороссийских и к тому представляется ныне, хотя на время, пока дело в надлежащий порядок приведено будет, кн. А. Шаховской, а кому при нем из великороссийских и из малороссийских быть, тому ниже сего представляются в кандидаты, которым быть в заседании в равенстве, а сидеть на правой стороне русским, а левой малороссийским и править дела по прежним инструкциям и решительным пунктам (виданих гетьману Апостолу. — **Л. М.**), а генеральному воинскому суду быть по прежнему; тому правлению быть под ведением Сената, во особливой конторе. **И сие содержать секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбрать...** (підкреслено нами. — **Л. М.**). В кандидаты представляются: из великороссийских — Иван Вельяминов, Степан Колычев, Андрей Чернышов, Дмитрий Порецкой. Из малороссийских: обозный Лизогуб, из подскарбиев — Маркович, из генеральных есаулов — Мануйлов". На "мнение" цариця Анна Іванівна наклала резолюцію: "Опробуэца" [4].

31 січня царський уряд надіслав в Україну Грамоту старшині й українському народу. До неї було додано ще 10 грамот для розсилання в полки, а "для роздачи в народ" — "друкованные листы". В Грамоті цариця запевняла український народ, що нове Правління на чолі з князем Шаховським **вводиться тимчасово** — "до впредь будущего о избрании гетмана соизволения", що козацтво й Гетьманщину царський уряд буде при всіх "правах и привилегиях во всем по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого содержать". "Об'являем, — говорилося в Грамоті, — что по воле Божией, наш верный подданный Войска Запорожского обеих сторон Днепра Гетман Даниил Апостол, сего генваря 17 дня преставился, и будучи мы его верностию и службою довольны, о нем всемилостивейше сожалеем. А понеже в избрании Гетмана надлежит нам иметь прилежное и крепкое рассуждение, **дабы доброй и верный человек к тому знатному уряду изобретен был** (підкреслено нами. — **Л. М.**), от которого б к Нам неверности показано не было, и вам, верным подданым нашим ... не могло произойти каких бедств и разорений; сего ради, **покамест такой сыщется** (підкреслено на-

ми. — **Л. М.**), имея мы, великая государыня... всегда о вас, наших подданных, малороссийского народа людях матернее попечение, дабы по смерти его, нашего верного подданного Гетмана, в правлении Малой России и во всяких делах не учинилось остановки и помешательства, и о том каким случаем не призошло чего интересам нашим противного, и вам нашим подданным не приключилось какой тягости, повелели всемилостивейше: **до впредь-будущего о избрании Гетмана, нашего всемилостивейшого соизволения** (підкреслено нами. — **Л. М.**), быть правлению в Малой России во шти персонах состоящему, между которыми, в первых, нашему генерал-лейтенанту... и нашему ж генерал-адъютанту князю Алексею Шаховскому, и еще двум великороссийским, да из вас малороссийской генеральной старшины обозному генеральному Якову Лизогубу и еще двум, которые по благоизобретению назначены будут; и им быть в заседании в равенстве; а сидеть на правой стороне великороссийским, и на левой малороссийским, и управлять им все малороссийские дела, которые до уряду гетманского надлежат, с общего согласия и совету, и подписывать те дела и указы всем по нашим И. В. указам и по малороссийским вашим правам, по прежним инструкциям и по решительным пунктам, данным умершему Гетману Апостолу в 1728 году. При том же **смотреть и предостерегать, дабы ничего противного интересам нашим не произошло** (підкреслено нами. — **Л. М.**) и вам, народу малороссийскому, ни в чем тягости показано не было; определенному Генеральному войсковому суду и подскарбиям, для сборов быть на прежнем основании. И во всем вышеписанном сию нашу И. В. грамоту в народ публиковать, чтоб оное наше всемилостивейшее соизволение и имеещееся об вас матернее попечение всем вам было известно, и быть вам, нашим подданным, к нам, великой государыне... по вашей присяжной должности, всегда в верности непоколебимо, ибо мы великая государыня... всемилостивейше намерены вас, наших подданных, весь малороссийский народ, при ваших правах и привилегиях во всем по пунктам Гетмана Богдана Хмельницкого, на которых он со всем малороссийским народом под высокодержавную руку... государя царя и великого князя Алексея Михайловича в подданство пришел, содержать неотменно" [5].

Справжні наміри царизму стосовно України розкривалися в іменному указі цариці Анни Іванівни Шаховському від 31 січня: "По уведомлении о смерти гетмана Апостола имели мы рассуждение, каким образом по известному вам нашему намерению (йдеться про намір скасувати гетьманство. — **Л. М.**) в правлении малороссийском впредь поступать, и рассудили за благо учредить правление гетманского уряда, которому состоять из шести персон, и из великороссийских, во-первых, вам, а из малороссийских — обозному Лизогубу, и взять вам к тому правлению на время до указа нашего из тамошних офицеров двоих, а сюда прислать вам свое мнение, кого вы к тому правлению из великороссиян... за годного впредь быть усматриваете, а из малороссийских сверх обозного Лизогуба здесь сочлись достойными Андрей Марков(ич) да Иван Мануйлов, и если вы за ними ничего подозрительного и противного не знаете и считаете достойными, то извольте их назначить в правление с вами и до нашего указа". Далі в указі зазначається: "**А что в объявленной нашей грамоте и в инструкции писано, что правление гетманского уряда определено до впредь будущего избрания гетмана, и сие написано для того, чтобы ныне, в начале сего объявления, народ не имел в том сумнения и не чинил противных толкований** (підкреслено нами. — **Л. М.**)... Вам же, по имеющей прежней секретной инструкции (інструкція першому резидентові при гетьмані Апостолі. — **Л. М.**)... предостерегать того, чтоб какой шатости в малороссийском народе под нынешний час не произошло и смотреть того прилежно, и ежели б, паче чая-

ния, что могло противное случиться, то в том поступать по силе той инструкции и отправленных недавно наших указов". Далі, вимагаючи "донесть, как определенные в войсковом суде великороссийские судьи поступают", й надаючи право Шаховському замінити їх новими на свій розсуд ("кого он за достойных к тому знает"), указ нагадує: "Надобно в суде таких людей иметь, которые были б правдивы и ко взяткам не лакомы, и не было б от них народу озлобления и обид и дабы оный малороссийский народ **правосудием тех великороссийских судей был доволен и приобыкал к великороссийскому правлению** (підкреслено нами. — **Л. М.**)" [6]. Для певного гарантування від всіляких "шатостей" споміж українців під кормигою нової імперської установки в Україні в "секретнейшем" указі цариці від того ж 31 січня 1734 р. пропонувалось вжити систему таємних заходів з метою розкласти основу національного життя — сім'ю: "Понеже мы убедились, — говорилось в указі, — что смоленская шляхта с малороссийскими жителями в свойство вступает, и со обоих сторон сыновей женят и дочерей выдают, что кажется противно нашему интересу, а за пристойнее и полезнее рассуждаетца, **дабы оной малороссийский народ охоту имел своитца и в свойство вступать с нашим великороссийским народом** (підкреслено нами. — **Л. М.**) ... того ради повелеваем вам, дабы вы по вашему искусству секретно под рукою особливо трудились малороссиян от свойства с смоляны и с поляки и с другими зарубежными жителями отводить, и **побуждать их и искусным образом приводить в свойство с великороссийскими** (підкреслено нами. — **Л. М.**), и пристойными рассужде(ниями) дабы они своились и в свойство вступали более с нашими великороссийскими подданными, и сие содержать секретно" [7].

Отже, як бачимо, публікуючи свої грамоти й укази наприкінці січня — на початку лютого 1734 р., царизм вдався до подвійного обману українського народу: обіцяючи наступні вибори гетьмана (зрозуміло, "вірної" російському престолу особи), він в дійсності прийняв тверде рішення скасувати гетьманат; обіцяючи й надалі дотримуватися прав і привілеїв Гетьманщини згідно зі "Статтями Богдана Хмельницького", царизм насправді взяв курс на те, аби українці призвичаювалися до російського правління з його всевладдям чиновництва, страхітливою системою "слова и дела" государевого.

Разом із указами 31 січня була надіслана Інструкція новостворюваному Правлінню в Україні стосовно повсякденних дій. В ній вказувалося, що Правління на чолі з Шаховським має діяти згідно з попередніми інструкціями та "решительными пунктами" гетьману Апостолу 1728 р., всі справи вирішувати "с общего согласия и совета". В судочинстві бути суду й розправі "по прежнему обыкновению"; зберігалися сотенні, полкові й Генеральний суди; апеляції відповідно мали розглядатися від нижчих до вищих судів, а хто не задоволений рішенням Генерального суду, той може подати апеляцію до Канцелярії Правління гетьманського уряду та "бить челом" в Сенаті. Отже, вищою апеляційною установою ставала імперська установа — Сенат. Податки, як і раніше, повинні збирати два генеральні підскарбії, один — росіянин, другий — з української старшини (згідно з "решительными пунктами" 1728 р. та інструкцією підскарбіям від 1729 р.). Всі зібрані кошти мали йти "на потребные действительные войсковые расходы", звіт по прибутках і видатках необхідно було подавати в Канцелярію Правління гетьманського уряду, а після його "освидетельствования" в Правлінні — відсилати до Сенату, в Канцелярію малоросійських справ. Кошти, що збиралися спеціальними збирачами гетьману "на булаву", з його маєтностей, ні на які видатки не можна було використовувати без царського указу (з них 3000 руб. щорічно мали видавати вдові гетьмана).

Заміщення старшинських "урядів" мало здійснюватися згідно з "решительными пунктами" 1728 р. (пункт 3-й: "в генеральную старшину и в полковники выбирая прежде кандидатов человека по два и по три, писать к Е. И. В. и требовать указа..."). Утримання найманих військ (сердюків і компанійців) мусило здійснюватися теж згідно з "решительными пунктами" (пункт 6-й: дозволено мати три полки найманців, по 500 чол. в кожному). Наказувалося "без упущения времени" довести до завершення роботу (почату ще за гетьмана Апостола) по складанню зводу законів Гетьманщини — на основі Литовського статуту, "Саксону" та Магдебурзького права. У всіх справах Правління мало діяти згідно з царськими указами та "решительными пунктами" 1728 р., якщо ж члени Правління "по тамошнему усмотрят... к лучшему и удобнейшему для предосторожности интересу нашего И. В. и для целости и содержания в добром порядке малороссийского народа: о том доносить, с приложением своего мнения" [8].

Нарешті 1 лютого 1734 р. було видано царський указ про підпорядкування Правління гетьманського уряду Сенату та про створення там особливої Канцелярії малоросійських справ [9].

Тим часом князь Шаховській, перебуваючи в дорозі з-під Білої Церкви до Глухова, був поінформований про думку Кабінету міністрів від 29 січня 1734 р., яке одержало вже "апробацію" цариці Анни Іванівни — про заміну гетьманського управління Україною Правлінням "из шти персон". Не поділяючи цих змін в управлінні Гетьманщиною, він відправив у Петербург у другій половині лютого свої "доношения", у яких "представлял, чтоб правлению в Малой России не быть во шти персонах". Тоді ж Шаховській подав свій проект управління Гетьманщиною, в якому розвивав власні ідеї, висловлені ще в листах до цариці та до Кабінету міністрів у червні 1733 р., насамперед про відсторонення генеральної старшини від управління та призначення **на місце гетьмана** російського можновладця. Виступаючи проти колегіального управління в Україні, Шаховській виставив два "резони": 1) раніш, мовляв, гетьмани правили Генеральною канцелярією одноосібно й накладали на всі важливі документи власноручні резолюції, якщо ж тепер Генеральною канцелярією буде керувати колегіальна установа, "то от того в той канцелярии может произойти великая многотрудность и по отправлению дел остановка"; 2) українська старшина вже давно прагне до повного управління Генеральною канцелярією, а коли нині старшин допустити до управління нею, "то впредь оных ... отрешить уже не так удобно будет, как бы они к тому делу допущены не были" [10].

Як бачимо, Шаховській був послідовним прибічником єдиновладдя в Україні, політики тримання її "в залізному кулаці", виступав проти залучення українських старшин до управління Гетьманщиною. Він виступав за збереження гетьманату, але з тим, щоб прерогативи гетьмана були зосереджені в руках правителя-росіянина (маючи на увазі, ймовірно, себе). Варто зазначити при цьому, що хід думок Шаховського, безсумнівно, цілком збігався з справжніми (таємними) намірами царизму стосовно України, але їхні погляди на методи реалізації цих намірів були неоднаковими. Царський уряд жадав здійснювати в Україні більш помірковану політику з тим, щоб український народ поступово "приобыкал к великороссийскому правлению" [11].

Для обговорення "доношений" Шаховського, в яких він пропонував свій проект управління Гетьманщиною, 7 березня 1734 р. відбулася в Кабінеті міністрів "особлива нарада". У висловленій кабінет-міністрами думці зазначалося, що вони "по добровольному рассмотрению о резонах от него (Шаховського. — **Л. М.**) представленных, всеподданнейшее свое мнение приносят, что при нынешних случаях, к интересам Е. И. В. за

приличнее и полезнее рассуждают быть тому правлению до времени на таком основании, как... в указе января 31 дня определено, и поступать ему, генерал-лейтенанту (Шаховському. — **Л. М.**), в том по посланным к нему указам и инструкции и сочиненный манифест о том правлении по тому ж указу в народ публиковать". Отже, як бачимо, на певний час ("до времени") вважалося більш доцільним колегіальне правління в Україні. Щодо "резонів" Шаховського стосовно форми правління, то "особлива нарада" визнала обидва безпідставними: відносно першого вона висловилася, що "сие весьма не признается, понеже канцелярии от того вящего труда быть не может, как прежде бывало, но паче, когда с общего совету того учрежденного собрания дела решены и отправлены будут, то еще лучшего и основательнейшего порядку и меньшей остановки в делах оттого уповать надлежит"; стосовно другого заявила про доцільність участі трьох українських старшин в Правлінні: "что некоторые из малороссийских в том собрании присутствовать станут, никакого предосуждения интересам Е. И. В. не признавается, но паче еще польза, понеже не вся старшина присутствовать станет, но только три персоны, и **те три персоны одне никакой власти иметь не будут** (підкреслено нами. — **Л. М.**), но должны с великороссийскими вместе заседать и дела отправлять". Позаяк кабінет-міністри не погодилися з думкою Шаховського про заміщення гетьманського "уряду" одним правителем-росіянином, вони це пояснювали так: "Сверх того, ежели с самого начала всех малороссийских от правления вовсе и генерально отрешить и одному великороссийскому все правление вручить, то б оный малороссийский народ от того в какое сумнение приведен не был, и иногда б вящие какие затруднения от того не произошли. И для того, нижеподписавшиеся, при прежнем своем всеподданнейшем мнении... пребывают", хоч в залежності від того, як "дела там пойдут, всегда в Е. И. В. всемилостивейшем соизволении будет состоять — сие на время учиненное правление отменить и другие такие учреждения учинить, какие по обстоятельствам для интересов Е. И. В. всемилостивейше за благо рассуждены будут; а покамест сие правление совсем основано и в надлежащий порядок приведено не будет, то его (Шаховського. — **Л. М.**) оттуда отлучать, видится, невозможно". Отже, 7 березня Кабінет міністрів прийняв рішення про "оставление в силе, вопреки доношениям кн. Шаховского, указа 31 января 1734 г. о бытии в Малороссии, вместо гетмана, управлению из шести лиц", що й було схвалено в той же день Анною Іванівною [12].

Зрештою, Шаховській змушений був діяти згідно з рішенням Кабінету міністрів від 7 березня, яке підтвердило чинність січневих указів та Інструкції. В березні він, прибувши до Глухова, став займатися безпосередньо створенням Правління. Насамперед він поставив вимогу перед генеральною старшиною віддати йому гетьманські клейноди. Відтак у листі до Петербурга просить "о взятии у генерала Нарышкина прежде данной ему, князю Шаховскому, в бытность его при гетмане, секретной инструкции и о присылке к нему". Кабінет міністрів в листі від 16 березня 1734 р. повідомив Шаховського, що "оная инструкция и секретные пункты, и указ и цифирная азбука (шифр. — **Л. М.**) отправлены... при сем" [13].

Вже в перші місяці свого правління Шаховській зіткнувся з фактом існування серед частини старшин прагнення зберегти гетьманство. Як пише С. Соловйов, коли старшинам оголошена була воля цариці щодо нової форми управління в Україні — Правління "из шести персон", то Шаховській запропонував їм послати Анні Іванівні "благодарственную челобитную". Зрештою чолобитна була написана, генеральні старшини її підписали, але тут генеральний суддя Михайло Забіла став говорити Шаховському, чи не можна затримати чолобитну до тих пір, поки не з'їдуться до

Глухова всі полковники. Шаховській відповів відмовою, мовляв, досить того, що підписалися генеральні старшини. Але прохання Забіли викликало підозру у Шаховського, російський можновладець став таємно вивідувати про причину цього прохання. Нарешті генеральний писар Турківський сказав правду: говорив йому секретно генеральний суддя Борозна, ніби у грамоті цариці нове правління Україною призначене **лише до обрання нового гетьмана** й тому в "благодарственной челобитной" слід просити про призначення виборів нового гетьмана. Занепокоєний Шаховській писав до Петербурга: "Кому они гетманом быть желают, того подлинно я знать не могу, а видно, что они гетмана желают" [14].

Це стурбувало царський уряд. 27 травня Шаховській отримав "іменний указ" "о прибытии ему на некоторое время из Малороссии в С.-Петербург", доручивши на час своєї відсутності правління справами в Гетьманщині майору Хрущову [15]. На час прибуття Шаховського до Петербурга до Кабінету міністрів надійшов рескрипт цариці Анни Іванівни: "Господа кабинет-министры! Рассудили мы за благо послать к вам кн. Шаховского для представления нужных его украинских дел; того ради, по получении сего, собрав все его старые и новые доклады и доношения, рассмотрите и, обще советовав, положите обо всем надлежащую резолюцию, с которой для апробации быть к нам немедленно" [16]. Кабінет міністрів у результаті консультацій з Шаховським й пересвідчившись, що з-поміж рядових козаків і посполитих ніяких "противенств" і "шатостей" не помічається, робить корекцію в політиці щодо України в бік її "ужесточения". Передовсім царизм кладе край ілюзіям (що мали місце у старшин) про тимчасовий характер Правління на чолі з Шаховським. 17 червня 1734 р. видано Сенатом указ: "Во учрежденное в Малой России Правление, в посылаемых ... о всяких делах указах писать так, как в данной оному Правлению, за подписанием Е. И. В. собственной руки, Инструкции написано: "Правлению Гетманского уряда" [17]. У липні 1734 р., зважуючи на прохання Шаховського, видано указ: про збереження в Глухові створеної ще 31 січня 1734 р. Канцелярії міністерського правління — "**для секретных и других ... показанных дел**" (підкреслено нами. — **Л. М.**), яка підпорядковувалася новоутвореній у складі Сенату Канцелярії малоросійських справ [18]. Це посилювало таємний контроль царизму за старшинами та настроями в суспільстві Гетьманщини.

Найповніше всю систему політики російського уряду в Україні-Гетьманщині відзеркалює "Высочайше утвержденная секретная инструкция", видана Шаховському "по управлению Малой Россиею, по которой, будучи в Малой России, поступать надлежит" від 13 вересня 1734 р. Наказуючи Шаховському "смотреть накрепко, чтоб как в главных делах, так и в прочих какой противности не было, и народ к тому побуждаем от кого не был и разведывать того накрепко всякими способы", таємна інструкція вимагає "немедленно о том доносить", а в крайньому випадку, "буде для отписывания времени не будет, чинить, что надлежит по своему рассмотрению; и ежели в таком случае явится кто из старшины и из полковников, и их брать под караул, и не допускать того зла до расширения". В питаннях кадрової політики в Гетьманщині інструкція рекомендує: "Усматривать во всяких обхождениях, кто из старшин и из козаков к Нам и к стороне Нашей доброжелательны, и какого уряда достойны, и в такой случай, когда придет где полковникам и старшине перемена, усматривать вам, чтобы в те чины верные и доброжелательные нам люди произведены были, и таковых, обще с генеральною старшиною, в кандидаты писать в Сенат, в Канцелярию малороссийских дел, в **Кабинет Наш, кому из тех кандидатов пристойнее быть, доносить секретно**" (підкреслено нами. — **Л. М.**). З

метою внести ще більший розкол в українське суспільство, налаштовуючи рядове козацтво і поспільство проти старшин, інструкція наказує: "Пристойным образом внушать малороссийскому народу, а паче козакам, что Наше И. В. содержим их в милости своей при данных им от Нас милостивых привилегиях, а ежели им от генеральной старшины и от полковников, також от полковой старшины и от сотников будут тягости, как в накладе вина и в прочих питьях, и в съестных припасах, и в сборе денег, в работе, и в привращении козаков в подданство, то б они били челом на них в том, как о сем выданными в 1728 г. указы публиковано". При цьому навіть наказується "оборонять от тягостей и обид козаков и прочих жителей малороссийского народа, хотя от козаков и челобитья не будет". На випадок народного невдоволення й ремствування з приводу нових податків інструкція радить пояснювати, "для чего тот сбор в войсковой скарб сбирать", а "другим наедине говорить ... что как те все сборы были в ведомстве гетманов", то, мовляв, "собранными деньгами сборщики корыстовались (використовували у власних цілях. — **Л. М.**) и расход всем тем с народа собираемым деньгам был непорядочный, по одной только гетманской воле, а в войсковом скарбе ничего не оставалось; и, одним словом, **сказать, что все непорядочно было, но еще несносная и немалая обида** (підкреслено нами. — **Л. М.**) ... и объявлять, что многие с них поборы, которые сбираны при гетманах (відомо, що податковий гніт в небачених раніше розмірах зріс саме у часи Малоросійської колегії, створеної за Петра І. — **Л. М.**), к полегчению всемилостивейше сложить... соизволили". Щоб ще більше дискредитувати в очах українського народу гетьманське правління, інструкція зазначає: "Надлежит всякими удобовозможными способами внушить малороссийскому народу, что какие в бытность гетманов чинились партикулярным домам обиды и разорение, как в отнятии маетностей, так и в награждении их непорядочно, а ныне Мы всемилостивейше свое намерение имеем всех верных наших малороссийского народа, за службы и верность их, милостию своею и награждением деревень не оставить". Обіцяючи старшині нові земельні пожалування за вірну службу, царський уряд в інструкції остаточно кладе край її сподіванням на відновлення гетьманства: "Ежели тамошняя старшина, — наказується Шаховському, — будут намерения свои показывать, или просить о выборе гетмана, то надлежит пристойным образом советом своим ... от того отвращать и при том проведывать и смотреть недреманым оком, кто из старшины в те гетманы будут желательны и не будут ли собирать челобитен ... то в Кабинет Наш о том немедленно доносить" [19].

Невдовзі, задовольняючи домагання Шаховського, царизм відходить від проголошеного ним же принципу колегіальності в управлінні Україною, надаючи Шаховському право одноосібно вирішувати найважливіші (таємні) справи. 21 квітня 1735 р. надійшов указ Сенату, в якому, зокрема, зазначалося: "Посылаемых в Сенат из Генеральной войсковой канцелярии о разных делах доношениях, в которых секрету находиться не будет, ему, генерал-лейтенанту (Шаховському. — **Л. М.**), мнения свои показывать обще со всеми присутствующими в Генеральной войсковой канцелярии членами, а ежели случатся во оной Канцелярии **секретные дела, о которых другим и знать не подлежит, и об оных делах токмо одному ему**, генерал-лейтенанту, **мнение свое объявлять** (підкреслено нами. — **Л. М.**)" [20]. 24 квітня надійшов новий указ — про право Шаховського одноосібно вирішувати також важливі кадрові питання: "Впредь на упалые места старшин представлять кандидатов, а кто из тех кандидатов к тому достойнее, о том в Кабинет Нам по данной вам инструкции писать секретно, а чтоб старшинам подавать челобитье, показывать, кого из кандидатов производить

(призначати на "уряди". — **Л. М.**), того впредь в обычай не выводить..." [21]. Таким чином, Шаховською, формально перший член Правління гетьманського уряду, фактично ставав одноосібним правителем України-Гетьманщини.

Отже, в 1733—1735 рр. — у сумнозвісні часи "Біронівщини" — царизм зробив рішучі кроки по шляху обмеження автономії України, поставив її управління під свій повний контроль. При цьому уряд цариці Анни Іванівни розумів, що здійснює ризиковані політичні дії в умовах ускладнення зовнішньополітичного становища Росії (зокрема, наближення російсько-турецької війни), але розраховував (і не безпідставно), що кардинальні зміни в управлінні Гетьманщиною не загрожуватимуть його позиціям у ній завдяки умілому використанню психології наївного монархізму козаків і селян. До того ж український народ, стомлений безконечними війнами та деморалізований політикою терору царя Петра, був не в змозі активно реагувати на всі ці зміни, а національну еліту — в особі старшини, — не менш деморалізовану, можна було легко привернути на свій бік "царськими милостями" — маєтностями, чинами й привілеями, наданням прав російського дворянства тощо.

[1] С о л о в ь е в С. М. История России с древнейших времен. — Кн. X. — Т. 20. — М., 1963. — С. 578—579.
[2] Цит. за: С о л о в ь е в С. М. Указ. соч. — С. 580.
[3] Там же. — С. 580—581.
[4] Сборник имп. Русского исторического общества (далі — Сборник РИО). — Т. 108. — Юрьев, 1900. — Док. № 14. — С. 22—23.
[5] Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. IX. — СПб, 1830. — Док. № 6539. — С. 260—261.
[6] Сборник РИО. — Т. 108. — Док. № 16. — С. 24—25.
[7] Там же. — С. 26.
[8] ПСЗ. — Т. IX. — Док. № 6540. — С. 261—262.
[9] Там же. — Док. 6542. — С. 263.
[10] Там же. — Т. 108. — Док. № 35. — С. 53—56.
[11] М а т у ш е в с к и й Ф. Сборник имп. Русского исторического общества // Киевская старина. — 1901. — Т. 74. — С. 36—39.
[12] Сборник РИО. — Т. 108. — Док. № 35. — С. 55—57.
[13] Там же. — Док. № 39. — С. 72.
[14] С о л о в ь е в С. М. Указ. соч. — С. 583.
[15] Сборник РИО. — Т. 108. — № 78. — С. 182.
[16] Там же. — Док. № 103. — С. 279.
[17] Там же. — Док. № 6589. — С. 353.
[18] Там же. — Док. № 6608. — С. 379—380.
[19] Сборник РИО. — Т. 108. — Док. № 131. — С. 369—371; Киевская старина. — 1901. — Т. 74. — С. 40—41.
[20] ПСЗ. — Т. IX. — Док. № 6722. — С. 510—511.
[21] Там же. — Док. № 5725. — С. 512.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Б. О. АЧКІНАЗІ (Кіровоград)

Загострення політичної ситуації у Франції після закінчення Першої світової війни

Перша світова війна була не лише кривавою драмою для всього людства. Вона мала й величезні соціально-економічні й загальнополітичні наслідки. Однією з країн, для яких події 1914—1918 рр. стали вододілом в їх історичному бутті, можна вважати Францію. Із держав-переможниць вона за-

знала найбільш вагомих втрат і руйнувань. В країні загострилися економічні труднощі. Зросла соціальна напруга. Істотні зміни відбулись у політичному житті, що позначилося на результатах перших повоєнних парламентських виборів 1919 р.

І досі не зменшується увага дослідників до цього періоду, до проблем, спричинених війною, і боротьби у політичних колах щодо їх розв'язання. Відомі історики К. і А. Амброзі підкреслювали, що перемога 1918 р. була передусім "французькою перемогою", але "успіх на фронтах приховував дійсні наслідки війни" [1]. А. Сові вбачав специфіку першого повоєнного періоду в "деградації матеріального виробництва" [2], а Ж. Нере відзначив, що вплив війни на французьке суспільство, його "ідеї, погляди, мораль" був величезним [3].

Щодо характеру політичної конфронтації, то дослідники поєднували її з різними факторами: впливом російської революції 1917 р., активізацією крайніх політичних течій, проявами авторитарних тенденцій, посиленням критики кабінету "батька перемоги" Ж. Клемансо. Так, Ж.-П. Азема і М. Вінок визнавали політичну ситуацію як таку, що дала "знову перевагу правим" після невдалих для них передвоєнних виборів 1914 р. [4] За твердженням Ф. Бернара,війна "закріпила антипарламентаризм" [5], а В. Батай і П. Поль у свою чергу пояснювали послаблення позицій соціалістів напередодні виборів 1919 р. їх відданістю "марксистському соціалізму", що не дістало підтримки у суспільстві [6].

Своєрідність післявоєнного становища досить вдало охарактеризував відомий історик М. Бомон. Він вказав на зрушення, що мали місце не лише в економіці, соціальних відносинах, політичних пристрастях, а й у суспільній свідомості: "...Війна загострила зіткнення інтересів ..., породила теорії, що протистояли традиційній державі, суспільству й міжнародному порядку; вона викликала кардинальні зміни в економіці і разом з тим сприяла порушенню рівноваги соціального організму, змішавши в свідомості тугу за минулим і щире нерозуміння майбутнього" [7].

Останнім часом проблеми світової війни 1914—1918 рр., її вплив на країни, які брали в ній участь, привертають уваги українських істориків. Як правило, ці проблеми пов'язуються із "українською революцією" 1917—1921 рр. та національними рухами слов'янства на Сході Європи. Основна увага в цьому контексті звертається на роль держав Антанти, зокрема Франції, як гарантів демократії в умовах впливу "російської революції". Цей момент підкреслюється в монографії львівського дослідника Г. Цвенгроша, присвяченій стосункам українських республік (УНР і ЗУНР) з Францією [8]. У свою чергу Б. М. Гончар і Н. Д. Городня констатують: "... Покінчивши з німецьким мілітаризмом, західні держави зіткнулися з загрозою російського більшовизму" [9].

У цьому зв'язку важливим завданням є безпосередній аналіз ситуації, що склалась у Франції у перший повоєнний період, зокрема і з'ясування змін у розстановці політичних сил напередодні виборів 1919 р. Саме на ці питання звертається увага у повідомленні. Політичні тенденції, які взяли гору у Франції в цей період, наклали відбиток як на розвиток країни у міжвоєнну добу взагалі, так і на численні процеси, що відбувалися в Європі (зокрема і в Україні).

У загальному аспекті дуже важливою для вивчення західної історії є думка, яка утверджується в українських академічних колах, про те, що "оптимальним було б паралельне дослідження вітчизняної та загальної історії. Адже ми повинні мати власний, а не запозичений (хай і найавторитетніший) погляд на світовий історичний процес" [10].

Укладення Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., більш схожого на капітуляцію довічного ворога — Німеччини, сприймалося у Франції як вияв військової могутності країни та її провіденціалістської ролі у світі. Як відомо, за його умовами берлінський уряд мав вивести свої війська з усіх окупованих територій, передати союзникам воєнні матеріали та спорядження. Франції поверталися Ельзас та Лотарингія з їх високорозвиненою індустрією. Французькі війська зберігали контроль над важливими стратегічними пунктами на Балканах, Адріатиці, в Центральній Європі і на Близькому Сході. Пізніше створена на Паризькій конференції Ліга Націй передала в підмандатне управління Франції частину німецьких колоніальних володінь в Африці й Океанії.

Підписання перемир'я в офіційній пропаганді й пресі подавалось як наслідок упертості воєнного кабінету Ж. Клемансо, який зміг всупереч несприятливим обставинам довести війну до переможного кінця. Відкриваючи в січні 1919 р. сесію палати депутатів, її дуайєн Ж. Зігфрід, який 1871 р. виступив проти ратифікації Франкфуртського миру, що відторгнув Ельзас і Лотарингію, урочисто заявив: "Я ніколи не вагався щодо їх повернення, але я не насмілювався і думать, що це станеться так швидко і з таким приголомшливим тріумфом" [11].

В основі кампаній, які розгорнулися в цей період у країні і підтримувалися практично всіма політичними формуваннями Третьої республіки, включаючи і значну кількість соціалістів, були такі мотиви: демократична, миролюбна Франція винесла на своїх плечах основний тягар війни і заплатила за відданість цим цінностям життями найкращих своїх синів. Незважаючи на великі втрати та жертви, вона зробила головний внесок у завоювання перемоги. Тому вона має історичне та моральне право як на справедливу компенсацію з боку переможеної Німеччини, так і на визнання її заслуг з боку союзників. З цього приводу представник однієї з правих фракцій Ш. Данієлу заявив: "Наша країна завдяки героїзму своїх вояків і самозреченню народу вийшла на перше місце серед інших націй ..." [12].

Ці ідеї знайшли відображення в суспільній свідомості. Вони активно експлуатувались урядом та партіями, особливо в ході виборчої кампанії в першу повоєнну легіслатуру, трансформуючись у популярні гасла: "Боші за все сплатять!"

Однак глобальним претензіям правлячих кіл не сприяли складні внутрішні обставини, що склалися внаслідок участі країни у світовій війні. Французькі втрати не мали аналогів у національній історії: 1397 тис. убитих, 1100 тис. поранених і травмованих на 8660 тис. мобілізованих, 600 тис. вдів, 750 тис. сиріт, 900 тис. осіб залишилися без житла [13].

Прямі втрати становили 12 % загального багатства країни: 55 млрд золотих франків (або 137 млрд у франках 1920 р.) [14]. Особливо постраждали північні та північно-східні департаменти, де проходили військові дії. Тут було повністю зруйновано 9300 підприємств [15]. На руїни було перетворено міста Реймс, Лан, Сан-Квентін та інші. З 120 тис. км залізничних шляхів 63 219 підлягали відновленню. Вийшли з ладу 1852 км каналів. Внаслідок підводної війни Франція втратила десятки суден загальним водотоннажем у 898 658 т [16].

Країна опинилася в стані енергетичної, продовольчої та житлової кризи. Поставало питання відновлення зруйнованих департаментів. Це вимагало вкладення значних коштів. У той же час різко погіршився фінансовий стан країни. Державний борг на 31 грудня 1918 р. становив понад 151,2 млн франків, а загальні витрати на ведення війни перевищили 11,2 млрд франків [17].

Індекс вартості життя зріс з 2008 пунктів в 1917 р. до 2020 в 1918 р. Ця тенденція тривала до середини 20-х рр. У 1924 р., за даними американських економістів Г. Моультона і К. Льюіса, у Франції було зафіксовано найнижчий індекс купівельної спроможності серед країн колишньої Антанти [18]. Відомий публіцист Л. Марселен, посилаючись на думку одного з обивателів, узагальнював стан у країні таким чином: "... Сп'яніння перемогою проходить і французи повертаються до повсякденного життя, яке зовсім не стає легшим. Вугілля не вистачає, масла немає, знайти десяток яєць досить важко. Цукор перетворився на предмет розкоші, м'ясо повсякчас дорожчає, ціни зростають на все. "Черево Парижа" спустошилося, процвітає чорний ринок, шахрайство, спекуляції, крадіжки. Нестача транспорту набула такого розмаху, що не вдається забезпечити продовольством визволені райони. Навколо панує безладдя..." [19].

Для полегшення ситуації французький уряд змушений був звернутися по допомогу до американської військової адміністрації. Зважитись на такий крок було зовсім не легко, враховуючи гострі протиріччя, які існували між двома союзниками з питань післявоєнного врегулювання. Питання обговорювалося на найвищому рівні після прибуття до Франції президента США В. Вільсона. Американці зобов'язалися збільшити постачання продуктів харчування в постраждалі райони, передати частину транспортних засобів та трофейного обладнання [20]. Для цього створювалася спеціальна міжнародна комісія під головуванням відомого фінансиста та промисловця Г. Гувера, у майбутньому — президента США. З французької сторони до складу комісії увійшли міністри фінансів та економіки Е. Клемантель і Р. Вільгрен. Під патронажем комісії був створений і почав функціонувати Генеральний комітет з постачання продуктами харчування визволених районів (голова Комітету — М. Блан). На вимогу Блана німецькі військовополонені (близько 200 тис. осіб) почали використовуватися на відбудовчих роботах.

Обговорення становища постраждалих департаментів викликало в парламенті бурхливі сутички, стало об'єктом гострої боротьби. Хисткий консенсус між партіями, який підтримувався під час війни, відходив у минуле. Як відзначав публіцист В. Камбон, "партії, які в серпні 1914 р. присяглися забути про свої протиріччя, відразу ж відмовилися від цього з останніми залпами війни" [21].

Сутички у палаті набули великої сили взимку 1918—1919 рр., коли становище в спустошених департаментах ще більше погіршилося під впливом природних факторів. Представник численної фракції Республіканської федерації А. Деб'єр зазначав, що обіцянки уряду вжити термінових заходів з нормалізації становища, не виконуються. Він підкреслив, що нічого не зроблено для відновлення навігації по річках і для розчищення каналів, а затягування відбудовчих робіт сприяє поширенню безробіття. У виступах представників правих партій і організацій містилися заклики до примушення німецького уряду якомога швидше компенсувати збитки. В заявах майже всіх парламентських фракцій, за винятком соціалістів, висувалися вимоги, щоб "Німеччина сплатила війну" [22]. Соціалісти і деякі представники партії радикалів висловили з цього приводу сумнів щодо платоспроможності німців. Проте міністр фінансів Л.-Л. Клотц без вагань відпарирував: "Німеччина повинна і спроможна платити..." [23]. Е. Боннефу доводив, що такі настрої були притаманні переважній більшості палати. "У репараціях Франція вбачала єдиний спосіб розв'язання своїх фінансових труднощів", — констатував він [24].

Отже, після перемир'я у політичних колах Франції посилилася боротьба з проблем післявоєнного врегулювання. На відміну від правих, пред-

ставники ліворепубліканських угруповань і соціалісти більше концентрували увагу на досягненні стабілізації у соціальній сфері і необхідності більш толерантного підходу до переможених. Радикал Ф. Мерлен у своїй парламентській промові гостро критикував уряд за байдужість до труднощів, у які потрапили співвітчизники. Він закликав до негайного їх розв'язання, інакше, за його твердженням, "катастрофічне становище завершиться повним крахом..." [25].

До Франції також докотилися хвилі революційної повені, які в цей період затопили Європу. Це спричинило полівіння соціалістичної партії (СФІО), піднесення масового руху і страйкової боротьби. Провідний діяч СФІО М. Кашен, виступаючи в парламенті влітку 1919 р., доводив, що "буржуазія не в змозі поліпшити стан" [26].

Зовсім недослідженою в історіографії залишається проблема протистояння, яке склалося в цей період між урядом Ж. Клемансо і ельзаською адміністрацією. Ельзас і Лотарингія повернулися під юрисдикцію Франції за умовами Комп'єнського перемир'я. Уряд наполягав на швидкій інтеграції провінцій, які з 1870 р. перебували в складі німецького рейху. Втім були санкціоновані заходи, які викликали протести населення. Німецьке населення зазнало дискримінації в правах. Почалося поспішне впровадження світського законодавства республіки, що зачіпало почуття католиків і порушувало принципи конкордату з Ватиканом (укладеному ще за німецьких часів).

У палаті депутатів з цього приводу виступив член місцевої адміністрації Г. Грумбах. Він заявив, що "возз'єднані з Францією провінції не відчувають будь-якого задоволення від цього". Доповідач вимагав проведення як першочергових таких заходів: надання статусу широкої автономії для обох провінцій та їх децентралізації. В цьому зв'язку він критикував розпочатий у провінціях перепис населення. Грумбах наголосив, що її головним завданням є не що інше, як сприяння дискримінації за національною ознакою. Згідно з пунктами опитувальних листів, доводив він, усе населення підлягало розподілу на чотири категорії. Категорія "А" мала включити тих, у кого старші члени сім'ї були французами і мешкали у Франції до 1870 р. Категорія "Б" — тих, у кого батько чи мати мали французьке коріння. До категорії "В" належали вихідці із нейтральних держав, а до "Г" — у кого обидва з батьків були німцями.

Запрошені до парламенту представники місцевих адміністрацій також підтвердили, що почалось масове очищення провінцій від німецького населення, хоча, за їх повідомленнями, "чисто французької раси в Страсбурзі ніколи не існувало" [27]. Лотаринзький соціаліст Г. Блюменталь викривав втручання Парижа в справи місцевого самоврядування і зосередив увагу на утисках церкви з боку французьких властей.

На завершення представники провінцій висловилися за негайну відміну в них воєнного режиму і розв'язання в найкоротший термін болючих господарських проблем [28].

Отже, після підписання Комп'єнського перемир'я Франція опинилася в досить суперечливому стані. Велич перемоги над споконвічним ворогом — Німеччиною — стала вагомим фактором внутрішньополітичного життя. Цей "дух перемоги" активно використовувався правлячими колами для обгрунтування претензій французької делегації на Паризькій конференції. Проте реалізація їх стримувалася тяжкими наслідками війни. В політичних колах загострилася боротьба щодо врегулювання післявоєнних проблем.

Війна та її наслідки стали випробуванням для всієї політичної системи Третьої республіки. Загалом у політичному житті виявилися суперечч-

ливі тенденції: з одного боку, посилилася конфронтація, як вже було сказано, між різними політичними формуваннями. З іншого — виявилося прагнення до консолідації сил. У пресі і публіцистиці підкреслювалося, що подолання важких наслідків війни висувало перед нацією такі завдання, які раніше не були відомі. Апологети "священного союзу" доводили неможливість розв'язання цих завдань методами довоєнного часу і групою старих політиків. Так, академік М. Баррес, письменник і публіцист, переконував: "Після війни старий розподіл політичних партій не має більше сенсу...". Він вказав на нездатність "старих парламентських груп", серед яких переважали радикали і соціалісти, здійснити справу "відродження батьківщини" і закликав до утворення "національного і соціального союзу" [29].

Щоб зрозуміти підходи у політичних колах до розв'язання післявоєнних проблем, необхідно хоча б коротко охарактеризувати основні партії і формування Третьої республіки. Треба зазначити, що багатопартійна система у Франції мала свою специфіку. Вона походила з розмаїття соціальних станів французького суспільства. Це приводило до створення численних партій, угруповань, союзів і коаліцій, які відрізнялися не стільки програмами, скільки засобами їх реалізації. Різноманітні республіканські об'єднання діяли в усіх 80-ти департаментах. Як правило, вони виступали під прапором національного чи регіонального інтересів і нерідко змінювали назви під впливом політичної кон'юнктури [30]. Переважна частина французьких партій до цього часу завершила перехід на позиції республіканізму. За загальноприйнятою класифікацією весь спектр політичних угруповань поділявся на декілька масивів: "традиційну праву", "праву", помірковані і ліви. "Традиційна права" репрезентувалася угрупованнями монархістів і клерикалів, а також запеклих націоналістів, які зберігали певний вплив ще з часів імперії. Найчисленнішою і найвпливовішою серед них була організація Аксьон франсез ("Французька дія"), докладніше про яку буде сказано далі. Праві і помірковані уособлювали все розмаїття республіканських угруповань. Фактично вони були при владі в республіці: мали більшість в парламенті і формували уряди. Представники "правої" займали відповідальні державні пости. До лівих належали досить численні групи соціалістів, від "незалежних", "республіканських" і "національних" до консолідованих у складі великої Французької соціалістичної партії (СФІО). Після розколу в грудні 1920 р. і створення компартії остання зайняла позиції на крайньо лівому фланзі.

Серед формувань "правої", тобто урядових республіканців, виділялися дві великі політичні організації: Республіканська федерація і Республікансько-демократичний альянс. Республіканська федерація спиралася на підтримку фінансових і промислових кіл, великих землевласників, верхівку католицької церкви і вищого офіцерства. Демократичний альянс орієнтувався на широкі верстви комерсантів і підприємців, на деякі компанії, переважно обробної промисловості, організації патронату [31]. Обидві організації були досить близькими за своїми політичними платформами. Вони декларували відданість республіканським і демократичним цінностям, партнерству роботодавців і робітників, соціальній злагоді взагалі. Практично всі праві партії і угруповання виступали за збереження цивілізованого порядку, побудованого на праві володіння власністю і свободи особистості [32].

Після закінчення війни у програми були внесені пункти, які відповідали вимогам часу: здійснення "національної реконструкції", тобто відбудови зруйнованих департаментів і модернізації виробництва, збереження "здобутків перемоги", стягнення репарацій з Німеччини, проведення

активної зовнішньої політики і досягнення безпеки, зміцнення армії тощо [33]. В ідеологічному плані всі праві партії, зокрема Республіканська федерація і Демократичний альянс, широко пропагували ідеї національного союзу, який ототожнювався з "священною єдністю" часів світової війни. Так, один з провідних діячів Національного блоку А. Мільєран у виступах і промовах цієї доби підкреслював: "... Священний союз приніс французькій нації перемогу, його розкол привів би до втрати її плодів" [34]. У таборі правих доводили, що в нових умовах, які з'явилися після війни, національний союз, тобто згуртування всіх прихильників демократії і конституційного порядку, повинен протистояти загрозі Республіці з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів. Президент Р. Пуанкаре з цього приводу відзначив, що і після перемоги не усунута остаточно загроза з боку німецького мілітаризму, який відроджується. Втім, зауважив він, "ми повинні відмовитися від деяких своїх політичних пристрастей, повинні відкинути розбіжності, які розділяють нас, і побачити братів у давнішніх суперниках" [35].

Основний ворог всередині країни вбачався у соціалістичній партії і особливо комуністичному русі, що розгортався. Революційних соціалістів і синдикалістів звинувачували в підриві конституційних норм Третьої республіки, сприянні саботажу, до якого вдалася Німеччина, а також у заохоченні діяльності більшовицьких агентів у Франції. Публіцист Е. Бутру на підставі того, що біля витоків комунізму стояли німці — К. Маркс і Ф. Енгельс, проголосив його "німецьким продуктом для експорту у Францію". До цього він додавав, що місцеві "більшовики" готуються до здійснення терористичного заколоту за сценарієм, який вже відбувся в Росії [36]. Соціалістів, комуністів, анархо-синдикалістів звинувачували насамперед у підриві "священної єдності", яка "врятувала Францію в роки війни і була конче потрібна у важкий час післявоєнної реконструкції" [37]. З цього приводу під час передвиборної кампанії восени 1919 р. такі політичні постаті, як голова клерикального угруповання Аксьон ліберал ("Ліберальна дія") Ж. Піу і керівник монархічної Аксьон франсез Ш. Моррас "висловлювалися за союз усіх антисоціалістичних елементів" [38].

Праві представляли німецький імперіалізм і російський більшовизм ланками одного ланцюга. Вони зображались у вигляді монстра, що несе загрозу цивілізації і тому світоустрою, який західні демократії закладали на мирній конференції в Парижі. Друкований орган "батька перемоги" Ж. Клемансо декларував: "Альянс радянської республіки і Німеччини може більшовизувати весь світ" [39].

У програмах практично всіх партій, а також в деклараціях уряду Ж. Клемансо (XI.1917 — I.1920) містилися пункти про здійснення реформ. Так, у преамбулі Республікансько-демократичного альянсу підкреслювалося: "Ми намагаємося здійснити демократію у соціальній сфері не засобами класової боротьби і безплідного насильства, а засобами сміливої реформаторської еволюції" [40].

У свою чергу ідеї соціального і релігійного миру, проповідь політики в дусі папської енцикліки "Rerum novarum" ("Про нові речі", 1891 р.) були притаманні численним католицьким угрупованням світського характеру, які входили до складу Аксьон ліберал чи виступали самостійно під прапором ідей "соціального католицизму" і "християнської демократії". Відомий письменник і публіцист християнсько-демократичного напрямку Ш. Гюїньєбьєр в есе, що з'явилося друком 1922 р., нагадував про вагомий внесок католиків в оздоровлення політичної обстановки. Він звертав увагу на формування після війни альянсу демократичних партій під егідою католиків, спрямованого проти соціалістів. Лише такий альянс, доводив Гюїньєбьєр, спроможний сприяти збереженню "соціального порядку" [41].

В цілому праві вбачали можливість відродження країни і нормалізації ситуації у фінансово-економічній сфері, головним чином через примушення Німеччини до сплати репарацій. Щодо "німецького питання" взагалі, то вони домагалися максимального ослаблення споконвічного ворога (над чим працювала і французька делегація на Паризькій мирній конференції). Представники правих угруповань особливо наполягали на позбавленні Німеччини значної частини її територій, поверненні Франції до "природних кордонів" по Рейну, покаранні німецьких злочинців, роззброєнні Німеччини, скороченні чи повної ліквідації її армії та ін. [42]

Провідною силою у політичному житті по закінченні війни залишалася партія радикалів (повна назва: Республіканська партія радикалів і радикал-соціалістів). Витоки її за традицією пов'язують з передвиборною програмою 1869 р. відомого діяча республіканського табору Л. Гамбетти. У зверненні до виборців у передмісті Парижа Бельвіллі він дав клятву "народу-суверену" втілити в життя такі вимоги, як свобода особистості, що забезпечується законом, необмежена свобода друку, зборів, союзів, відокремлення церкви від держави, світська безкоштовна обов'язкова початкова освіта, трансформація податкової системи, виборність посадових осіб. Конституювання партії відбулося 1901 р. на принципах, проголошених Гамбеттою та іншими демократами (К. Пельтаном, Л. Буржуа, Ф. Бюіссоном, Ж. Кайо): боротьба проти клерикалізму і відокремлення церкви від держави, впровадження прогресивного загального податку, встановлення світської освіти, перегляд конституції в бік її демократизації, реформа армії й скорочення терміну військової служби. Всі ці вимоги незабаром увійшли до офіційної програми, що була ухвалена 1907 р. на конгресі в Нансі [43].

У передвоєнні роки партія стала масовою. Вона орієнтувалася загалом на середні верстви населення, зокрема селян, торговців, фермерів, комерсантів, інтелігенцію. Водночас в ній були репрезентовані і досить великі підприємницькі організації і союзи, як, наприклад, "Комітет Маскюро" [44].

Політичні республіканські течії, на базі яких виникла партія, не були організовані не лише в національному, але і в регіональному масштабі. На місцях — у виборчих дільницях і округах, у комунах діяли розрізнені, не пов'язані один з одним комітети, гуртки, ліги. В парламенті депутати-радикали і радикал-соціалісти об'єднувалися в самостійні, не залежні від комітетів групи. На початку XX ст. ситуація в партії характеризувалася невизначеністю, що поглиблювало суперечки в її лавах. Більша частина партії ще з часів Бельвілля і програми 1907 р. сповідувала тактику "немає ворогів зліва" і пропагувала зближення з соціалістами (тактика лівого блоку) [45]. Проте когорта т.зв. "урядових" радикалів, тобто верхівка партії та її праві осередки, схилялися до того, що такий курс призведе до звуження її республіканської і демократичної платформи. Фактично і до, і по закінченні війни партія являла собою конгломерат різноманітних республіканських угруповань, що мали досить істотні політичні та ідеологічні відмінності. На довоєнних виборах 1914 р. радикали досягли успіху. Тоді вони провели в палату близько 136 депутатів (з 600) і перетворилися на одну з найчисленніших фракцій палати. Але вже наприкінці війни партія зазнала нищівних ударів з боку уряду Ж. Клемансо. Це було пов'язано з непримиренною боротьбою, яку прем'єр розв'язав проти "пораженців" і "зрадників". У першу чергу тоді постраждали політичні противники "Тигра" з керівництва партії, такі як Ж. Кайо і Ж.-Л. Мальві, які займали міністерські пости. Вони були звинувачені у таємних контактах з німецькими агентами. Ці агенти через свою креатуру, зокрема і в партії радикалів, намагали-

ся вплинути на уряд для того, щоб припинити війну і укласти, як писала проурядова преса, “мир без перемоги”, “мир на німецькі гроші” [46]. Це призвело до активних виступів у лавах партії проти “диктатури” Клемансо.

Після закінчення війни напруга у відносинах радикалів з урядом зберігалася. Але Клемансо включив до його складу ряд представників “урядових” радикалів. Як свідчать факти, незважаючи на процеси, що були розв’язані проти лідерів партії, переважна частина її членів віддавала належне зусиллям прем’єра в його діях по досягненню перемоги. Загалом вони залишалися лояльними до “національного союзу” протягом усієї війни. В партії підтримували діяльність французької делегації на чолі з Ж. Клемансо на мирній конференції й укладення Версальського миру (28 червня 1919 р.).

У вересні 1919 р. відбувся партійний з’їзд. Після гарячих дискусій він затвердив резолюції, що були покладені в основу передвиборної платформи радикалів. Як і в програмі правих, в ній засуджувався більшовизм. Він кваліфікувався як диктатура “купки фанатиків”, які захопили владу у великій країні і погрожують поширити її на нові території. Саме з цих позицій гостро критикувалися теоретичні положення і тактика соціалістичної партії. Гору взяли вимоги відмовитися від передвиборного блоку з нею.

Отже, по закінченні війни посилилися розбіжності між двома партіями. Радикали із занепокоєнням спостерігали за боротьбою течій в середовищі соціалістів. На з’їзді були висунуті звинувачення проти лівих революційних елементів, що прагнули до завоювання домінуючих позицій у соціалістичному русі. Підкреслювалося, що вони вдалися до пропаганди насильства й екстремізму, відмовилися від демократичних і республіканських цінностей і насаджують “теорії і методи більшовизму...” [47]. Зразком політичної програми радикалізму того часу може слугувати промова голови виконкому партії Е. Ерріо, яку він зробив на церемонії відкриття пам’ятника К. Пельтану 2 вересня 1923 р. В ній наголошувалося, що в наявний момент як ніколи зростає політична відповідальність громадянина. “Наш обов’язок, — вказував Ерріо, — це захист насамперед кровних інтересів Франції..., а також клятви, яку французи дали під час війни»: “...Відстояти демократію, прокласти шлях у майбутнє, рішуче відкидаючи будь-яку диктатуру”. Лідер радикалів виступав як проти диктатури справа, “утвердження якої означало б зрадництво наших республіканських інтересів”, так і диктатури тих, хто, “спекулюючи на стражданнях народу, його зубожінні і скруті, свідомо чи не свідомо робить спробу обдурити його”, щоб впровадити справу “фанатиків і справжніх гнобителів” [48].

Щодо вересневого з’їзду радикалів 1919 р., то тут розгорнулася гостра боротьба навколо основних пунктів передвиборної платформи і тактики партії. Ліві угруповання доводили, що ситуація в країні примушує згуртувати сили демократів і соціалістів. На практиці це означало б відтворення тактики лівого блоку. Проте праві й центристські елементи намагалися, як це підкреслювалося в офіційній заяві, “розірвати остаточно з партіями, що відокремлюють себе від демократичних фракцій, прагнуть до знищення республіканських інститутів і залишаються прихильниками теорій і методів більшовизму” [49]. Виконком партії разом з тим закликав до більш рішучого здійснення реформ. Мабуть, вперше з моменту утворення партії у 1901 р. на з’їзді 1919 р. велика увага приділялася соціальному питанню. Голова парламентської фракції А. Ренар наполягав на необхідності досягнення “громадянського миру” і утворення партнерських взаємин між роботодавцями й найманими робітниками. Він наголосив на утворенні союзу “справжніх республіканців”, які залишаються відданими республіці,

демократичним ідеалам і світському законодавству й "відкидають революційні та більшовицькі химери" [50].

Близькою за духом радикалам була республікансько-соціалістична партія. Вона відійшла від СФІО ще на початку століття, не поділяючи деяких суто революційних установок (таких, як диктатура пролетаріату, експропріація експропріаторів, впровадження колективної власності та ін.), задекларованих прибічниками Ж. Геда і П. Лафарга. В "Декларації принципів" республіканських соціалістів підкреслювалося, що партія залишається "суто реформістською" і домагається "в умовах порядку, національного і міжнародного миру реалізації широкої програми демократичних реформ суто республіканського й соціалістичного характеру" [51].

Виходячи з таких постулатів переважно всіх республіканських угруповань, орган бретонських радикалів зазначав: "... Демократія і лише демократія в змозі дати відсіч більшовизму, як вона зробила це стосовно німецького мілітаризму" [52].

Отже, в політичному й ідеологічному плані саме ідеї демократії і реформізму протиставлялися більшістю французьких партій революційній загрозі, що насувалася зі Сходу.

В цей час разом з поміркованими ліберальними групами виступав ряд угруповань СФІО. Їх платформа була викладена одним з визнаних патріархів партії — А. Тома. Під час війни він займав посаду статс-секретаря у Міністерстві озброєнь. Ще в листопаді 1918 р., визначаючи кредо "незалежних соціалістів", він заявив: "Або Вільсон, або Ленін! Або демократія, яка була народжена Французькою революцією і зміцнена в результаті запеклої боротьби, або примітивна нелюдська форма російського фанатизму. Необхідно вибирати!" [53] Такий вибір Тома та його прихильники зробили давно. Платформою діяльності його фракції були ідеї республіканізму і демократії, вільсонівського пацифізму і гуманного соціалізму, які протиставлялись ідеям і практиці "пролетарської диктатури" [54].

Соціалісти також взяли активну участь у дискусії про сутність більшовизму, яка розгорнулася на сторінках "Тан", "Евр". На відміну від лівого крила, представники "старої гвардії", вихована в дусі демократизму Жореса, дали негативну оцінку соціальному експерименту більшовиків. Так, А. Варенн зауважив, що "більшовизм характеризується тиранією". Він констатував: "Більшовизм виступає як протилежність демократії. Ідея рад заперечує загальне виборче право... Якщо соціалізм є максимум порядку, то більшовизм — це максимум дезорганізації". Варенн звинуватив московських керівників у тому, що вони "дали світу карикатуру на соціалізм" [55]. А П. Ренодель, член постійної адміністративної комісії (ПАК) СФІО, до грудня 1920 р. директор "Юманіте", з трибуни міжнародного форуму соціалістів в Берні, де було відновлено II Інтернаціонал, закликав до мобілізації світової громадськості, щоб "зупинити поширення більшовизму" [56].

17 квітня 1919 р. А. Тома виступив у палаті з програмною промовою. У дусі вищезгаданих принципів він вказав на непридатність більшовизму для цивілізованої Франції й висловився за збереження "священного союзу" в інтересах відродження батьківщини [57]. З ним солідаризувався голова Загальної конфедерації праці (ЗКП) Л. Жуо. Останній засудив підтримку політики більшовицького керівництва з боку ряду профспілкових організацій. Він стверджував повну неефективність економічного курсу Раднаркому. Керівник ЗКП відзначив, що наслідком такого курсу став повний занепад російського господарства, погіршення харчового постачання робітників у містах. У зв'язку з цим він закликав французьких трудящих відкинути будь-яке виправдовування більшовицького експерименту і зро-

зуміти непридатність курсу, "який веде до голодомору" [58]. За його твердженням, вислів "робити революцію" мав означати не що інше, як "вжити конструктивних заходів в ім'я відродження батьківщини" [59].

Таким чином, на платформі відсічі більшовизму і революційній загрозі зійшлися різні партії і організації, від вкрай правих до лівореспубліканських і частини соціалістичних. Це сприяло консолідації передусім правих і поміркованих угруповань. Всі вони стояли на платформі реформування французького суспільства. Так, численні осередки Республіканської федерації, Демократичного альянсу та ін. закликали до "наполегливої праці" в ім'я відбудови і відродження батьківщини. Такий підхід протиставлявся "руйнівним" діям максималістів, як у той період на Заході називали прибічників російського досвіду і революційних акцій [60].

Представники правих партій активно відстоювали збереження "священного союзу", який був закладений ще в період війни. В скрутній ситуації післявоєнного занепаду такий союз був оголошений Ж. Клемансо "основою відбудови Вітчизни" [61]. В умовах переходу до мирного часу підгрунтям такого союзу в політичних і громадських колах, що виступали за створення національного блоку, вважались ідеї соціального партнерства. Вони виходили з розуміння необхідності плідного співробітництва підприємців і робітників, взагалі всіх, хто обрав участь у продуктивній праці. Розв'язання конфліктів, що виникали в цій сфері, мало здійснюватися засобами арбітражу при активній участі урядових чиновників. Саме такі підходи повинні були протиставлятися "дряхлій ідеї класової боротьби" [62].

Проте між правими, з одного боку, та радикалами і республіканськими соціалістами, з іншого, не говорячи вже про соціалістів, зберігалися істотні розходження. Деякі представники правих звинувачували уряд Ж. Клемансо, в складі якого були радикали, у невмінні організувати виробництво і нехтуванні приватною ініціативою. Як правило, вони виступали проти "етатизму", тобто процесів одержавлення і "анархії". Ця сама "анархія", за висловом голови "республікансько-демократичної згоди" Ф. Араго, виявилася насамперед на залізницях, що перебували під державним контролем [63]. Основою економіки, відповідно до традиційних поглядів правих, повинен був зберігатися "могутній стимул приватного інтересу" [64]. Інвестування відбудови передбачалося насамперед за рахунок німецьких репарацій, хоча багато говорилося про необхідність продуктивної праці.

Щодо характеру "робочої політики", тобто політики в сфері трудових стосунків, праві наполягали на ліквідації "надзвичайних прерогатив" синдикатів, які вони начебто одержали в роки війни. Це відбилося на їх ставленні до трудового законодавства 1919 р. З одного боку, представники Республіканської федерації і Демократичного альянсу проголосували у березні-квітні за прийняття урядових законопроектів, що закріплювали 8-годинний робочий день, права синдикатів, використання арбітражу та ін. Проте в умовах післявоєнного занепаду переважна частина правих вважала закон про 8-годинний робочий день несвоєчасним, бо він веде до зниження продуктивності праці і внаслідок цього — до зниження життєвого рівня. Погодившись зрештою з його затвердженням, вони в той же час вимагали від робітників та їх синдикатів пристосуватися до впровадження в економіку "раціональних методів праці" і нової техніки для того, щоб "продукція швидко досягла рівня, необхідного для зростання добробуту країни" [65]. Це вело до посилення інтенсифікації праці й підвищення норми експлуатації, що повинно було компенсувати збитки від зменшення робочого часу.

На відміну від правих, лівореспубліканські угруповання і соціалісти причини конфліктів у промисловості і зниження життєвого рівня вбачали в економічній політиці підприємницьких організацій і урядовців. Вони

доводили, що їх політика спрямована, як правило, на створення сприятливих умов для отримання великими компаніями значних прибутків. У цьому зв'язку радикал А. де Монзі прямо називав таких представників ділових кіл в уряді Клемансо, як В. Боре, Л. Лушер, Е. Клемантель та ін., "творцями дорожнечі" [66]. Загалом радикали ставилися до держави як до верховного арбітра. Не можна сказати, що вони цілком були віддані антиетатистському принципу. Проте в партії розуміли необхідність державної підтримки виробника і не лише великого. Тому вони домагалися збереження державного контролю над стратегічними галузями і регулювання економіки та соціальних відносин тощо. На з'їзді 1919 р. пролунали голоси, які засуджували політику "егоїзму і прибутків" організацій патронату. Висувалися вимоги введення прогресивного податку на прибутки. Радикали вказували на революції, що наближалися до кордонів Франції. Однак вони пов'язували можливість їх спалаху не лише із зовнішнім фактором. Насамперед зверталася увага на тяжкий стан, в якому опинилась країна. У першу чергу представники ліворепубліканських угруповань відзначали широке невдоволення, що існувало в департаментах, спустошених війною. Так, у промові члена парламентської фракції радикалів Ф. Лефевра від 28 березня 1919 р. підкреслювалося, що треба не тільки створювати "санітарний кордон" проти проникнення у Францію небажаних ідей, але й "подумати над тим, що відбувається всередині країни, передусім у звільнених департаментах...". Лефевр вказував на масове безробіття, зубожіння і відчай, які виявляються в середовищі працівників, тоді як впадає в очі збагачення нуворишів. Саме ці контрасти сприяють тому, наголосив він, що "революційний дух пронизує всі галузі життя в наших постраждалих районах" [67].

У специфічних умовах післявоєнної доби радикали акцентували більшу увагу на соціальних питаннях. З метою перешкодити революційній пропаганді лівих соціалістів вони закликали розширити участь робітників у прибутках, зробити їх "дійсними співучасниками в асоціації праці і капіталу... необхідної сьогодні як ніколи" [68].

Іншим джерелом протиріч було ставлення до режиму й інститутів Третьої республіки. Зіткнення на цьому грунті виглядали скоріше як данина традиції ще з часів, коли праві уособлювали прагнення до реставрації монархії. Але в умовах, котрі змінилися, ставлення до конституційного устрою набуло характеру концептуальних розходжень. Це зумовлювалося тим, що в лавах правих посилювались вимоги до утворення сильної виконавчої влади за рахунок обмеження прерогатив парламенту. З цього приводу треба відзначити, що по закінченні війни у французьких політичних колах, і не лише правого напрямку, без такої влади не уявляли можливості розв'язання складних проблем. Проте всі французькі партії, за винятком монархістів, а також анархосиндикалістських і комуністичних груп, декларували відданість політичному і соціальному устрою, закріпленому конституційними законами 1875 р. В програмних положеннях правих угруповань захист громадянських прав, свобод і "республіканських чеснот" фігурував на перших місцях. Вказувалося також на необхідність "повного збереження світських законів" [69]. Але в умовах активізації масових рухів праві вважали за необхідне використання таких методів наведення порядку, які часом суперечили декларованим свободам. Саме в цей період ряд їх відомих діячів виступили з пропозиціями "поліпшення" конституційних і органічних законів. Серед них були і Ж. Клемансо, і голова сенату П. Дешанель, обраний у січні 1920 р. президентом країни, і А. Мільєран, призначений у січні 1920 р. прем'єром, та ін. [70] Урядовці і численні депутати правої орієнтації висловлювалися за необхідність збереження надз-

вичайного законодавства воєнної доби, що істотно обмежувало свободу преси [71]. У їх пропаганді виголошувалися заклики до "пом'якшення" світського законодавства, легалізації церковних конгрегацій, надання державних субсидій церковним школам, відновлення посольства у Ватикані [72]. Нерідко за трактуванням "сучасних республіканців" змінювався і смисл самої демократії. У протиріччі зі змістом, який вкладався в цей термін стародавніми греками, А. Франсуа-Понсе підкреслював, що "демократія ніколи не ставила іншої мети, ніж забезпечення більш широкого і справедливого формування еліти" [73].

В атмосфері політичних сутичок повоєнної доби представники ліворепубліканських партій і соціалісти акцентували увагу саме на авторитарних намаганнях правих. Головними козирями радикалів залишалися вимоги захисту світського законодавства і світської школи, недоторканності конституційних законів, збереження демократичних інститутів і ліберального суспільства. В соціальній сфері вони виступали за здійснення реформ, які сприяли б замиренню і врегулюванню "робітничого питання" через партнерство і співробітництво роботодавців і трудящих. Як вже згадувалося, підвищення уваги до соціальних питань і сфери виробничих відносин було новим фактором у політичній діяльності партії. Навіть один з представників старої гвардії М. Сарро, який неодноразово обіймав міністерські посади, почав змінювати погляди. В умовах післявоєнного піднесення масових рухів він заговорив про необхідність здійснення "моральних, економічних, соціальних та фінансових реформ" з метою впровадження у життя "справжніх відносин справедливості і братерства". Він зауважив, що кредо партії в питанні вирішення наболілих проблем повинно виходити з того, що "на війні одні дуже збагатіли, інші дуже постраждали". Ми ж, вказував Сарро, "рішуче на боці тих, хто дуже постраждав" [74].

Такі нові віяння дістали відображення в доповіді лідера парламентської фракції радикалів А. Ренара на вересневому з'їзді 1919 р. Він зазначив, що "прийшов час для капіталу погодитися на більш широку участь робітників у справах підприємств і повною мірою надати їм можливість участі в прибутках... Треба зробити робітників справжніми співробітниками в асоціації капіталу, праці й технічного обладнання... Сьогодні така асоціація необхідна, як ніколи, якщо господарі дійсно бажають покращити наше виробництво, яке залишається єдиним засобом повернення до нормального життя". Ренар наполягав на тому, що партія радикалів прагне утвердити себе передусім як прогресивна сила. "Ми виступаємо, — задекларував він, — за перетворення партії на велику французьку демократичну партію, партію інтелектуальну, цілеспрямовану, патріотичну, завжди віддану ідеалам справедливості, одним словом — партію авангарду" [75].

Отже, у політичній сфері радикали та республіканські соціалісти виступали як гаранти республіканського режиму, як противники його підриву "більшовизмом і правою реакцією". А. Бріан у своїй передвиборній кампанії ретельно обстоював думку про те, що "республіканська Франція здобула перемогу над ворогом і врятувала світ" від варварських дій кайзерівського мілітаризму [76].

Безперечно, всі ці заяви відрізнялися декларативністю і передвиборною риторикою. Будь-яких оригінальних рішень лідери партій не пропонували. Разом з тим радикали і республіканські соціалісти вказували на необхідність реальних підходів до розв'язання післявоєнних проблем. Вони запропонували стратегію відродження країни, яка певною мірою відрізнялась від пропозицій правих. Залишаючись прихильними до отримання німецьких репарацій, радикали водночас наполягали на необхідності

організації продуктивної праці власних виробників. Е. Ерріо, виступаючи на з'їзді, відзначив: "... Найблискучіші військові перемоги є засобом, а не метою. Є тільки одна відповідь на труднощі, що навалились на країну, — працювати!" [77].

* * *

По закінченні війни в країні склалося вкрай напружене становище. Основні політичні формування Третьої республіки за цих умов прагнули до збереження "священної єдності". Але різнобій думок і підходів до розв'язання післявоєнних проблем призводив до зростання політичної напруги.

Практично усі партії республіканського табору зосередили увагу на загрозі більшовизму. Останній сприймався як продукт російської революції. Виникнення й поширення більшовизму пов'язувалося з німецькими інтересами, з прагненнями реваншистських сил Німеччини підірвати монолітність французької держави.

Це активно використовувалося правими в ході першої післявоєнної виборчої кампанії. Основні політичні формування: Республіканська федерація, Республікансько-демократичний альянс, Народно-ліберальна дія та ін. декларували свою лояльність до республіканського режиму і демократії. Вони виступали за збереження "здобутків перемоги", стягнення репарацій з переможеної Німеччини й здійснення "національної реконструкції". Все це повинно було зміцнити позиції Франції у боротьбі за післявоєнний розподіл світу, яка розгорнулася на Паризькій конференції.

З цього приводу в лавах правих поширювалися думки щодо утворення "сильної влади", реформування режиму через "поліпшення" конституційного законодавства 1875 р. і наділення виконавчої влади більш широкими прерогативами.

У свою чергу в партії радикалів і партії республіканських соціалістів такі тенденції викликали негативну реакцію. Радикали виставляли себе гарантами конституційних законів і демократичного режиму Третьої республіки. Крім того, піднесення масових рухів по закінченні війни примушувало їх акцентувати увагу на розв'язанні соціальних проблем, зокрема й "робітничого" питання. Представники ліворепубліканських угруповань наполягали на необхідності реформістських заходів. Вони виступали за подолання конфліктів у сфері трудових відносин через партнерство капіталу й праці, залучення робітничих синдикатів до участі в управлінні виробництвом і розподілу прибутків.

Внаслідок суперечливих тенденцій, що виявилися в лавах партії радикалів, вона фактично розкололася на декілька осередків. Проте під час передвиборних змагань керівництво робило спробу репрезентувати партію як масову загальнонаціональну організацію і прогресивну силу, яка здатна забезпечити вирішення післявоєнних проблем.

Незважаючи на те, що виступи радикалів і республіканських соціалістів були певною мірою даниною політичній кон'юнктурі, вони свідчили про серйозні розбіжності у правлячому таборі. Проте обставини повоєнної доби, передусім намагання правих дати відсіч революційній загрозі, яка ототожнювалася з активізацією соціалістичної партії, примушувала і правих, і центристські елементи республіканського табору шукати компромісів. Це зумовило консолідацію сил прихильників "порядку" й конституційного режиму Третьої республіки і привело до утворення єдиної передвиборної коаліції — Національного блоку.

Зростання політичної напруженості у Франції після випробувань 1914—1918 рр. відображало реальності перехідного періоду від війни до

миру. Суперечливість ситуації полягала у тому, що праві, які домінували у політичному житті, в цілому дотримувалися реформістських підходів до розв'язання післявоєнних проблем. Водночас їх відданість консервативним цінностям не могла стати ефективним засобом стабілізації на зламі епох. З цього приводу перманентна конфронтація правих з ліберальними партіями і соціалістами поглиблювала розкол в суспільстві і вела до послаблення держави. Саме в неузгодженості підходів до багатьох проблем внутрішнього і зовнішньополітичного порядку слід шукати витоки майбутніх негараздів. Трагічний досвід міжвоєнної доби почав переосмислюватися лише після катастрофи 1940 р. і фашистської окупації. Він залишається актуальним і для сучасної доби, особливо для таких країн, як Україна, де перехідний період після проголошення незалежності поки не дав позитивних результатів і супроводжується поглибленням конфронтації.

[1] A m b r o s i C h. e t A. La France. 1870—1970. — P., 1971. — P. 129.
[2] S a u v y A. Histoire économique de la France entre les deux guerres. 1918—1931. — P., 1965. — P. 25.
[3] N é r é J. La Troisiéme République. 1914—1940. — P., 1965. — P. 31
[4] A z é m a J.-P., W i n o c k M. La III-me République. 1870—1940. — P., 1976. — P. 200.
[5] B e r n a r d P h. La fin d'un monde. 1914—1929. (Nouvelle histoire de la France contemporaine). — P., 1975. — P. 43—44.
[6] B a t a i l l e V. e t P a u l P. De mutinerie á la Victoire. 1917—1918. — P., 1965. — P. 225—227.
[7] B a u m o n t M. La faillite de la paix. 1918—1939. — P., 1960. — P. 1.
[8] Č v e n g r o s G. La République Démocratique Ukrainienne — La République Franзaise. — Lviv, 1995. — P. 109—110.
[9] Г о н ч а р Б. М., Г о р о д н я Н. Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — квітень 1919 рр.) // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 47.
[10] Р е є н т О. П. Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 4—5.
[11] Annales de la Chambre des Députés. Débats parlamentaries. 11 législature. Session ordinaire de 1919. — T.unique. — Pt.I. — P., 1920. — P. 2. (Далі — Annales de la Chambre...).
[12] D a n i é l o u C h. Les affaires étrangeres. — P., 1927. — P. 7.
[13] H u b e r H. La population de la France pendant la guerre. — P., 1931. — P. 414—416.
[14] S a u v y A. Op. cit. — P. 27.
[15] F o n t a i n e A. L'Industrie franзaise pendant la guerre. — P., s.d. — P. 87—88.
[16] M i c h e l E. Les dommages de guerre de la France et Leur réparation. — P., 1932. — P. 27.
[17] Annuaire statistique. 1925. — P., 1925. — P. 352.
[18] М о у л ь т о н Г., Л ь ю и с К. Финансы и экономика современной Франции. — М., 1927. — С. 78.
[19] M a r c e l l i n L. Politique et politiciens d'aprиs guerre. — T. III. — P., 1924. — P. 26.
[20] Див.: K a s p i A. La France et le concours americain. Février 1917 — novembre 1918. — T. 3. — Lille, 1975. — P. 169.
[21] C a m b o n V. Ou allons-nous? — P., 1918. — P. 6.
[22] Le Matin. — 1919. — 11 Avril.
[23] Annales de la Chambre... 11 lég. Sess. ord. de 1918. — T.unique. — Pt. III. — P., 1919. — P. 127.
[24] B o n n e f o u s E. Histoire politique de la Troisiиme République. — T. 3. (L'aprиs — guerre. — 1919—1924.) — P., 1959. — P. 224.
[25] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T.unique. — Pt. I. — P. 545.
[26] L'Humanitй. — 1919. — 22 Juin.
[27] Ibid. — 26 Avril.
[28] Ibid.
[29] B a r r и s M. Chronique de la Grande Guerre. 1914—1940. — P. 1968. — P. 694—696.
[30] Досить докладно специфіка державного устрою і партійно-політичної системи Третьої республіки визначена в працях: Б а р т е л е м и Ж. Государственный строй Фран-

ции. — М.-Л., 1936. — С. 19, 50; Р й t o t J. Les grandes йtapes du rйgime rйpublicain franзais. 1792—1969. (Etudes d'histoire politique et constitutionuelle). —P., 1970. — P. 486, 489; Rй mond R. La vie politique en France de 1870 a 1940. — Fascicule III. — P., 1963. — P. 378; D й l c r o s X. Les majoritйs de rйflux a la Chambre des Dйputes de 1918 a 1958. — P., 1970. — P. 16—17. Див. також — С м и р н о в В. П. Франция: страна, люди, традиции. — М., 1988 (розділ "Левые и правые", с. 128—131).

[31] Див.: Р у б и н с к и й Ю. И. Политические партии и государство во Франции в эпоху Третьей республики (Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук). — М., 1969. — С. 490—500.

[32] L a u r e n t R. et P r й l o t M. Manuel politique (Le Programme du Parti Dйmocrate populaire). — P., 1928. — P. 191.

[33] Le Temps. — 1919. — 25 Octobre.

[34] Le Matin. — 1919. — 10 Juillet.

[35] Poincarй R. Histoire politique. Chronique de Quinzaine. (15 Mars — 1 Septembre). — P., 1920. — P. 3.

[36] L'Oeuvre. — 1919. — 4 Janvier.

[37] Le Figaro. — 1919. — 16 Janvier.

[38] Marcellin L. Op. cit. — P. 141.

[39] L'Homme Libre. — 1919. — 16 Janvier.

[40] L a u r e n t R. et P r й l o t M. Op. cit. — P. 191.

[41] G u i g n e b e r t C h. Le problйme religieux dans la France d'aujourd'hui. — P., 1922. — P. 85.

[42] Le Matin. — 1919. — 10 Juillet.

[43] Див.: История Франции. — Т. 3. — М., 1973. — С. 364, 524; Alain. Elements d'une doctrine radical. — P., 1925. — P. 16, 126, 164 ets.

[44] Див.: Г у р в и ч С. Н. Радикал-социалисты и рабочее движение во Франции в начале XX века. — М., 1979. — С. 56.

[45] Г у р в и ч С. Н. Был ли Клемансо членом партии радикалов? // Французский ежегодник. 1980. — М., 1982. — С. 147.

[46] L'Homme enchainй. — 1917. — 18 Dйcembre. Див. також: B a r d o u x J. Hors du marais. La route de France. — P., 1925. — P. 4; R a v i s i B. d e. Sous la dictature de Clemenceau. Un forfait judiciaire. — P., 1926; L й m e r y A. D'une Rйpublique a I'autre. — P., 1964. — P. 72, 88.

[47] Le Matin. — 1919. — 22 Septembre.

[48] La politique franзaise en 1923. — P., 1924. — P. 176—177.

[49] Le Matin. — 1919. — 22 Septembre.

[50] Ibid.

[51] Le Matin. — 1919. — 7 Octobre.

[52] La Pensйe Bretonne. — 1919. — 16 Fйvrier.

[53] L'Humanitй. — 1918. — 9 Novembre.

[54] Див.: Histoire du rйformisme en France depuis 1920. — T. I. — P., 1976. — P. 9.

[55] L'Oeuvre. — 1919. — 18 Janvier.

[56] Le Matin. — 1919. — 11 Fйvrier.

[57] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T.unique. — Pt. II. — P., 1920. — P. 1812—1813.

[58] Le Temps. — 1919. — 26 Juillet.

[59] Ibid.

[60] Див.: L'Homme Libre. — 1919. — 28 Juillet.

[61] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T. unique. — Pt. II. — P. 2727.

[62] Le Matin. — 1919. — 8 November.

[63] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T. unique. — Pt. II. — P. 1786.

[64] Див.: La politique d'aujourd'hui (Enquete parmi les groupements et les partis par A. de Tarde et R. de Jouvenel). — P., 1923. — P. 109.

[65] З виступу сенатора від Республіканської федерації П. Стросса. — Annales du Senat... 11 lйg. Sess. ord. de 1918. — T. XC. — Pt. I. — P., 1920. — P. 791.

[66] Le Matin. — 1919. — 19 Juillet.

[67] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T. unique. — Pt. I. — P. 1396.

[68] Le Matin. — 1919. — 19 Juillet.

[69] Див.: Discours prononcй par G. Clemenceau, Prйsident du Conseil, Ministre de la Guerre a Strasbourg le 4 Novembre 1919. — P., 1919. — P. 13—14.

[71] Див.: Le Matin. — 1919. — 26 Juin.
[72] Le Figaro. — 1919. — 15 Octobre.
[73] F r a n ç o i s-P o n c e t A. Rйflexions d'un republicain moderne. — P., 1925. — P. 42.
[74] Le Matin. — 1919. — 24 Octobre.
[75] Ibid. — 16 Octobre.
[76] B r i a n d A. Paroles de paix. — P., 1927. — P. 19.
[77] Le Matin. — 1919. — 17 Octobre.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

З історії української революції

І. В. СРІБНЯК (Київ)

Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.

Незважаючи на те, що через військові невдачі об'єднаних польсько-українських збройних сил у війні 1920 р. переможницею вийшла більшовицька Росія, прихований опір новій владі в Україні не припинявся. Значна частина української інтелігенції, національно свідомого селянства і робітників впродовж весни-літа 1921 р. активно протидіяла всім намаганням Москви стабілізувати своє становище в Україні.

Гостре народне незадоволення новою владою призвело до стихійного утворення численних партизанських загонів і таємних підпільних організацій — повстанських комітетів губерній і повітів України. Партизанські формування перешкоджали проведенню найважливіших політичних і господарських заходів більшовиків: унеможливлювали діяльність місцевих інституцій радянської влади, зривали постачання продуктів харчування і палива з України промисловим центрам Росії.

Про масштаби народного збройного руху опору в Україні свідчать такі цифри: за більшовицькими даними, протягом 1921 р. на території всіх губерній країни діяло 464 місцеві та мігруючі партизанські загони [1]. У зв'язку з частими змінами складу і диспозиції повстанських відділів штаб М. Фрунзе був не в змозі зробити точний підрахунок їх чисельності. Проте відомо, що під час найвищого піднесення руху у 1921 р. (травень—червень) кількість повстанців, зареєстрованих розвідвідділами червоних, становила не менше 10 тис. чоловік [2].

Підготовка до розгортання партизанського руху почалася ще до відходу Армії УНР у листопаді 1920 р. за Збруч. З особливими дорученнями головного отамана військ УНР С. Петлюри в більшовицькому тилу "були залишені старшини і козаки, а також окремі військові відділи для організації... активних партизанських виступів" [3]. З таборів інтернованих українських військ, за наказами С. Петлюри, з спеціальними завданнями у різні губернії України відряджаються старшини Армії УНР [4].

Важливе місце в організації протибільшовицького збройного руху належало українській свідомій інтелігенції (лікарям, колишнім земським діячам, духовенству, вчителям та ін.). Саме вони у містах створювали численні таємні організації — повстанські комітети (повстанкоми).

Оскільки опір московській владі у цей час розгортався здебільшого стихійно, наказом № 73 по Головній управі Генерального штабу Армії УНР на початку грудня 1920 р. було створено Відділ повстанських організацій на чолі з підполковником В. Зеєгоршем у складі 5 чоловік [5]. А вже 21 січня 1921 р. Голова Директорії УНР С. Петлюра на засіданні Ради народних міністрів порушив питання "про необхідність всебічної роботи уряду в справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади" [6]. На цьому ж засіданні С. Петлюра запропонував Раді заснувати спеціальний фонд, який мав використовуватися на військові потреби, пов'язані з підтримкою партизансько-повстанського руху. Кошти мали піти насамперед на встановлення постійного зв'язку Державного центру УНР з повстанськими організаціями і подальшу загальну координацію дій останніх. Наступним кроком передбачалося виробити та активно впроваджувати в діяльність цих організацій певний план боротьби з більшовицькою владою. І, нарешті, для безпосереднього керування партизанським рухом в Україні планувалося створити окрему таємну військову установу [7].

На цей час вже стало зрозумілим, що Відділ повстанських організацій не відповідає, та і не в змозі відповідати рівню тих завдань, котрі постали перед Урядом УНР після інтернування Української армії. Справу державної ваги, від вирішення якої залежав авторитет і престиж Державного центру УНР, повинен був очолити більш централізований, розгалужений та впливовий орган, що міг би професійно керувати українським протибільшовицьким рухом у національному масштабі.

Згідно з рішенням вищих урядових і військових інституцій УНР, таким органом став сформований у кінці січня 1921 р. Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при Головній команді військ УНР *. За пропозицією генерал-хорунжого В. Петріва, штаб мав підлягати безпосередньо С. Петлюрі як головнокомандуючому всіх українських регулярних і повстанських військ [8]. ППШ належало вирішувати всі питання, що були пов'язані зі збройною протидією більшовицькій владі в Україні та впровадженням у життя сталого широкого плану організації майбутнього загального збройного повстання.

Начальником штабу було призначено командуючого 4-ю Київською дивізією Армії УНР генерал-хорунжого Ю. Тютюнника — досвідченого фахівця партизанських засобів боротьби. Як представника Дієвої армії його 16 лютого було обрано членом Вищої Військової ради Української армії з правом вирішального голосу [9], а 23 лютого головний отаман

---

* Дана проблема досліджувалася автором цієї статті у контексті кандидатської дисертації "Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921—1923 рр.)" (К., 1995). У тому ж році Інститутом історії України НАН України була видана брошура В. Сідака "Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.)", автор якої на основі використання широкого кола архівних документів, насамперед тих, що були у фільмокопіях передані з архіву Бібліотеки Народової у Варшаві (Польща) до ЦДІА України у м. Львові, простежив процес створення, структуру та організаційну діяльність згадуваного штабу. Опрацювання цієї теми було продовжено у 1997 р., коли видавництво ім. Олени Теліги опублікувало монографії І. Срібняка ("Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921—1924 рр.") та В. Вериги ("Листопадовий рейд"). У наступному році побачила світ книга В. Сідака "Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр.: Невідомі сторінки історії", в якій було проаналізовано різні аспекти даної проблеми.

Цією статтею автор поставив собі за мету проаналізувати і увести до наукового обігу матеріали ЦДАВО України, які висвітлюють діяльність ППШ та не були здебільшого використані іншими дослідниками.

доручив Ю. Тютюннику здійснити практичні заходи щодо формування апарату штабу та налагодження його роботи.

Упродовж весни 1921 р. ППШ, спочатку у складі 7 чоловік, перебував у м. Тарнові, таємно проводячи роботу з представниками українських повстанських організацій і зв'язківцями партизанських загонів, які у всезростаючій кількості прибували з закордону. Після належної перевірки цих осіб переважна більшість з них на зворотному шляху отримувала агітаційну літературу, спеціальні інструкції та кошти для продовження збройної боротьби. Збільшенню обсягів роботи ППШ з часом почала заважати велика відстань від кордону, тому 22 червня 1921 р. його апарат було переведено до Львова [10].

На цей час штаб мав розгорнуту структуру і складався з трьох "керувань", або референтур (за радянською термінологією — управлінь): політичного, цивільного та військового, причому дві перші референтури перебували у стані організаційної розбудови. Їх очолювали помічники начальника ППШ [11].

Виконуючим обов'язки помічника начальника ППШ по військовому керуванню було призначено начальника штабу 3-ї Залізної дивізії генштабу полковника М. Пересаду (Суходольського), дві вакансії начальників референтур влітку 1921 р. були вільні [12].

Політична референтура відповідала за розповсюдження відозв і звернень Уряду УНР, за проведення всебічних агітаційних заходів проти більшовицької влади. У свою чергу, референтура цивільного керування у випадку успішного розгортання повстання мала вжити заходів щодо організації на визволеному терені України місцевих органів влади та забезпечити підтримку ними повстанських військ. Референтура цивільного керування повинна була також забезпечити проведення мобілізації населення, подальше регулювання взаємин між військовою і місцевою владами, постачання військ та запобігання погромам [13].

Діяльність референтури військового керування була зосереджена на організації, підготовці та проведенні збройного протибільшовицького повстання в Україні. Саме на цю референтуру припадала левова частка всієї підготовчої роботи. Вона мала у своєму складі три відділи: 1-й (Організаційний), 2-й (Інформаційний) та 3-й (Оперативний) [14]. Відділи поділялися на підвідділи та секції, кожна з яких відповідала за свою ділянку роботи.

1-й відділ координував вироблення планів організації партизанських сил, здійснював персональний добір кадрів керівництва повстанських груп та районів, вів облік окремих партизанських загонів і міських повстанських комітетів (повстанкомів). Дуже відповідальним напрямом роботи 1-го відділу була організація кордонних контрольно-перепускних пунктів з мережею підпунктів, які забезпечували перетинання кордону розвідниками і кур'єрами повстанців. Відділ складався з двох секцій — організаційної та обліку; двох підвідділів — персонального і матеріального (останній в складі етапової, транспортної і постачальної секцій). Очолював 1-й відділ сотник (пізніше — підполковник) С. Скорняків [15].

2-й відділ збирав відомості стосовно чисельності, озброєння та пересувань частин більшовицької армії, накопичував дані про політичне і економічне становище радянської влади в Україні. Виконували ці завдання розвідницькі пункти у межах України, а також на Дону і Кубані. Крім того, 2-й відділ, вивчаючи і аналізуючи українську, європейську і радянську пресу, надавав для урядових і військових органів УНР відомості про погляди держав на національний партизансько-повстанський рух. Відділ складався з трьох секцій: преси, дефензиви і офензиви. Остання поділяла-

ся на дві частини — евіденційну (з підвідділами евіденції, малювання та картотеки) і організаційну, куди входили паспортне бюро, підвідділи агентури та вишколу [16]. Керував роботою відділу начальник Розвідувальної управи підполковник генштабу О. Кузьмінський [17].

3-й відділ розробляв всі бойові операції і оперативні завдання для партизанських формувань, складав проекти наказів повстанським загонам. За вимогами військового командування і Генерального штабу відділ готував воєнно-політичні зведення та аналітичні ситуаційні звіти [18]. Начальником Оперативного відділу на початку літа 1921 р. тимчасово було призначено підполковника Снігіріва [19], пізніше 3-й відділ об'єднали з Організаційним.

Розгалуженість власної структури та наявність на провідних посадах досвідчених старшин генштабу давала можливість ППШ ефективно впливати на партизансько-повстанський рух в Україні, особливо у її західних і центральних регіонах — на Поділлі, Волині, Київщині та Катеринославщині.

Підготовка і проведення майбутнього збройного повстання вимагала ретельної та планомірної роботи розвідницького й агентурного плану. Маючи на меті підняти на належний рівень заходи по забезпеченню дій міського підпілля і окремих партизанських загонів, 12 березня 1921 р. у Львові при штабі VI польської армії було створено український інформаційний (розвідницький) відділ під назвою "Евіденція-2" у складі трьох частин: організаційної, обліку, евіденційної та політичної секції [20].

"Евіденція" приймала представників українських повстанських організацій і партизанських загонів, які перетинали польсько-український кордон у пошуках зв'язку з Державним центром УНР. Відомості, отримані від повстанкомів і партизанських відділів, разом зі звітами власних агентів давали змогу "Евіденції-2" складати розвідзведення про стан та чисельність більшовицької армії. Відділ також направляв в Україну старшин, відряджених ППШ для ведення організаційної роботи серед місцевого населення та подальшого формування збройних загонів з селян-повстанців. Також окремим старшинам доручалося виконання спеціальних розвідницьких завдань, належним чином підготовлені старшини займали вільні посади начальників повстанських районів. Начальники штабів повстанських районів були зобов'язані регулярно надавати "Евіденції-2" власні розвідзвіти. Маючи на меті підняти ефективність розвідницької роботи, підполковник Кузьмінський розробив кілька інструкцій: для опитування біженців з України, для фахових розвідників та ін. *

Усвідомлюючи, що збереження повної конспірації в роботі є вагомою, якщо не головною, частиною подальшої успішної діяльності відділу, керівний склад "Евіденції-2" уважно перевіряв зв'язківців, що прибували з України. Ретельно доглядався і склад старшин-організаторів, які мали бути відряджені до України для проведення таємної роботи. Такий обережний підхід до агентурного складу зберіг до певного часу майже повну таємність напрямків діяльності ППШ [21].

"Евіденція-2" вжила грунтовних заходів щодо створення кордонних контрольно-перепускних пунктів (КПП) з мережею підпунктів. Вони, власне, і повинні були забезпечувати безперешкодний перехід кордону зв'язківцями і розвідниками, а також здійснювати попередню перевірку інших осіб.

* Див.: С р і б н я к І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921—1924 рр.). — Київ—Філадельфія, 1997. — С. 125—127.

Після затвердження положення про організацію КПП начальником ППШ і узгодження дій з польською військовою владою у березні 1921 р. було влаштовано два КПП в Тарнополі і в Дубні (з підпунктами на кордоні в Ланівцях, Корці і Підволочиську). Очолювали їх офіцери польської армії, але всією роботою керували українські старшини, що пройшли спеціальну підготовку [22].

Безперервна робота тільки двох пунктів дала можливість надіслати до 1 червня 1921 р. в Україну з різними завданнями понад 200 старшин Армії УНР [23]. Проте збільшення обсягу роботи ППШ внаслідок піднесення партизансько-повстанського руху в квітні-травні 1921 р. гостро вимагало розширення мережі кордонних пунктів. Тому їх кількість була збільшена до п'яти (з 14-ма підпунктами). Вони були влаштовані, крім Тарнополя (робота КПП у Дубні була припинена), у Кременці (з підпунктами в Шумську і Куніві), у Копиченцях (Кудринці, Скала, Гусятин), у Рівному (Острог, Устьє, Сатанів) і в Сарнах [24]. Кожен пункт обслуговував призначену йому повстанську групу в Україні, визначав найоптимальніші маршрути руху розвідників, розробляв постійні етапні шляхи для зв'язківців партизанських загонів.

Ефективна діяльність цих пунктів дала змогу ППШ надіслати в Україну в червні 137 старшин — організаторів партизанського руху, у липні-серпні 1921 р. — 144 [25].

Після перенесення ППШ у Львів наказом генерала Ю. Тютюнника "Евіденція-2" у кінці червня була реорганізована у 2-й (Інформаційний) відділ штабу. Дбаючи про розгортання власної розвідницької мережі в Україні, на початку липня 1921 р. рішенням начальника ППШ при 2-му відділі були організовані курси начальників інформаційних відділів повстанських груп і районів, на яких підготовлено 60 старшин і 4 розвідники [26].

Істотна кадрова допомога партизанським загонам дала можливість ППШ здійснити цілу низку організаційних заходів з метою надати партизансько-повстанському рухові в Україні рис планомірності. Весь терен був поділений на чотири повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. реорганізували у п'ять повстанських груп і 22 повстанських райони. Начальники груп і районів керували всім партизанським рухом у доручених місцевостях, координуючи діяльність партизанських відділів і повстанкомів у містах.

1-ша (південна) повстанська група охоплювала Миколаївську, Одеську, Херсонську губернії, південь Поділля та західну частину Катеринославщини. Вона була обмежена на заході румунсько-українським кордоном по Дністру, на півдні — Чорним морем, на сході — Дніпром і на півночі лінією Ямпіль—Вапнярка—Черкаси [27].

30 червня 1921 р. у Кишиневі було створено штаб 1-ї групи на чолі з підполковником Стефанівим [28]. Командуючим 1-ю повстанською групою став генерал-хорунжий А. Гулий (Гулі-Гуленко) [29]. У її межах було розгорнуто п'ять повстанських районів, налагоджено постійний зв'язок з повстанськими комітетами в Одесі та у Холодному Яру (Черкащина). Штаб повстанської групи допоміг кадрами відомому партизанському ватажку, командуючому 5-м повстанським районом отаману Заболотному, який тривалий час вів активні бойові дії проти більшовицьких військ на півдні Гайсинського повіту. При широкій підтримці населення формування Заболотного у березні закріпилися у Балтському і Первомайському повітах. Був організований політико-агітаційний відділ. Адміністративні питання вирішувала Рада, створена з місцевих селян.

Вчасна організаційна допомога з боку ППШ дала можливість Заболотному створити міцне постійне ядро свого загону, озброєного 800 шаблями і багнетами, а також 16 скорострілами [30]. Взагалі Заболотного підтримувало до 6000 озброєних селян, необхідна кількість яких збиралася за наказом при проведенні великих партизанських операцій [31]. Сили повстанців у цьому районі були поділені на окремі відділи під проводом призначених командирів (отаманів Добровольського, Кошового, Солтиса). Під оперативним контролем Заболотного діяла і Придністрянська партизанська бригада на чолі з отаманом Кіршулом [32].

Велике значення отаман Заболотний приділяв створенню власної агентурної мережі не тільки серед місцевого населення, а насамперед у частинах більшовицької армії. Було залучено до співпраці з партизанами досить високі чини РСЧА: командира 70-ї бригади Крючковського і командира полку кінноти бригади Котовського Кіршула. Свідомо інформували Заболотного начальник кінної розвідки 26-го полку кінноти червоних Гаркуша-Савицький і командир цього полку Байда-Верещак [33].

Це дало змогу штабу отамана Заболотного розробляти і проводити широкомасштабні військові операції проти регулярних сил більшовицької армії, уникаючи великих власних втрат у боях. Найбільш показовою в цьому відношенні була партизанська акція 2 квітня 1921 р., коли відділ отамана Кошового (200 шабель і багнетів) стрімким ударом раптово захопив повітове місто Ольгополь, де містився штаб 12-ї стрілецької дивізії червоних. Порушивши перед цим зв'язок командування дивізії з бригадами, партизани після короткого опору захопили штаб дивізії. В бою загинув начдив А. Рева, що внесло на короткий час повну дезорганізацію в діях підрозділів 12-ї дивізії та дало можливість партизанам майже без втрат залишити місто [34].

Максимальне піднесення мав партизансько-повстанський рух на півночі Поділля, Волині та Київщині, де ППШ було розгорнуто Північний повстанський фронт. З початком весни 1921 р. він був реорганізований у 2-гу повстанську групу (в межах території, окресленої лініями: Прип'ять і Дніпро, залізниця Черкаси—Вапнярка і далі до Ямполя, Дністр, польський кордон) у складі п'яти (з 6-го по 10-й) повстанських районів. Очолював 2-гу групу старшина Армії УНР підполковник Ю. Мордалевич — один з найбільш впливових партизанських отаманів Київщини.

Значна активність повстанців у цьому значною мірою пояснювалася тим, що у кінці січня 1921 р. представники патріотично настроєної української інтелігенції різних політичних переконань згуртувалися в Києві в єдину таємну організацію під назвою "Всеукраїнський центральний повстанський комітет" (ВЦПК). Головною метою комітету було визволення України від більшовицького панування та відновлення влади Уряду УНР. За сприятливих умов (при вдалому розгортанні загального повстання) ВЦПК мав перебрати на себе функції тимчасового уряду до повернення з закордону до Києва легітимного Уряду УНР [35]. Як йшлося у звіті ППШ про діяльність ВЦПК, "для цього він намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалізувати аморфну масу в окремі повстанські організації, зв'язавши які між собою, отримати могутню організацію, проникнуту єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну У.Н.Р." [36].

Командуючим 3-ю повстанською групою (територія Чернігівської і Полтавської губерній та північна частина Катеринославщини) було призначено отамана Левченка. Його загін налічував 600 багнетів і 100 шабель [37].

У південній Україні (Таврія, Крим, південна частина Катеринославщини) ППШ була розгорнута 4-та повстанська група на чолі з отаманом Бровою, загін якого (300 шабель і 100 багнетів) оперував на центральній Катеринославщині.

До району дій 5-ї повстанської групи входили Харківщина та Донбас. Внаслідок невеликої активності дій у цьому регіоні партизанських загонів уенерівського спрямування ППШ не призначав командуючого групою.

Аналізуючи стан розвитку партизанського руху в межах кожної повстанської групи та вплив ППШ на подальше його розгортання слід зазначити, що найбільш активні зіткнення між повстанцями і частинами РСЧА відбувалися на Поділлі, Київщині та в районі Холодного Яру. Саме на ці регіони і була спрямована головна увага ППШ, саме сюди відряджалася більшість зв'язківців і старшин-організаторів, виділялися кошти і зброя. У той же час у зв'язку зі значною віддаленістю 3-ї і 4-ї груп вплив ППШ тут був значно меншим, а в 5-й групі він майже не відчувався. Серед причин, що пояснюють такий стан справ, слід наголосити на тій обставині, що у межах південної України діяло багато партизанських загонів, які тяжіли (або входили) до Революційно-повстанської армії Н. Махна. Проте розгляд їх бойової діяльності не входить до завдань цього дослідження.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що весною — на початку літа 1921 р. партизансько-повстанський рух в Україні поширювався і примушував більшовицьку владу притягувати для боротьби з ним великі військові з'єднання. Застосування проти партизан регулярних військ упродовж літа 1921 р. призвело до значного розпорошення повстанських загонів, які починають діяти невеликими групами по 15—70 чоловік. Удари частин РСЧА завдали великих втрат повстанцям, окремі загони взагалі припинили своє існування, інші перейшли у пасивний стан і тимчасово відмовилися від активних бойових дій. До того ж за короткий час агентами ЧК-ГПУ було вбито цілий ряд партизанських ватажків. З тактичних міркувань Москва оголосила про амністію всім повстанцям. Після переходу на бік радянської влади кількох провідних повстанських отаманів (Мордалевича, Верхапівського, Богатиренка, Цвітковського та інших) партизани, залишившись без провідників, все частіше погоджувалися на амністію. Тільки за липень 1921 р. загинули 26 отаманів і 1189 партизанів; було взято у полон 9 отаманів і 1537 партизанів; скористалося амністією 27 отаманів і 473 партизани [38].

Отже, не буде перебільшенням сказати, що загальна стратегічна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання, проте ППШ продовжував здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру, готуючись до широкого виступу проти радянської влади. У загальних рисах стратегічний план ППШ передбачав завдання майже одночасного комбінованого удару в трьох напрямках. Бойові дії мали розпочатися рейдом Бессарабської (Південної) групи генерала А. Гулого у напрямку Тирасполь—Одеса, з наступним з'єднанням групи з силами отамана Заболотного та поширенням повстанських дій на весь південний захід України. Проте цей удар мав бути лише відволікаючим. Мета його — змусити більшовицьке командування (через загрозу втрати Одеси) зосередити в цьому регіоні значні військові сили. Наступним кроком операції передбачався наступ ще однієї повстанської групи — Подільської, — яка також мала завдання відтягнути на себе частини РСЧА на Поділлі. Після виконання цього Подільський загін з'єднався б з головними силами Повстанської армії УНР — Волинською групою, — наступ якої через Волинь завершився б штурмом і захопленням Києва.

Успішне здійснення цього плану великою мірою залежало від ефективних і раптових дій партизанських формувань та загонів, що підлягали командуючим 2-ї, 3-ї і 4-ї повстанських груп. Тому ППШ були розроблені докладні інструкції, які зобов'язували начальників зазначених груп здійснити напередодні рейду Повстанської армії УНР широкі партизанські акції в тилу Червоної армії. Так, отамани Орлик, Брова і Левченко отримали завдання: знищити станційні споруди і мости, чим унеможливити залізничне сполучення на найбільш важливих напрямах; перервати зв'язок між штабами Київської і Харківської військових округ з підлеглими їм з'єднаннями РСЧА; захопити у випадку можливості губернські міста — Катеринослав, Полтаву, Харків. Крім того, штаби повстанських груп мали забезпечити надійний зв'язок для вчасного оголошення наказу про загальне збройне повстання. У випадку захоплення окремих повітів вони повинні були створювати на місцях органи влади, повстанські відділи переформовувати в регулярні сотні та курені Армії УНР. В інструкціях також зазначалося про необхідність повної ліквідації більшовицьких інституцій, чекістських загонів. Всіх же примусово мобілізованих селян після складення зброї обіцяли відпустити по домівках [39].

Незважаючи на досить чітку схему розробленого плану виступу, його практичне виконання було майже неможливим. Докладний аналіз причин невдачі 2-го Зимового походу Повстанської армії УНР вже неодноразово здійснений дослідниками. Про ці події існує значна історична література як мемуарного, так і аналітичного характеру.

Отже, зупинимося лише на головних причинах невдачі рейду, насамперед на суто військовій — невірному визначенню ППШ балансу сил. Так, за підрахунками Інформаційного відділу штабу загальна чисельність РСЧА восени 1921 р. становила майже 200 тис. багнетів і 35,4 тис. шабель [40]. А загальна кількість повстанців у 48 партизанських загонах (причому більшість з них перебувала в пасивному стані) становила близько 2700 чоловік при 30 кулеметах [41]. Тільки з огляду на ці цифри, можна зробити висновок про недоцільність (з воєнної точки зору) проведення рейду. До того ж не відчувалася підтримка селянством цього походу. Таким чином, розрахунки ППШ на те, що рейд трьох військових груп Армії УНР з різних напрямів буде поштовхом, який сколихне українське селянство і приведе до загального збройного повстання проти окупаційної влади, можна вважати, м'яко кажучи, занадто оптимістичним. А після того, як Південна (Бессарабська) група через недбальство командуючого групою генерала А. Гулого та його штабу не зуміла вчасно розпочати бойові дії, стратегічний план ППШ набув авантюрних рис. Проте генерал Ю. Тютюнник і надалі наполягав на продовженні підготовки до рейду. Його не зупинили й відомості, що надходили з України: про викриття ЧК регіональних і губернських повстанкомів, про неспроможність командуючих повстанськими групами виконати наказ ППШ щодо проведення широких партизанських акцій, які мали полегшити виконання завдань головним силам.

Повертаючись до обставин формування і подальших бойових дій головних сил Повстанської армії УНР, необхідно зазначити, що і польська влада дуже стримано ставилася до організації походу українських військ, який готувався ППШ. Офіційно Польща заперечувала існування на своєму терені згуртованих військових відділів протибільшовицької спрямованості через те, що статті Ризького договору з Москвою забороняли таку можливість (як і проведення антирадянської діяльності з польської території). Тому, незважаючи на таємне узгодження Державним центром УНР з вищим урядовим і військовим керівництвом Польщі питання про

проведення партизанського рейду, останнє робило вигляд, ніби залишається непоінформованим у цій справі. Таке становище призводило до того, що місцева військова й цивільна влада всіляко перешкоджала процесу формування повстанських відділів. Крім того, у прикордонній смузі дуже активно діяла більшовицька агентура.

Ще однією проблемою, від вирішення якої значною мірою залежав успіх рейду, була проблема забезпечення зброєю. ППШ ще влітку 1921 р. вжив певних заходів щодо влаштування біля польсько-українського кордону таємних сховищ зброї для постачання партизанським загонам. У своїй доповіді генералу Ю. Тютюннику від 15 липня 1921 р. начальник матеріального підвідділу підполковник Кузьмінський зазначав: "Це питання потребує особливої нашої уваги через те, що коли при попередніх повстаннях було досить своєї зброї, то зараз її на селах майже не мається, бо вся вона вже використана або відібрана". Підкресливши, що зосередження зброї у прикордонній смузі повинно розпочатися негайно, він запропонував влаштувати у найближчий час п'ять сховищ у районах Підволочиська, Острога, Корця, Рокитного і Скали. У кожному сховищі, на думку підполковника Кузьмінського, мала зберігатися одна тисяча рушниць з набоями до них у кількості 240 тис., 8 скорострілів з набоями на кожен по 30 тис., ручних гранат — 2400 шт. і дивізійний комплект піроксиліну [42]. Проте ці вимоги ППШ не були задоволені поляками, які тільки 12 жовтня 1921 р. надали у розпорядження Ю. Тютюнника першу і дуже обмежену партію стрілецької зброї [43].

Але незважаючи на таке скрутне становище зі зброєю, у кінці жовтня 1921 р. справа організації визвольного походу Армії УНР перейшла у площину реального виконання. 23 жовтня С. Петлюра призначив генерал-хорунжого Ю. Тютюнника командуючим всіма повстанськими силами в Україні. Відповідно до цього наказу, у безпосередню підлеглість йому переходили всі начальники повстанських груп та районів [44]. Цього ж дня Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР було розформовано. Замість нього, у Львові залишили Українське пресово-інформаційне бюро. Начальником штабу Повстанської армії УНР було призначено полковника генштабу Ю. Отмарштейна, йому ж доручили сформувати і апарат штабу.

Штаб Повстанської армії поділявся на такі відділи і секції: 1-й (Організаційний), 2-й (Розвідницький), 3-й (Оперативний), 4-й (Адміністративний) і матеріальна секція. Начальником цивільного керування при штабі армії було призначено С. Куриленка, політичним референтом — С. Тимошенка, підполковник Ступницький призначався командуючим 2-ю повстанською групою, полковник Пересада очолив Станицю зв'язку штабу армії з С. Петлюрою [45].

Генерал-хорунжому Янченку і підполковнику Палію наказувалося негайно закінчити формування відділів Повстанської армії, куди повинні були увійти всі вояки, що прибули з таборів у район Рівно—Костопіль—Мицькі—Копиченці. 24 жовтня Ю. Тютюнник надіслав командуючим повстанських груп наказ, яким доручав їм оголосити загальне повстання. 2 листопада були здійснені останні призначення: полковника Гаєвського — інспектором армії, старшого лейтенанта флоту М. Білинського — начальником постачання армії. Головному лікарю армії О. Плітосу було доручено організувати польовий шпиталь [46].

Командуючим Подільською групою було призначено командира кінного полку 6-ї Київської дивізії Армії УНР підполковника М. Палія (Сидорянського). До групи входили козаки і старшини Київської дивізії кількістю 525 чоловік [47]. 25 жовтня у Чорткові вояки групи отримали: 200 руш-

ниць і 1000 набоїв до них та п'ять скорострілів з чотирма стрічками [48]. Решту зброї командування групи планувало захопити, роззброївши більшовицькі військові частини. Група мала відтягнути на себе прикордонні з'єднання Червоної армії і цим дати можливість головним силам Повстанської армії УНР — Волинській групі — завдати основного удару у напрямі на Коростень і далі на Київ.

Волинська група почала формуватися у першій половині жовтня у таборі Олександрів з козаків і старшин 2-ї, 3-ї, 4-ї і 6-ї дивізій Армії УНР, що виявили бажання взяти участь у визвольному поході. З особливою ретельністю командування підходило до добору старшинського складу. Остаточне формування Волинської групи відбулося у прикордонних селах (Яринівка, Мицькі, Космопіль та ін.) [49]. На 2 листопада група налічувала 216 старшин і 663 козаки [50].

Під час формування було отримано 430 рушниць і 74 тис. набоїв до них, 34 скорострільні, 300 шабель і 150 списів, 150 піроксилінових шашок, 150 кг піроксиліну та 600 ручних гранат [51]. Окремо треба сказати про стан взуття і одягу старшин і козаків. 35 відсотків з них були цілком роззутими (босими), а решта у дуже кепському стані; 50 відсотків — без шинелей. Так рапортував генерал Ю. Тютюнник С. Петлюрі. Щоб якось вийти з цього становища, для босих були закуплені ликові постоли [52].

Разом з тим, висловивши у своєму рапорті припущення, "що у разі успіху через тиждень переходу через кордон решта дивізій Армії УНР мусить бути готова для поступового пересування на терен України для організації захоплених територій", командуючий Повстанською армією підкреслив, що, "незважаючи на тяжкі умови, в яких доводиться проводити повстання, настрій старшин і козаків, що відбувають на Україну, є цілком гарний. Загартовані у боях з ворогами своєї Батьківщини — московськими окупантами, вони з твердою вірою в успіх сміло йдуть вперед на рішучий бій, відчуваючи історичну правду і святість своєї справи [53].

В ніч на 26 жовтня 1921 р. Подільська група, перетнувши польсько-український кордон, почала просуватися у східному напрямі. Відповідно до отриманого від генерала Ю. Тютюнника наказу, Подільський загін повинен був об'єднатися з головними силами Повстанської армії не пізніше 10 листопада у районі умовного трикутника Житомир—Коростень—Тетерів (6-й повстанський район). Під час руху група мала руйнувати залізничні шляхи, переривати телефонний і телеграфний зв'язки.

У перші ж дні повстанці захопили значні військові трофеї, зокрема коней і вози. Піше, погано озброєне формування перетворилося на мобільний і рухливий кінний загін. Місцеве населення схвально ставилося до появи повстанців, пропонувало їм їжу й залишки зброї, доглядало за кіньми, проте уникало масово приєднуватися до загону, відчуваючи тимчасовість його перебування на терені України.

Після поранення командуючого групою підполковника Палія провід над загоном перебрав підполковник Чорний. Повстанці продовжували рухатися на схід, прямуючи у район з'єднання з Волинською групою. Проте здійснити це не судилося. Волинський загін перетнув кордон в ніч з 3 на 4 листопада, здобувши завдяки раптовості своєї появи невелику кількість зброї та набоїв. Проте захопити в достатній кількості коней Волинській групі не пощастило і це відіграло фатальну роль у її долі.

Аналізуючи склад Волинської групи, слід зауважити, що у рейд відбула, власне, не бойова згуртована одиниця, а апаратники і штабісти кількох частин, зокрема Київської дивізії, Управління цивільного керування, 2-ї повстанської групи, які мали становити собою кістяк справжньої армії.

Після невдалого штурму станції Коростень рухливості загону заважав великий обоз з пораненими та обмороженими (41 чоловік з цілком відмороженими ногами, 57 тяжкопоранених і 154 — з легкими ранами) вояками Волинської групи. Значно сповільнював рух і глибокий сніг [54].

Враховуючи всі перелічені обставини, а також щоденні бої з частинами РСЧА, 13 листопада, перебуваючи на відстані приблизно 100 км від Києва, командування групи прийняло рішення про відворот. Проте червоні, блокувавши силами двох піших дивізій район Коростень—Овруч—Радомишль, повністю оточили Волинську групу. 17 листопада дивізія кінноти Котовського у с. Малі Миньки захопила більшу частину обозу і піших повстанців. Оточені прийняли свій останній бій. Згуртувавшись під проводом полковника Гаєвського, старшини і козаки відчайдушно відбивали всі атаки червоних кіннотників, завдаючи їм великих втрат, аж поки не скінчилися набої. Ще деякий час повстанці трималися, відбиваючись ручними гранатами, причому окремі старшини, не бажаючи потрапити до полону, підривали себе останньою гранатою. Близько 250 повстанців загинули у бою, більше 400 чоловік потрапили у полон. Було захоплено весь обоз і документи Повстанської армії УНР [55]. Штабу Волинської групи та окремим повстанцям (загалом — 109 чоловік) пощастило уникнути полону [56]. В ніч на 20 листопада вони перейшли польський кордон та були інтерновані польською владою.

Полонених, після того як їх перевели у м. Базар, 20 листопада за вироками "надзвичайної трійки" було страчено (розстріляно з кулеметів 359 старшин і козаків Армії УНР, включаючи поранених). Групами по 25 чоловік виводили повстанців і ставили біля рову під скорострільні. Перша — старшинська — група заспівала перед стратою Національний гімн, але червоноармійці примусили їх замовчати. Тільки невелика кількість полонених, що перебували колись у складі Червоної армії, — загалом 28 чоловік — була залишена у живих [57].

Після розгрому головних сил Повстанської армії Подільський загін 25 листопада також відійшов у Польщу, перетнувши кордон біля Острога [58]. Втрати загону у боях були такими: 3 чоловіки загинули і 21 дістав поранення [59].

Аналізуючи результати 2-го Зимового походу Повстанської армії УНР, слід підкреслити, що його проведення не було належним чином підготовлено. Більше того, ППШ не врахував всіх обставин з військової точки зору. Цей рейд не приніс, та і не міг принести результату, на яке розраховувало командування штабу, — на загальне повстання в Україні. Але, попри всі прорахунки, необхідно наголосити на мужності й звитязі його учасників, їх героїзмі та жертовності заради святої справи — визволення Батьківщини.

Аналізуючи піднесення партизансько-повстанського руху в Україні у 1921 р., а після цього поступове згасання і майже повне припинення боротьби українського селянства, слід відзначити кілька головних моментів.

По-перше, це тимчасове, з тактичних міркувань, усунення більшовиками причини масового незадоволення селянства — політики військового комунізму і впровадження натомість непу. Переважна більшість селянства дуже негативно поставилася до всіх "новацій" Москви перших років революції і вітала повернення до економічних методів господарювання.

По-друге, нова влада дуже активно пропонувала амністію всім повстанцям за умови їх відмовлення від будь-якої боротьби з нею. Частина отаманів і вояків піддалася більшовицькій пропаганді, склала зброю (отамани Мордалевич, Шевчук, Шпилєвий, Громовий та ін.) [60]. Тільки з останніми трьома отаманами склало зброю близько 200 повстанців. Всього ж, за даними чекістів, амністією протягом 1921 р. скористалися близько

десяти тисяч селян [61]. Слід зазначити, що оголошена V з'їздом Рад УСРР амністія подекуди не давала можливості партизанам уникнути страти, бо окремі частини РСЧА не визнавали цієї амністії [62]. Крім того, чекісти часто використовували колишніх повстанців та їх провідників у складі спеціальних винищувальних загонів для боротьби з діючими партизанськими формуваннями [63].

Взагалі більшовики не шкодували грошей для проведення широкомасштабних пропагандистсько-агітаційних кампаній. Тільки протягом 8-ми місяців 1921 р. Всеукрвидав випустив 11 брошур загальним тиражем 195 тис. примірників. Тираж 14 брошур, видрукований за цей час видавництвом політуправління РСЧА в Україні, становив 100 тис. примірників, а тиражі тільки трьох окремих листівок сягали за 225 тис. примірників [64]. Не меншим був фронт пропагандистської діяльності Головполітосвіти УСРР — за період з січня по вересень 1921 р. тут було надруковано 120 тис. листівок [65].

Третя причина занепаду партизанського руху — це використання проти повстанців терористичних методів боротьби, коли за участь у русі опору відповідав не тільки сам повстанець, але і його родина. Інструкція "Постійної наради по боротьбі з бандитизмом" вимагала від місцевих рад визначати тих чи інших заможних селян закладниками (з розрахунку 1 чоловік на 20 хат). Вони відповідали своїм майном і життям за загибель більшовицьких агентів. Крім того, закладники були зобов'язані попереджувати владу про можливі дії повстанців, про випадки приєднання до партизанських загонів односельчан або про переховування ними поранених повстанців [66]. Відповідно до наказу "Київської наради по боротьбі з бандитизмом" належало страчувати за кожного вбитого представника радянської влади двох закладників, причому, якщо селяни намагалися приховувати тіла вбитих, то кількість покарань збільшувалася вдвічі.

Більшовики досить вдало проводили політику розшарування селянства, створюючи комітети незаможних селян, т. зв. комнезами, які ставали форпостами нової влади та провідниками її впливу в українському селі і, зрозуміло, також послаблювали спротив українського селянства.

І, нарешті, четверта причина загальної поразки — це те, що проти партизанських загонів воювали значно переважаючі чисельно частини РСЧА, ЧК та ЧОП.

Аналізуючи народний протибільшовицький рух, слід наголосити на трьох важливих факторах, без яких він не набув би такого значного піднесення у 1921 р. До першого слід віднести всебічну роботу екзильного Уряду УНР по організаційно-оперативному керівництву опором. До другого — існування в Польщі інтернованої Армії УНР, яка забезпечувала необхідну кадрову базу національному партизансько-повстанському рухові. До третього — і найважливішого — широку підтримку повстанців місцевим населенням. У цьому відношенні дуже показові свідчення відомого партизанського отамана, командуючого 2-ю повстанською групою підполковника Ю. Мордалевича, які він дав після добровільного переходу на бік радянської влади: "Кращий повстанець — є виразник інтересів та ідеології українського селянства... яке підтримувало і буде підтримувати боротьбу проти вас (радянської влади. — **І. С.**), не звертаючи уваги ні на які репресії і терор. Боротьба буде продовжуватися до того часу, поки ви цілковито не змінете своєї тактики" [67].

Повстанець втілював у собі бажання і надії українського народу, який в силу своїх можливостей боронив його. Незважаючи на безліч небезпек, селяни годували і одягали повстанців, збирали розвідувальні дані, були

свого роду зв'язківцями, давали при потребі пристановище, переховували вояків і поранених.

Партизансько-повстанський рух українського народу проти московського панування зазнав поразки, але сам факт збройної боротьби окремих партизанських загонів та існування таємного національного підпілля до 1924 р. мав важливе значення. Ця боротьба була яскравим свідченням потенціалу нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя.

[1] Російський державний військовий архів (далі — РДВА), ф. 15, оп. 3, спр. 1365, арк. 156.
[2] Там же, спр. 1378, арк. 121—134.
[3] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 2, спр. 32, арк. 75.
[4] Підполковнику Ківерчуку // Симон Петлюра: статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. II. — С. 369.
[5] ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 165, арк. 223.
[6] Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 113, арк. 21.
[7] Там же, спр. 32, арк. 75.
[8] Там же, ф. 1075, оп. 2, спр. 482, арк. 46.
[9] Там же, ф. 3361, оп. 1, спр. 15, арк. 23.
[10] Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
[11] Там же, арк. 101.
[12] Там же, спр. 15, арк. 15.
[13] Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 88, арк. 5.
[14] Там же, спр. 113, арк. 76.
[15] Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 101; ф. 4, оп. 1, спр. 947, арк. 17.
[16] Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 101—103.
[17] Там же, спр. 7, арк. 22; спр. 15, арк. 15.
[18] Там же, спр. 29, арк. 102.
[19] М а з е п а І. Україна в огні й бурі революції (1917—1921 рр.). — Прага, 1942. — С. 101.
[20] ЦДАВО України, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
[21] Там же, арк. 2.
[22] Там же, ф. 1078, оп. 2, спр. 157, арк. 5.
[23] Там же, ф. 2297, оп. 2, спр. 29, арк. 34.
[24] Там же, спр. 3а, арк. 38.
[25] Там же, спр. 29, арк. 34.
[26] Там же, арк. 2.
[27] Там же, спр. 14, арк. 11—19.
[28] Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 2, спр. 1040, арк. 17.
[29] ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 50.
[30] Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 17, арк. 1—9.
[31] Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 62—65.
[32] Там же, ф. 1075, оп. 2, спр. 827, арк. 265.
[33] Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 11, арк. 19—21.
[34] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 47.
[35] Про це докладніше див.: М у с і є н к о В., С р і б н я к І. Діяльність Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету в 1921 р. // Штурм. — 1994. — Ч. 78.
[36] ЦДАВО України, ф. 2297, оп. 1, спр. 4а, арк. 3.
[37] Там же, спр. 9, арк. 81—82.
[38] Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 20, арк. 12а.
[39] Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 569, арк. 68—70.
[40] ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 212, арк. 45.
[41] Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 18, арк. 7—8.
[42] Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 15, арк. 13.
[43] Там же, арк. 15.
[44] Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 569, арк. 10.
[45] Там же.

[46] Там же, арк. 12.
[47] Г е р ч а н і в с ь к и й Д. Вигнати окупанта. — Мюнхен, 1969. — С. 52.
[48] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 279, арк. 108.
[49] І в а н ю к І. Базар // Літопис Волині. — 1992. — № 17—18. — С. 49.
[50] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 279, арк. 107.
[51] Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 568, арк. 25.
[52] Там же.
[53] Там же.
[54] І в а н ю к І. Назв. праця. — С. 52.
[55] ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 47.
[56] О т м а р ш т е й н Ю. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. VII—VIII. — С. 20.
[57] ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 47.
[58] Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 279, арк. 106.
[59] Ч о р н и й С. Сторінка з Другого Зимового Походу // За державність. — Каліш, 1930. — Зб. 2. — С. 203—204.
[60] ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 84, арк. 3—4.
[61] Сборник отчетов ВЦИК, СНК, наркоматов, уполнаркоматов и центральных учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду Советов Р., К. и С. депутатов. — Харьков, 1921. — С. 9.
[62] ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 83, арк. 24.
[63] Там же, арк. 35.
[64] РДВА, ф. 15, оп. 2, спр. 394, арк. 12.
[65] ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 72, арк. 149.
[66] Там же, спр. 41, арк. 3.
[67] Там же, спр. 82, арк. 1, 7, 9.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Україна і слов'янський світ

В. Л. КОМАР (Івано-Франківськ)

"Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926—1939 рр.)

Національна політика Польщі в Західній Україні, що реалізовувалася різними урядовими кабінетами в період правління режиму "санації", вперше стала предметом дослідження польських учених [1]. Серед цих праць особливо вирізняється книга А. Хойновського "Концепції національної політики польських урядів у 1921—1939 рр.", що стала базовою в польській історіографії. З найновіших праць істориків Республіки Польща варто відзначити монографію В. Паруха [2], де проаналізовано еволюцію політичної думки табору пілсудчиків. У працях українських істориків С. А. Макарчука, Ю. Ю. Сливки, М. В. Кугутяка [3] відображено позицію правлячого табору "санації" щодо українців. Однак у них не розкрита роль окремих урядових кабінетів, і тому ця тема привернула нашу увагу.

Після травневого 1926 р. перевороту в Польщі встановився режим "санації", ядро якого становили ідейні соратники Ю. Пілсудського. Прийшовши до влади, пілсудчики прагнули "оздоровлення" політичного й економічного клімату в державі, що передбачало і поліпшення відносин у сфері національної політики. Тут найвразливішим місцем залишалося українське питання, яке особливо загострилося в 1921—1926 рр., коли вплив польських національних демократів (ендеків) на прийняття рішень

державної ваги був визначальним. Оточення Ю. Пілсудського у переломний для II Речі Посполитої момент не могло нехтувати довір'ям чотирьохмільйонного українського населення, яке компактно заселяло стратегічно важливі південно-східні воєводства держави і становило на цих землях більшість [4]. Необхідно було терміново змінити негативне ставлення українців до польської влади, що склалося під впливом збройного протистояння періоду Західноукраїнської Народної Республіки і політики національної асиміляції меншин часів "парламентської демократії".

Для реалізації поставлених завдань було вирішено застосувати концепцію прометеїзму пілсудчиків, назва якої походила від легендарного Прометея, що приніс людям вогонь. Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в реалізації своїх планів, теоретики з табору пілсудчиків розглядали її у двох аспектах: зовнішньому і внутрішньому.

Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну з наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. Прометеїсти вважали, що багатонаціональний склад Радянського Союзу є причиною його внутрішньої слабкості і тому планували за допомогою національно-визвольних рухів неросійських народів сприяти його розпаду [5]. На руїнах колишньої імперії Романових мала постати могутня федерація напівзалежних від Польщі держав: України, Білорусі, Литви, Грузії, Азербайджану та інших, які нібито були неспроможні до самостійного державного будівництва.

Другий аспект — українське питання як внутрішня справа Польщі. Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали споконвічною польською землею. На відміну від національних демократів ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували програму державної асиміляції українців, "щоб при умові збереження власної національності у меншин формувалося свідоме почуття приналежності до польської державності" [6]. На думку польських політиків, поступки уряду повинні були так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення "незалежної" України над Дніпром це не викликало б зміни східних кордонів [7]. У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського напряму на антирадянський і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР [8].

Вождем травневого перевороту 1926 р. був, як відомо, Ю. Пілсудський. Він як ідейний лідер "санації" і фактичний диктатор Польщі після 1926 р. зосередив свою увагу на керівництві армією та питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однодумців.

Першим прем'єр-міністром "санаційної" Польщі став К. Бартель — один з найближчих соратників Ю. Пілсудського. В той час прометеїзм одержав підтримку апарату влади, а в національних внутрішніх справах офіційне визнання отримала програма державної асиміляції. В одному зі своїх перших виступів перед сеймовим зібранням 19 липня 1926 р. К. Бартель зазначив, що уряд буде прагнути до ліквідації всіляких обмежень національних і релігійних прав громадян, але не має намірів досягати жодних домовленостей з представниками національних меншин [9].

Конкретні напрями втілення політики державної асиміляції меншин були опрацьовані й оголошені міністром внутрішніх справ генералом К. Млодзяновським на засіданні Ради Міністрів Польщі 18 серпня 1926 р. [10] Розвиваючи думку керівництва, він підкреслював, що національ-

не питання полягає в ефективності управління на місцевому рівні, а не зміні політичного устрою держави [11]. Саме тому в 1926—1935 рр. на засідання парламенту не виносилося спеціальних дискусій на цю тему, а ініціатива перейшла до місцевих адміністрацій.

Перехопивши в ендеків ідею відмінного трактування меншин у різних районах держави, пілсудчики вже з перших років правління "санації" заклали її в підвалини регіональної політики, яка реалізовувалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них зобов'язував застосовувати індивідуальну політику щодо кожної меншини зокрема. Теорія регіоналізму полягала у застосуванні різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, ступенем лояльності меншини щодо держави, національною свідомістю, чисельністю населення, його розміщенням і соціальною структурою [12]. Елементом політики регіоналізму став Сокальський кордон — ідеологічний штучно створений владою бар'єр між Галичиною й Волинню.

Табір "санації", визначивши стратегічну лінію на державну асиміляцію меншин, не зумів виробити шляхів і методів її реалізації. Виняток становили програми окремих посадових осіб, зокрема П. Дуніна-Борковського, який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи, та Г. Юзевського, що 9 липня 1928 р. став воєводою на Волині. Їхні призначення асоціювалися насамперед з реалізацією засад регіоналізму в рамках політики державної асиміляції українців [13]. Так, П. Дунін-Борковський — консерватор, який був тісно пов'язаний з табором "санації", пропонував власні концепції розв'язання української проблеми на сторінках часопису пілсудчиків "Droga" [14]. "Мінімальна програма" львівського воєводи передбачала ліквідацію об'єктивних причин незадоволення українців у економічній сфері, а також налагодження з їх представниками (чи партійними лідерами) контактів з метою подолання сепаратистських тенденцій і встановлення спільної платформи для вирішення нагальних проблем. Відомо, що вже 4 вересня 1927 р. відбулися його розмови з представниками українських легальних політичних угруповань у Польщі, в тому числі Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО) [15]. Однак короткотермінове перебування на посаді воєводи (до квітня 1928 р.) не дало йому змоги реалізувати задумані плани.

Значно продуктивнішим виявилося призначення Г. Юзевського. Його активна діяльність щодо державної асиміляції українців Волині набрала рис політичного експерименту, який тривав з невеликою перервою до 1938 р. Перетворення Волині в анклав "польсько-української співпраці" санкціонував сам Ю. Пілсудський [16]. Конкретні напрями його реалізації були представлені Г. Юзевським у вигляді "Волинської програми" на конференції "кресових воєвод", що відбулася 2—3 грудня 1929 р. у Луцьку. В загальних рисах його погляди збігалися з концепцією державної асиміляції. Методи реалізації програми обіймали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації. Виходячи з "Волинської програми", у плани Г. Юзевського не входило формування української національної свідомості. Йшлося про забезпечення інтересів польської держави, які полягали насамперед в інтегруванні Волині з Польщею [17]. Для цього вважалося доцільним відокремити Волинське воєводство від впливів українського націоналізму з Галичини і комуністичної агітації з боку СРСР.

У період з 15 травня 1926 р. по 17 березня 1930 р., коли уряди II Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила "сана-

ції" К. Бартель, були сформульовані засади національної політики, однак не конкретизовано шляхів її реалізації (за винятком волинського експерименту). У той час українське питання вирішувалося в основному на рівні органів воєводської адміністрації. Перебування К. Бартеля на посаді голови уряду було на короткий час перервано, коли представника групи "полковників" — К. Світальського призначено прем'єром Польщі (14 квітня — 7 грудня 1929 р.).

У період від 29 березня 1930 р. (створення першого кабінету на чолі з В. Славеком) до 12 травня 1935 р. (смерті Ю. Пілсудського) група "полковників" формально і фактично відігравала у таборі "санації" вирішальну роль [18]. Незмінний лідер цієї групи й довірена особа Ю. Пілсудського — В. Славек — виступав палким прихильником реалізації політики прометеїзму.

Події 1930 р. виявили повну неспроможність правлячого режиму вирішити українське питання. Свідченням цього була непослідовність у діях уряду — від політичних спроб розв'язання проблеми до заходів репресивного характеру.

Типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації прометеївської концепції стала сумнозвісна "пацифікація" українського населення Галичини, кульмінація якої тривала протягом 21 вересня — 16 жовтня 1930 р. Саме у цей період з 25 серпня по 4 грудня 1930 р. уряд Польщі очолював сам Ю. Пілсудський. Він як противник будь-якого сепаратизму віддав наказ на проведення репресивно-каральних акцій щодо мирного населення Галичини. Під приводом боротьби із саботажними виступами Організації українських націоналістів (ОУН) військо і поліція нищили культурно-просвітні заклади, відбувалося побиття мирного населення, під суд віддано 909 українців, у тому числі п'ять депутатів до сейму республіки [19].

Застосування владою принципу колективної відповідальності загострило польсько-українські відносини в Галичині, налагодження яких стало одним з першочергових завдань другого уряду В. Славека (4 грудня 1930 — 26 травня 1931 рр.). Змінити негативне ставлення українців до польської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою галицькою партією — УНДО. Тим самим влада ще раз виявила непослідовність у вирішенні питань внутрішньої політики, бо порушила прийняті раніше зобов'язання не укладати будь-яких договорів з партійними лідерами меншин.

Українське питання мало ключове значення в реалізації концепції прометеїзму, тому цим особисто займався прем'єр-міністр В. Славек, незважаючи на критику найвидатніших пілсудчиків. Так, К. Світальський докоряв йому за "притаманний ідеалізм" у справі польсько-українського порозуміння в Галичині і небажання рахуватися з думкою двох суспільств [20]. Зауважимо, що вже на початку 1931 р. відбулося декілька таємних зустрічей польських урядовців з впливовими політиками з УНДО, зокрема з М. Галущинським, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації (УПР) [21]. Розмови, які з польського боку проводили голова Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) Т. Голувко і депутат сейму Я. Єнджеєвич, не принесли очікуваних результатів [22].

Вбивство у Трускавці 29 серпня 1931 р. членами ОУН одного з головних ідеологів політики прометеїзму і найактивнішого прибічника угоди між УНДО та санаційним урядом Т. Голувка припинило розмови про польсько-українське порозуміння і ще більше загострило національні відносини в Галичині [23].

Реалізація політики прометеїзму вже на початку 30-х рр. наштовхнулася на опір деяких елементів апарату влади. В умовах певної стабілізації внутрішньополітичного життя в Радянському Союзі прометеївська ідея втрачала свій зміст. Частина табору санації еволюціонувала у бік ендецьких методів розв'язання української проблеми. Ідейний вплив на цей процес мали програми націонал-демократів, у тому числі Є. Гєртиха. В поглядах головного ідеолога молодої генерації ендеків своє продовження знайшла програма полонізації української меншини. В його трактуванні українське населення — це "згруповане в русинських племенах відгалуження польського народу", яке при збереженні певної культурної та мовної особливостей необхідно "повернути до польськості" [24]. Українців у Польщі ендецький ідеолог зводив до рівня окремих етнічних груп — гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо, а не частини великого народу, здатного до самостійного державного життя.

На зростання привабливості ендецької ідеології вплинула низка чинників: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок загострення світової економічної кризи 1929—1933 рр.; по-друге, переконання в тому, що політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, в умовах зовнішньої загрози з боку фашистської Німеччини і СРСР ендецька ідеологія була зрозумілішою для польського суспільства на пограниччі на відміну від теорій пілсудчиків, що були розраховані на далеку перспективу.

Поляризація позицій правлячого табору щодо вирішення українського питання найшвидше проявилась у верхніх ешелонах збройних сил Польщі. Поряд з діяльністю II відділу Генерального штабу збройних сил, що був пов'язаний з прометеївським рухом, командувачі військових округів започаткували програму, яка виходила з необхідності перетворення непольського населення в лояльних громадян держави репресивно-адміністративними методами.

У зв'язку з цим широкого розмаху набирали так званий гуцульський і лемківський регіоналізми. На погляд військових, полонізація гуцулів та лемків з огляду на їхнє розташування у важкодоступних гірських районах і притаманний їм консерватизм, видавалася проблематичною. Тому в обох випадках застосовано тактику відокремлення цих етнічних груп населення і протиставлення їх українському національному організмові.

Варто зазначити, що в гірських повітах Станіславського воєводства вже з грудня 1933 р. розпочало діяльність польське Товариство приятелів Гуцульщини, головою якого став дивізійний генерал Т. Каспжицький. Метою товариства було підтримання регіонального сепаратизму гуцулів як нібито частини окремого від українців народу.

Активізація діяльності війська у справах національної політики інтенсивно відбувалася в період урядування А. Пристора (27 травня 1931 — 9 травня 1933 рр.) і Я. Єнджеєвича (10 травня 1933 — 13 травня 1934 рр.). Саме тоді обов'язки міністра внутрішніх справ в урядах виконував Б. Пєрацький, який виступав за рівність прав для всіх громадян II Речі Посполитої. Але, будучи прихильником тоталітарного державного устрою, вважав необхідним придушувати в зародку будь-які відцентрові тенденції [25]. У період перебування при владі Б. Пєрацького відбулося значне пожвавлення в галузі національної політики. Важливою подією стало створення Національного Комітету (НК) при Президії Ради Міністрів (ПРМ) Польщі. Його завдання полягало в тому, щоб визначити єдину тактику урядових структур у національній політиці та координувати зусилля державних органів, спрямованих на "посилення розвитку польського національного елементу" на етнічно змішаній території і "державну асиміляцію націо-

нальних меншин" [26]. Попри намагання уряду розробити комплексну програму вирішення українського питання, полонізаційні тенденції щодо населення Галичини набирали обертів. Вони пов'язувалися українцями з політичною діяльністю Б. Пєрацького на посаді міністра внутрішніх справ Польщі. Можливо, цей фактор став причиною його вбивства 15 червня 1934 р., яке було виконано руками членів ОУН. Відповіддю влади на здійснену акцію стало створення концентраційного табору Береза Картузька [27], який використовувався у тому числі й для боротьби з українським національно-визвольним рухом.

Складна внутрішньополітична ситуація, в якій опинилися українці на початку 1935 р., змусила лідерів провідної партії Галичини до пошуків компромісу з владою. Від імені УНДО й УПР 5 лютого 1935 р. у сеймі виступив їх голова Д. Левицький. Він запропонував урядові умови польсько-українського порозуміння "на базі спільної антирадянської платформи і надання територіальної автономії для українців у Польщі" [28]. Пропозиція нормалізації стосунків, що виходила від представників українських політичних кіл, була рішуче відкинута урядом Польщі [29]. Тодішній прем'єр-міністр Л. Козловський (15 травня 1934 — 28 березня 1935 рр.), зважаючи на слабкість власних позицій у верхніх ешелонах влади і побоюючись негативної реакції польського суспільства, не відважився здійснити кроки щодо врегулювання української проблеми.

Ситуація радикально змінилася, коли В. Славек утретє очолив уряд Польщі (29 березня 1935 — 12 жовтня 1935 рр.). Залишаючись прихильником прометеївської ідеології, він вирішив цього разу здійснити нереалізовані в 1931 р. плани щодо використання національно-визвольного руху Галичини в інтересах польської державності або принаймні його нейтралізації. Ситуація видавалася вигідною і для проурядового блоку — ББСУ, який у зв'язку із вступом у дію нового виборчого закону опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів з боку опозиційних партій. Обравши своїм союзником представників найвпливовішої української партії, уряд справедливо розраховував на численні голоси українських виборців.

У травні — червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з урядовими чиновниками було укладено угоду, яка в історіографії відома під назвою "нормалізації" польсько-українських відносин. Каталізатором угодових тенденцій став виборчий компроміс, а обіцяні урядом виконання деяких українських вимог мали стати основою для культурно-національної автономії українців у Польщі.

Смерть "вождя нації" і фактичного керівника держави Ю. Пілсудського прискорила боротьбу за владу всередині табору "санації". Вона розгорнулася між трьома угрупованнями, що об'єднувалися навколо прем'єр-міністра В. Славека, президента Польщі І. Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора збройних сил Е. Ридз-Смігли [30]. В. Славек був прихильником створення правової системи в державі, що опиралася б на норми "квітневої" 1935 р. Конституції [31]. Інші виступали за збереження "вождівського" правління, започаткованого Ю. Пілсудським.

Протистояння у верхніх ешелонах влади завершилося перемогою Генерального інспектора, який, згідно з чинним законодавством, володів значними повноваженнями. Одержавши підтримку "силових" міністерств, Е. Ридз-Смігли зміцнював свої політичні позиції. Група Генерального інспектора поступово перетворилась у домінуючу в еліті "санаційної" влади. Прийнявши за основу ендецькі концепції розв'язання української проблеми, частина правлячого табору, очолювана Е. Ридз-Смігли та

міністром військових справ Т. Каспжицьким, започаткувала так звану політику "зміцнення польськості" у південно-східних окраїнах держави. Стратегія і тактика цієї широкомасштабної акції війська, воєводських адміністрацій та місцевих польських організацій була вироблена на таємній конференції, що відбулася в Любліні 31 січня 1935 р. [32] Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, командувачі прикордонних округів висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елементу.

Фактично з відставкою В. Славека примарними виглядали надії на реальне втілення нормалізаційної політики, хоча уряд і надалі продовжував декларувати обіцянки щодо виконання українських вимог. Так, наступний прем'єр-міністр М. Зиндрам-Косцялковський (13 жовтня 1935 — 15 травня 1936 рр.) заявив, що докладе особистих зусиль, "щоби нормалізація опиралася на грунті довір'я між польським і українським народами" [33]. Однак вже у січні 1936 р. ним же на засідання НК ПРМ були представлені "Тези з національної політики", в яких знайшла відображення боротьба між двома концепціями державної і національної асиміляції у правлячому таборі. Урядом було підтверджено застосування принципів регіональної політики, що свідчило про заперечення владою існування цілісного українського національного організму [34]. Передбачалося створення за допомогою методів державної асиміляції ідейного полонофільського руху українців Галичини і Волині. Щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя і Лемківщини рекомендувалося застосувати політику національної асиміляції. Тут інструментом полонізації, на думку прем'єра, мала стати православна церква [35]. Прийняття урядом М. Косцялковського компромісного рішення щодо державно-національної асиміляції українців свідчило про слабкість його позицій у державі і поступове перетворення в інструмент політики "зміцнення польськості", започаткованої військовими.

У результаті чергового компромісу між І. Мосціцьким і Е. Ридз-Сміглі 15 травня 1936 р. створено новий уряд на чолі з генералом Ф. Славой-Складковським, який заявив, що "визнаватиме потреби нормалізаційної політики стосовно українців" [36]. Однак справжні заходи польських політиків, які лише прикривалися гаслами порозуміння, полягали у протилежному: 1) намаганнях роз'єднати на частини українську етнічну територію в Польщі шляхом поширення гуцульського та лемківського регіоналізмів й актуалізації Сокальського кордону; 2) вишукування серед українців нащадків нібито польських шляхтичів, яких налічували близько 1 млн і проводилися заходи з метою їх полонізації [37]; 3) колонізації західноукраїнських земель польськими осадниками, черговий виток якої розпочався влітку 1936 р., коли для цієї мети уряд виділив 13 275 га земельних угідь [38]; 4) боротьби з православ'ям як чинником, що утримував почуття національної свідомості українців. Першим кроком у цьому напрямку стала ліквідація на Холмщині 127 культових об'єктів, у тому числі 91 православної церкви [39]. В таких умовах не могло йти мови не лише про "нормалізацію", а й про політичний експеримент Г. Юзевського на Волині, який завершився провалом.

Названі тенденції, що запанували у національній політиці держави з ініціативи військового командування збройних сил, знайшли реальне втілення в урядовій програмі щодо "зміцнення польськості" західноукраїнських земель, яка була юридично затверджена постановою Президії Ради Міністрів Польщі 18 березня 1939 р. [40]

Таким чином, незважаючи на те, що прометеїзм був домінуючою, якщо не єдиною концепцією східної політики "санаційних" урядів, він так і

не знайшов практичної реалізації. Влада II Речі Посполитої незалежно від декларацій державної асиміляції проводила інтенсивні кроки в напрямку національної асиміляції українців. Ця політика була характерною для всіх без винятку урядів Польщі. Напередодні Другої світової війни пошук шляхів вирішення українського питання завершився поверненням до ендецьких теорій мононаціональної польської держави. В цьому плані пріоритетне значення надавалося політиці зміцнення польського елементу в Західній Україні, яка у 1939 р. стала офіційною доктриною уряду Польщі.

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. — Wrocław, 1979. — 262 s.; Kułesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926—1935. — Wrocław, 1985. — 310 s.; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. — Kraków, 1989. — 467 s.

[2] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926—1939). — Lublin, 1997. — 424 s.

[3] Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983. — 253 с.; Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). — К., 1985. — 272 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — 200 с.

[4] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. — Warszawa, 1927. — S. 56.

[5] Lewandowski J. Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej // Aneks. — Londyn, 1982. — N 28. — S. 112.

[6] Paprocki S. Kwestia ukraińska. — Londyn, 1949. — S. 10.

[7] Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na tzw. "kresach" // Droga. — 1924. — N 10. — S. 539.

[8] Hołówko T. Kwestia narodowościowa w Polse. — Warszawa, 1927. — S. 27.

[9] Kułesza W. Назв. праця. — С. 83.

[10] Madajczyk Cz. Matenicaly w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. — 1972. — Z. 3. — S. 137—169.

[11] Paruch W. Назв. праця. — С. 130.

[12] Там же. — С. 153.

[13] Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w koncepcjach piłsudczyzny 1926—1930. — Warszawa, 1981. — S. 101.

[14] Dunin-Borkowski P. Punkt wyjścia w sprawie ukraińskiej w Małopolsce Wschodniej // Droga. — 1929. — N 5. — S. 561.

[15] Sprawy Narodowościowe. — 1927. — N 4. — S. 395.

[16] Gazeta Polska. — Warszawa. — 1930. — 5 czerw.

[17] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (далі — MSW), mf. 1800/1. — K. 5.

[18] Paruch W. Назв. праця. — С. 116.

[19] AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 2254. — K. 15.

[20] Chojnowski A. Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. — Wrocław, 1986. — S. 170.

[21] Sprawy Narodowościowe. — 1937. — N 4—5. — S. 423.

[22] Діло. — 1931. — 17 берез.; Gazeta Polska. — 1931. — 20 marca.

[23] AAN, Komenda Główna Policji Państwowej (KGPP), sygn. 235. — K. 1.

[24] Giertych J. O program polityki kresowej. — Warszawa, 1932. — S. 118.

[25] Nacjonalizm i numerus clausus // Gazeta Polska. — 1932. — 9 marca.

[26] AAN, MSZ, sygn. 5217. — K. 93.

[27] AAN, MSW, sygn. 1042. — K. 1.

[28] Sprawy Narodowościowe. — 1937. — N 4—5. — S. 423.

[29] AAN, MSW, sygn. 946. — K. 54.

[31] S c h a e t z e l T. Pułkownik Walery Sławek. — Jerozolima, 1947. — S. 19.

[32] Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji : Zbóry Biblioteczne, sygn. 1506. — K. 16.

[33] Sprawy Narodowościowe. — 1936. — N 1—2. — S. 16.

[34] AAN, MSW, sygn. 802. — K. 3.

[35] AAN, Prezydium Rady Ministrów (PRM), sygn. 148—1. — K. 75.

[36] К е д р и н І. Життя — події — люди. Спомини й коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 270.

[37] AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1. — K. 8.

[38] Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 1397, арк. 254.

[39] Centralne Archiwum Wojskowe, Dowództwo Okręgu Korpusu II, I.371.2.173. — K. 32.

[40] AAN, PRN, sygn. 148—264. — K. 390.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

Питання історичного краєзнавства

І. А. ПІДДУБНИЙ (Чернівці)

Політичне життя українців Північної Буковини у перше міжвоєнне десятиліття (1918—1928 рр.)

Поразка центральних держав у Першій світовій війні значно загострила соціальні та національні стосунки в Австро-Угорській імперії і стала однією з причин її розпаду, внаслідок якого наприкінці 1918 р. на території колишньої Австро-Угорщини виникли нові національні держави. В жовтні та листопаді 1918 р. державотворчі процеси захопили і населення західноукраїнських земель, що перебували у складі імперії. Українці Галичини, Буковини та Закарпаття прагнули самостійно вирішувати свою подальшу долю. 3 листопада 1918 р. в Чернівцях відбулося народне віче, на якому було визнано право українців Буковини на самовизначення та створення з повітів, де вони проживали компактно, окремої української області. На той час українці (305 тис. осіб, або 38 % населення краю) та румуни [273 тис. осіб (34 %)] становили переважну більшість населення Буковини, тому віче, основуючись на праві самовизначення народів, прийняло справедливе рішення про поділ краю на українську та румунську частини, із створенням відповідних крайових державних інституцій. При цьому іншим національним групам Буковини гарантувалося право мати, відповідно до кількості населення, певне число представників у крайових органах управління. Важливим було й те, що віче прийняло рішення про "приключення австрійської часті української землі до України" [1].

Проте прагнення українців Буковини до об'єднання з Українською державою не було здійснене. На прохання румунських політичних діячів Буковини протягом листопада 1918 р. край було окуповано румунськими королівськими військами. 28 листопада 1918 р. члени Румунської національної ради скликали "Генеральний конгрес Буковини", на якому проголосили приєднання Буковини до Румунії [2]. Це дало змогу делегації королівської Румунії на мирній конференції в Парижі 1919 р. виставити ви-

могу про визнання за Румунією всієї Буковини, у тому числі й північної її частини, населеної переважно українцями. У 1920 р. Румунії вдалося досягти визнання на право урядування в приєднаній провінції. Проте застосування на приєднаних територіях методів управління, типових для Старого королівства, тобто Румунії, у довоєнних межах, викликало невдоволення населення. Це змушувало урядовців змінювати форми діяльності, однак позиції румунських властей у той час на Буковині та в сусідній Бессарабії були хисткими [3]. Законодавство Старого королівства було пристосоване для мононаціональної держави і не могло повністю застосовуватися на приєднаних територіях. Це зумовило залишення на певний час дії законів Австро-Угорщини та Росії. Однак для зміцнення позицій представників румунського уряду на Буковині потрібні були жорсткі методи, основним з яких стало введення стану облоги на території краю. Тривав цей стан з кінця 1918 р. і до листопада 1928 р., згідно з розпорядженням військового командування, що дало історикам підстави назвати період 1918—1928 рр. періодом "постійного стану облоги". За справедливим визначенням А. Жуковського, той час відзначався "міцними румунізаційними заходами та слабкою організаційною системою українців. Це був час, коли пробували відновити свою діяльність українські політичні формації з австрійського періоду, які, однак, скрахували (сплохували. — Авт.) в румунській дійсності. У цьому періоді українські політичні представники вже не виступали самостійно, а лише в рамках однієї з існуючих загальних румунських партій" [4]. Додамо, що саме в той час політика центрального уряду стосовно національних меншин в Румунії визначалася особистою лінією прем'єр-міністра Румунії і провідника Націонал-ліберальної партії (НЛП) І. Бретіану, який в ідеалі прагнув створити "Велику Румунію" (назва Румунії в кордонах 1918—1940 рр.), де не було б національних меншин та проблем, з ними пов'язаних.

З метою укріплення позицій румунських властей на Буковині вже в грудні 1918 р. було прийнято рішення, підтверджене королівським декретом від 29 січня 1919 р., про створення Центральної служби державної безпеки (siguranța), якою керував Генеральний субінспекторат з центром у Чернівцях та п'ятьма підвідділами служби безпеки, з яких три припадало на північну частину Буковини. Основним завданням цієї служби було займатися виключно питаннями порядку та загальної безпеки держави. Виконуючи розпорядження в цьому напрямку, Генеральний субінспекторат у своєму звіті зазначав, що в 1919 р. ним спостерігалися антидержавні виступи євреїв за проведення плебісциту на Буковині стосовно її автономії та українців — за об'єднання краю з Україною [5]. Важливе місце в роботі служби безпеки посідали спостереження за порушеннями кордону, застереження проти ведення більшовицької та української агітації в Північній Бессарабії і Буковині, у першу чергу на північ від р. Прут та у Вашківському й Вижницькому повітах. З метою усунення умов для агітаційної роботи планувалося виявляти пропагандистів, переміщувати службовців-українців у внутрішні райони Румунії. Відповідну роль повинна була відігравати цензура преси та листування, покликана в першу чергу встановити контроль за можливою агітацією соціалістичного та комуністичного характеру [6].

Подібна ситуація, в тому числі й застосування характерного для Старого королівства способу адміністрування, за якого не дотримувалися вимоги законодавства, загострила становище в краї вже в перші роки румунського володарювання, що призвело до масових виступів, у тому числі й збройних повстань, з яких найбільшими були Хотинське (1919 р.), Бендерське (1919 р.) у Бессарабії та повстання солдатів 113 полку в Чернівцях (1919 р.) на Буковині.

В січні 1919 р. на Хотинщині було піднято збройне повстання, в ході якого звільнено більшу частину Хотинського повіту. Дії повстанців, керовані Хотинською Директорією, відзначалися певною організованістю і у випадку перемоги могли привести до приєднання Хотинщини до Української Народної Республіки [7]. Хотинське повстання стало одним з найбільших виявів протесту проти окупації Бессарабії королівською Румунією, і те, що воно почалося в період роботи Паризької мирної конференції, мало справити вплив на рішення великих держав (однак острах перед наступом більшовизму змусив Велику четвірку визнати в 1920 р. Бессарабію за Румунією). З іншого боку, повстання, що почалося напередодні злуки УНР та ЗУНР, було почасти і волевиявленням українського населення краю, його бажанням не лише ліквідувати чужинницьке панування, а й об'єднатися в єдиній національній державі. Недаремно тимчасовий уряд називався Директорією, а свої дії він намагався поширювати переважно у північній частині Бессарабії. В повстанні взяли участь поряд з українцями росіяни та молдавани, яким було чуже румунське панування в краї. Зброю повстанці мали різноманітну, частково приховану з часів Першої світової війни, а частково діставали її на складах армії Директорії, здебільшого самовільно. Директорія не надавала офіційної підтримки повсталим, але, ймовірно, існувало приватне розпорядження про надання їм допомоги. Населення прикордонних сіл та військовослужбовці армії відверто співчували повстанцям і, як могли, допомагали їм. Але під натиском значних військових підрозділів повстанці відступили до Хотина, а 1 лютого 1919 р. в кількості 4 тис. вони разом з 50 тис. біженців перейшли на лівий берег Дністра.

Після придушення повстання румунські війська продовжували проводити каральні операції, внаслідок яких загинуло 11—15 тис. осіб. Біженців та повсталих прийняли до себе мешканці сіл Поділля. Проте урядовці повертали частину біженців до Хотинщини, а повстанців роззброювали, боячись, що обстріли останніми правого берега Дністра призведуть до конфлікту з Румунією та втягнення України у війну проти неї [8].

Хотинське повстання мало певний вплив і на Буковину, адже недаремно 26 січня 1919 р. командир VIII дивізії Я. Задік видав наказ про введення стану облоги в Кіцманському, Заставнівському, Вашківському, Сторожинецькому, Чернівецькому повітах та м. Чернівцях — на території, не лише наближеній до району повстання, а й заселеній переважно українцями [9].

Не виключено, що Хотинське повстання мало вплив і на солдатів 113-го полку у м. Чернівцях, в якому 17 листопада 1919 р. було піднято повстання. Щоправда, основною його причиною слід вважати незадоволення солдатів умовами служби в румунській армії. На солдатів полку впливала й агітація, що велася колишніми офіцерами австрійської армії, українцями, котрі підбурювали солдатів до втечі за Дністер та вступом до рядів українських збройних сил [10]. Повстання мало стихійний, неорганізований характер і було досить швидко придушене властями. В ході слідства було встановлено, що поганий моральний стан солдатів є наслідком впливу "подій розкладу" в австрійській та російській арміях та поспішної й непродуманої організації комплектування полку. Немалу роль, на думку членів слідчої комісії, відіграла українська і навіть російська агітація, провідною ідеєю якої було твердження про невизнання північної частини Буковини за Румунією і неправомочність рекрутування буковинців до румунської армії. Агітатори також заявляли, що доля Буковини буде вирішена після перемоги А. Денікіна на С. Петлюрою [11]. Після розслідування справи до суду було притягнуто 149 осіб, з яких 8 засудили до смертної кари, п'ятьох виправдали, а решта були засуджені на каторжні роботи терміном від 5 до 20 років [12].

Безумовно, що збройні виступи могли мати певний вплив і на організований політичний рух, оскільки українське населення краю, незадоволене його окупацією, не втрачало надії на вихід української частини Буковини зі складу Румунії, сподіваючись і на допомогу з боку УНР. Остання протягом певного часу через пропагандистські органи поширювала на Галичину і Буковину літературу та пресові видання, в яких мова йшла про об'єднання всіх українських земель. Завдяки цим діям посилювалися українофільські настрої серед буковинців, хоча в перші повоєнні роки до них долучалися й австрофільські (германофільські), їх носіями були буковинці, які поверталися до краю після демобілізації з австрійської армії і яким допомагав розташований у Відні "Schutzbund der Bukowiner in Deutsöhosterreich" (Охоронний союз буковинців в Австрії) [13].

У політичному житті краю в перше міжвоєнне десятиліття склалося кілька політичних напрямів, до яких приєдналися українці. В обстановці повоєнної розрухи найкращі умови для розвитку своєї діяльності мали партії лівого спрямування. Зокрема, в 1918 р. відновила свою роботу Інтернаціональна соціал-демократична партія Буковини (ІСДПБ), в складі якої діяла і українська секція. Українські соціал-демократи вже в 1919 р. виступили проти участі українців у парламентських виборах, вважаючи їх порушенням міжнародних прав [14]. Проте на наступні парламентські вибори, які відбулися в 1920 р., українська секція виставила за списком ІСДПБ кілька кандидатур, і депутатами парламенту було обрано серед інших І. Гишку та К. Кракалію [15].

В парламенті буковинські депутати від ІСДПБ діяли спільно з депутатами-соціалістами всієї Румунії, проте при певних обставинах ними піднімалися питання, що стосувалися виключно краю. Зокрема, Г. Григорович, керівник румунських соціал-демократів на Буковині, в одному з виступів у сенаті вимагав для українців Буковини рівних з румунами прав, і ця промова викликала в парламенті справжню сенсацію [16]. Неочікуваним для румунського уряду був і виступ К. Кракалії стосовно проведення на Буковині плебісциту з питання її державної належності. Оскільки пропонувалося провести плебісцит в українській частині Буковини, про результат можна з певністю говорити, що він став би ще одним заходом протесту українців краю. В ряді інших парламентських виступів К. Кракалія вимагав також відповідного числу населення представництва українців у крайових органах управління та охорони прав українців у галузі шкільного навчання. Виступи українського депутата не залишилися поза увагою міністра Буковини І. Ністора, і він доклав чимало зусиль для заперечення сказаного К. Кракалією, стверджуючи, що об'єднання всіх румунських земель, до яких він відносив і Буковину, є справою Румунії, і, наголошуючи на виключності становища румунів на Буковині, доводив непотрібність невигідного для румунського уряду плебісциту [17].

В організаційній роботі, яку проводили соціал-демократи на Буковині, проявився характер підпорядкованості української організації керівництву ІСДПБ. Це стало видно з порядку проведення вересневої конференції ІСДПБ за участю делегатів від української секції і визначення основних напрямків роботи. Пізніше, 31 жовтня 1920 р., відбулася конференція української секції ІСДПБ, в роботі якої взяли участь 42 делегати та запрошені гості. У виступах наголошувалося на зв'язку, що існував між українським та світовим пролетаріатом, вказувалося на спільність їх класової боротьби, а також зазначалося, що в світі триває соціальна революція. М. Ганєк, який звітував на конференції, підкреслив, що в провінції організації досить слабкі, а активно працює лише центральна організація (м. Чернівці). Досить гостро обговорювалося на конференції питання уча-

сті соціал-демократів у роботі парламенту, і тут найзаповзятішим оборонцем парламентської діяльності виступив К. Кракалія, всіляко захищаючи цей вид діяльності партії. В резолюції конференції було схвалено тактику, вибрану ІСДПБ. Таким чином, керівництво української секції повністю переходило в залежність від керівництва ІСДПБ, що можна вважати негативним для українського елементу в партії, але загалом позитивним для партії [18].

Чергова конференція української секції ІСДПБ була скликана лише в жовтні 1922 р. На ній були присутні представники центральної організації — Я. Пістінер, Р. Гайдош, С. Вікторчик. У промові Я. Пістінера було наголошено на необхідності тісного об'єднання всіх секцій соціалістів. Судячи з промов учасників конференції, соціалісти, як партія, мали певний вплив на громадян, однак у членстві партії була певна нестабільність, причому зниження кількості її членів пов'язувалося з посиленням в краї репресій проти лівих партій. У виступах зазначалося, що хоча українська секція і була в складі ІСДПБ, однак ніякої допомоги з її боку не отримувала, у тому числі й у виданні свого органу преси. В резолюції, прийнятій конференцією, було вміщено протест проти гноблення українського народу, проти його розділу між різними країнами, висловлювалося побажання об'єднання всіх українських соціалістичних організацій. Як вагомий крок, можна відмітити рішення про необхідність об'єднання з іншими українськими партіями [19]. Про дещо занедбаний стан української секції ІСДПБ свідчить і те, що вона мала лише одну газету, яка періодично змінювала свою назву, тоді як газети, що видавалися німецькою та мовою ідиш, були більш численними і мали більший тираж. Так, орган ІСДПБ "Vorwärts" ("Вперед") видавався тиражем 4,5 тис. примірників, а орган Бунду "Des Noye Leben" ("Нове життя") мав 2 тис. примірників[20]. Однак представники української секції ІСДПБ і надалі брали участь у парламентських виборах. Зокрема, в 1926 р. в Чернівецькому повіті за списком буковинської соціал-демократії балотувалися В. Руснак та І. Стасюк, причому процент голосів, відданих за соціал-демократів, був досить високим, хоча й не привів до перемоги. Загалом же соціал-демократична організація на Буковині перебувала в той час під постійним впливом і діяла під керівництвом однієї особи — Я. Пістінера, який значною мірою визначав політику партії.

До ліворадикальних належала на Буковині комуністична організація, участь у створенні якої брали й українці. У Чернівцях комуністична організація, як свідчив С. Канюк, була заснована вже 3 листопада 1918 р. Наприкінці того року розрізнені комуністичні організації на Буковині провели установчу конференцію і проголосили заснування Комуністичної партії Буковини (КПБ), а вже наступного року було прийнято рішення про її входження до Комуністичного Інтернаціоналу. Керівництво Комуністичної партії Буковини також оголосило, що вважає КПБ складовою частиною Комуністичної партії України (КП(б)У). В цілому ця організація мала інтернаціональний характер, хоча певний час частина її преси видавалася українською мовою, а в керівництві партії на першому етапі її діяльності були й українці (серед них — студенти Чернівецького університету В. Гаврилюк та І. Стасюк) [21].

Оскільки Комуністичний Інтернаціонал приділяв певну увагу національним питанням, то на V конгресі Комінтерну (1924 р.) було прийнято резолюцію стосовно українського питання, в якій перед комуністичними організаціями Румунії, Польщі, Чехословаччини ставилося завдання вести боротьбу за возз'єднання українських земель в єдиній державі, в даному випадку в Українській Соціалістичній Радянській Республіці, керувати цією

боротьбою, підтримуючи зв'язок з КП(б)У. Напевне, що таке рішення примусило керівну групу КПБ звернутися в лютому 1926 р. до Політбюро ЦК КП(б)У з проханням про підпорядкування КПБ Комуністичній партії Румунії. Рішення про таке об'єднання було прийняте виконкомом Комінтерну, і наприкінці 1926 р. колишня КПБ виступає вже як крайова організація Комуністичної партії Румунії, причому першим секретарем крайового комітету став українець С. Галицький [22]. У діяльності комуністичної організації на Буковині і в подальші роки важливе місце займало питання об'єднання українських земель у складі Радянської України, і тому не дивно, що на IV з'їзді КПР у винесеній резолюції було констатовано прагнення українських трудящих Буковини та Галичини до возз'єднання з Українською СРР [23]. Зазначимо, що природне прагнення українського народу до об'єднання використовувалося у так званій класовій боротьбі. Це нерідко служило для румунських органів безпеки підставою для придушення будь-яких проявів українського політичного і навіть громадського життя.

Відмінною від діяльності соціал-демократів та комуністів була діяльність українських політиків реформістського напрямку, які через легальні організації намагалися захищати інтереси українців на Буковині, роблячи спроби на початку 20-х років відновити політичні організації. Першими розпочали свою діяльність організації, орієнтовані на співробітництво з румунськими властями. Такою була заснована в 1921 р. П. Мігулою, С. Коралєвичем та Р. Івасюком Українська народна партія, метою якої було "підпомагати румунський уряд у його змаганнях для запровадження ладу й порядку в нашім краї". Вже на початку свого існування вона склала заяву про вірність І. Ністору та І. Бретіану. Через свою орієнтацію на україномобів ця організація не мала підтримки в українців і швидко припинила своє існування [24].

Слідом за цим було зроблено ще кілька спроб створити організацію, яка законним шляхом захищала б інтереси українців, хоча через постійний стан облоги тяжко було заручитися підтримкою населення півночі краю. Однак 30 квітня 1922 р. було створено Українську народну організацію із завданням "заступати український загал та боронити права трудової маси українського народу під управою Румунії". Того ж року було зроблено спробу створити надпартійну українську організацію, яка захищала б інтереси всього українського населення Буковини, проте через виступи проти румунських властей її було заборонено [25].

Дещо успішніше, але протягом нетривалого часу, вдалося діяти оформленій у 1922 р. на основі колишньої народовської партії Українській народно-демократичній партії (УНДП). В основу її діяльності було покладено захист прав українців у Румунії, в якій українці Буковини, незважаючи на їх чисельне переважання в краї, були офіційно віднесені до категорії національних меншин. Становище українців на Буковині було часткою проблеми національних меншин у Великій Румунії, і це питання постійно піднімали всі політики, а особливо українські з числа реформістів (поміркованих). Українська періодика (незалежна преса), видавництво якої належало реформістам, неодноразово звертала увагу на пригноблення українців у Румунії і зазначала, що створення незалежної України дало б можливість покращити їх становище. Проте саме в цих виданнях зазначалася необхідність отримання українцями прав від румунських владних структур, що стало провідним у діяльності реформістів протягом усього міжвоєнного періоду і що згодом викликало невдоволення представників націоналістичної течії [26]. Разом з цим, використовуючи законні методи політичної боротьби, українці проводили діяльність, спрямовану на зростання політичної свідомості населення краю, в чому їм суттєво допомагала

незалежна преса. До неї належала й заснована в 1926 р. газета "Рідний Край", яка за мету своєї діяльності взяла намагання покращити становище українського селянства шляхом поширення економічних знань, вважаючи останнє політично вагомим кроком [27].

Однак економічне питання надовго залишилося на другому плані, а перше місце посідало завоювання рівних з румунами прав у політичній та культурній галузях. При цьому зазначимо, що перші надії на покращання становища українців у цих галузях з'явилися під час правління уряду А. Авереску, який робив спроби налагодження стосунків з національними меншинами, обіцяючи їм (у тому числі й українцям) більш повний розвиток культури та освіти. Саме така заява уряду дозволила керівництву УНДП пообіцяти уряду підтримку за обіцянку введення навчання українською мовою у початкових школах. На парламентських виборах 1926 р. українці мали кандидатів не лише від соціал-демократів, а й, по урядовому списку, від УНДП — А. Лукашевича та Ю. Лисана. З інших національних меншин в урядовому списку були представлені німці (А. Кольрус). Балотувалися українці (К. Смеречинський та Б. Велегорський) і від Народної партії (Partidul Poporului). Підписання виборчої угоди між урядовою партією та УНДП розцінювалося реформістами як підтвердження виконання урядом виставлених вимог [28].

У виборчій боротьбі, що розгорнулася, А. Лукашевич наполегливо вимагав від генерального інспектора освіти введення в школах викладання українською мовою, результатом чого стала поява розпорядження про викладання 2 годин на тиждень української мови та 1 години Закону Божого у школах колишніх Заставнівського, Кіцманського, Вижницького повітів, Селятинській та Путильській округах, а також в м. Вашківці та селах Банилові і Глибокій. З вимогою запровадження української мови в школах колишніх Чернівецького та Вашківського повітів А. Лукашевич виступав спільно з А. Кольрусом [29]. В опублікованій у газеті виборчій відозві УНДП зазначалося, що спілка з Народною партією необхідна, оскільки виборчий закон не давав можливості виставити власний список, через що представники українців, угорців, німців та інших меншин погодилися балотуватися в урядовому списку. Причиною такого кроку стало усвідомлення неспроможності опозиційних партій дати бажану підтримку меншинам. Крім того, у цій відозві зазначалося, що виборці голосуватимуть за блок меншин, який змусить уряд виконати дані ним обіцянки. Підтримку українців слід також пояснити сподіваннями на зміну урядової політики стосовно меншин та очікуванням змін у галузі культурного розвитку [30]. Зауважимо, що ситуація, пов'язана з виборами до парламенту, складалася таким чином, що передбачалася перемога Народної партії, хоча деяким дослідникам ця ситуація ввижається штучною та навмисне спланованою НЛП з тим, щоб зняти напругу в суспільстві, викликану методами її правління [31].

Новообраний парламент був скликаний на сесію 25 червня 1926 р. і довгий час займався лише перевіркою результатів виборів , що дало українцям підстави вважати його лише прикриттям діяльності однієї чи кількох політичних партій і стверджувати, що він є "ніщо інше, як тільки форма без змісту, щоб показати перед світом, наче б то й у нас був народ, котрий править судьбою краю". Така оцінка парламенту пояснювала, чому українці не втручалися у внутрішню парламентську боротьбу, а намагалися лише добиватися покращання стану українців, причому був навіть намір при відмові уряду від виконання обіцянок вийти з парламенту [32].

Вже по обранню кандидатів від УНДП нею було проголошено про збір на Буковині заяв стосовно необхідності введення української мови в шко-

лах і розповсюджено заклики записуватися до українських культурних товариств і в такий спосіб підтримати дії тих депутатів у парламенті, котрі намагалися представити українців політично організованим народом, який має право на власне політичне життя. В промові, виголошеній А. Лукашевичем в сенаті 3 грудня 1926 р., було описано складне становище українців на Буковині й зроблено заяву, що стан облоги в краї призначено лише для позбавлення українців організованого культурного життя, для розвалу господарств і поглиблення руїни. А. Лукашевич висловив уряду протест проти гноблення українського народу і вимагав для українців прав, які мали їм належати згідно з конституцією та угодою про охорону прав національних меншин. Якщо цей виступ був у центрі уваги буковинських українців, то для уряду він не означав нічого, про що свідчила відсутність будь-якої реакції на нього. Оцінюючи дії уряду, власне, невиконання ним передвиборних обіцянок, керівництво УНДП наголошувало на тому, що ігнорування інтересів національних меншин завдає Румунії лише шкоди [33]. Інші сторони парламентської діяльності А. Лукашевича по захисту прав українців відобразилися в його виступах у парламенті з питань господарського становища краю. Він звертав увагу на занепад сільського господарства, спричинений існуванням "ножиць цін", і пропонував розробити систему кредитування та державної допомоги селянству з метою досягнення його господарствами прибутку в 4—5 процентів. А. Лукашевич порушував також інші питання, пов'язані з покращанням господарського становища краю [34].

Черговий парламентський протест українських представників мав місце в 1927 р. і був викликаний квітневим 1927 р. переписом населення. Його підтримали представники буковинської організації Націонал-цараністської партії в парламенті К. Кракалія та Т. Савчук-Савяну. А. Лукашевич та Ю. Лисан направили міністру Буковини протести з приводу зловживань у Чернівецькому та Старожинецькому повітах під час перепису. У своєму виступі в сенаті 15 травня 1927 р. А. Лукашевич, звертаючись до прем'єр-міністра, звинувачував урядовців у тому, що при проведенні перепису 75 % українського населення записували румунами, а решту відносили до "рутенів", "гуцанів" та "куманів", і при цьому будь-який вияв невдоволення карався арештом та тимчасовим ув'язненням. Так само проводився перепис і в сусідній Бессарабії. Даючи йому загальну оцінку, А. Лукашевич зазначав, що робився він з політичних міркувань, бо мав на меті знизити дійсні дані про кількість представників національних меншин у Румунії, що мало сприяти відмові останньої від дотримання своїх зобов'язань. На підтвердження вищесказаного А. Лукашевич нагадав зміст наради префектів повітів, проведеної напередодні перепису [35].

Цей виступ був останнім у даному парламенті, оскільки в травні 1927 р. уряд А. Авереску пішов у відставку і за наказом короля Фердінанда І Б. Штірбей сформував новий уряд та призначив парламентські вибори. За умов, які склалися на політичній арені напередодні цих виборів, УНДП мала намір виставити власний виборчий список на Буковині та в окремих повітах Бессарабії, проте зміни політичної ситуації змусили цю партію переглянути свої позиції і приєднатися до блоку національних меншин, більш відомого як німецько-угорський блок. Серед його кандидатів від Чернівецького повіту були українці А. Кирилів, Р. Ясеницький, А. Завада, А. Лукашевич, у Сторожинецькому повіті балотувалися А. Лукашевич та Ю. Лисан, а в Радівецькому — лише А. Лукашевич. Поряд з українцями у списку блоку національних меншин були також представники німців, угорців та євреїв, причому в більшості випадків кандидатами в різних повітах були одні й ті ж самі особи. Це можна пояснити як тим, що люди, висунуті кандидатами, займали певне місце в політичному

житті краю, так і тим, що вони були найбільш прийнятними для уряду через свою лояльність [36].

Передвиборна кампанія 1927 р. породила політичні баталії, і керівництво УНДП досить різко виступило проти буковинських соціал-демократів, звинувачуючи їх в антиукраїнських настроях, а загалом українських соціал-демократів — у знищенні Української держави (тобто УНР). Критикуючи буковинських соціал-демократів, газета "Рідний Край" зазначала, що соціал-демократична партія є інтернаціональною, а її члени — це люди, які "своїми власними силами не вміють і не хочуть для свого народу працювати, не вірять, щоб наш український нарід добився до сили" [37]. Борючись за голоси виборців, УНДП намагалася роз'яснити останнім, що голосування за румунські партії не дасть позитивних результатів, оскільки позиції їхні мінливі, і часті переходи членів керівництва цих партій від однієї до іншої партії дають змогу відмовлятися від виборчих обіцянок. Виходом з такої ситуації вважалося віддання голосів за блок національних меншин.

Вибори 1927 р. принесли в усій Румунії і на Буковині абсолютну перемогу Націонал-ліберальній партії при поразці на Буковині представників блоку національних меншин, що пояснювали тим, що серед українців не було єдності (версія УНДП). Однак існувала справжня причина, яка полягала в назві блоку, створеного німцями та угорцями Трансільванії і не перейменованого після приєднання до них представників інших національних меншин. Саме останнє дало змогу політичним противникам блоку пропагандистськими заходами відвернути від нього значну частину буковинських виборців. До причин поразки блоку слід також віднести існування стану облоги в краї, через що в його північній частині українці не мали змоги вести відповідну агітацію. Негативним наслідком поразки блоку вважалося й те, що румунський уряд отримав зайвий доказ про відсутність у краї українців, як організованого в політичному плані народу [38]. Даючи оцінку парламентським виборам та наступним за ними виборам до громадських рад, керівництво УНДП зазначало, що всі вибори дають лише підставу для румунських політичних партій втягувати у свою боротьбу українців, і радило використовувати боротьбу цих політичних партій для створення незалежної української партії. Таким чином, уже після поразки на виборах українські політичні діячі поміркованого напрямку проголосили необхідним створення нової політичної партії, здатної захистити інтереси українців у Румунії.

Ведучи мову про захист українських інтересів, слід зазначити, що політики з поміркованого табору пов'язували покращання становища українців у Румунії лише зі створенням незалежної та сильної України, не вважаючи Радянську Україну незалежною державою. Однак, якщо створення бажаної ситуації відтягувалося на непевний період, то це не означало бездіяльність українців у пошуку шляхів вирішення даного питання. І тут вони зверталися до досвіду інших національних меншин, що проживали в Румунії. Дещо нове в цьому плані було зроблено головою Німецької партії Г. О. Ротом, який, виступаючи 4 грудня 1927 р. у Чернівцях, розкрив причини успіху німців на політичній арені. Було зазначено, що всі національні меншини вважаються в Румунії чужинцями, а тому для них є необхідним об'єднання без поділу на партійні та конфесійні групи і гуртки для спільних зусиль у боротьбі "за культурну, національну й економічну незалежність від того народу, що єсть носієм держави". Як зазначав Г. О. Рот, для німців у Румунії основним гаслом стала економічна незалежність, завдяки якій можна було досягти культурної та

національної незалежності. Така позиція німців отримала належну оцінку з боку українців [39].

Нові погляди на потреби національних меншин та становище, при якому УНДП уже не могла захищати права українського населення, були причиною створення нової політичної інституції — Української національної партії (УНП). Вона була заснована членами УНДП наприкінці 1927 р. з метою згуртувати всіх свідомих українців для законної боротьби за національні права українського народу в Румунії, ширити національну свідомість, підняти рівень національної честі. На установчих зборах було обрано тимчасову Ширшу раду у складі 37 осіб, яка у виданій відозві закликала українців, котрі незалежно від соціальних поглядів "стоять на національному грунті й які хочуть стати до боротьби за справедливі національні права українського народу в Румунії", об'єднуватися в новій партії [40].

Діяльність УНП повинна була базуватися на конституції, державних законах та договорі про захист прав національних меншин з метою здійснити мінімальні права українців у Румунії, а сама партія була проголошена "партією порядку", яка буде запобігати розсіюванню українців по їхніх політичних організаціях. У її програмі були поставлені завдання в галузі культури, економіки, суспільних відносин, внутрішньої політики. Партія прагнула добитися введення викладання українською мовою в ряді навчальних закладів різних рівнів не лише на Буковині, а й у Бессарабії та Мараморощині, створити умови для покращання матеріального становища селян, робітників та міщан, завоювання політичного рівноправ'я українців з румунами.

Важливим на початку діяльності УНП було й питання партійного будівництва, яким займалася Вужча рада УНП, у зв'язку з чим остання звернулася до засновників повітових відділів партії з проханням прискорити створення повітових рад УНП, прийом членів та зборів коштів для партії. Організаційними питаннями займався Секретаріат УНП, який протягом жовтня—листопада 1927 р. збирав інформацію про торгові заклади в селах, які належали українцям, про кількість ремісників та торговців українського походження. Цікавився Секретаріат і справою збереження виборчих прав українців, стежачи за складенням списків виборців [41]. Згідно з програмою, членом УНП міг стати повнолітній громадянин, який не належав до іншої політичної партії і сплачував внески, при цьому величина вступного внеску для інтелігенції становила 100 лей разово, а для селян — 10 лей щомісячно [42].

Створення Української національної партії викликало негативну реакцію в середовищі соціал-демократів та націонал-цараністів, з якими УНП вступила в дискусію, в ході якої звинуватила соціал-демократів у спробах об'єднати населення краю на класовій основі, що, на її думку, нищило організоване українське життя. Відповідаючи націонал-цараністам, представник УНП зазначав, що Українська національна партія захищає інтереси народу, спираючись на самий народ, що існувала необхідність створення партії для об'єднання народу, оскільки український народ, пригноблений у першу чергу національно, мусить гуртуватися, щоб скинути цей гніт. До свого складу УНП намагалася включити селян, робітників, міщан та інтелігенцію, що забезпечило б її демократичність. Саме останнє, на думку її керівництва, повинно було відрізняти партію від соціал-демократів чи від румунських національних партій. А для успішного ведення політичної роботи керівництво УНП заявило про обов'язковість участі у міжпарламентському чи міжпартійному представницькому органі [43].

Своєрідним підтвердженням значення створення УНП було те, що вже на початку грудня 1927 р. на заклик її Секретаріату дати дані стосовно українських торгових закладів відгукнулися і представили необхідну інформацію жителі 13 сіл Чернівецького, Сторожинецького та Радівського повітів. У відповіді на запити окремих громад стосовно необхідності подачі вищеназваних даних Секретаріат УНП роз'яснював це потребою складення статистики та розробки заходів з метою покращання економічного становища українських громад. Секретаріат також зазначав, що мета політичної організації — не тільки вибори й підготовка до них, а й захист культурного та економічного життя народу, в зв'язку з чим розширюється спектр питань, які мала вирішувати партія і які вже вирішувала, зокрема питання стану освіти в українській частині Буковини [44].

У той період УНП не могла розгорнути більш широко свою діяльність через те, що, по-перше, це був організаційний період у діяльності партії, а по-друге, в умовах стану облоги розширити партійну діяльність у селах північної частини Буковини було досить складно. Певні зміни у внутрішньополітичній ситуації в Румунії почали визрівати на початку 1928 р. Вони викликали в середовищі українських діячів активне обговорення становища охорони культурних та національних прав. У 1928 р. в українській пресі дедалі ширше й частіше висвітлювалося становище національних меншин у Румунії. В цьому плані досить типовою була стаття А. Лукашевича в "Czenowitzer Morgenblatt", в якій автор розповів про першу спробу об'єднання національних меншин у Румунії, зазначивши, що успіх належав лише німцям та угорцям, і наголосив, що об'єднання стало можливим лише через невиконання румунськими політичними партіями зобов'язань по забезпеченню прав меншин [45]. Більше уваги стали приділяти створенню міцної політичної організації, яка задовольняла б потреби селянства. Оцінюючи у зв'язку із завданнями об'єднання українців стан національних меншин у Румунії, представники українського табору поміркованих політиків відмічали найвищу згуртованість у 1927 р. німців та угорців і, звертаючись до згаданої вже заяви провідника німців Г. О. Рота, висловлювали думку про створення союзу національних меншин як федерації національних партій, з тим щоб така організація підтримувала постійний зв'язок між її членами, сприяла їхній співпраці, самостійно виступала на виборах. Водночас, усвідомлюючи можливість існування значного числа противників цієї ідеї, прихильники УНП наголошували на першочерговій необхідності створення сильної української політичної організації [46].

Саме з УНП пов'язувалися надії на ведення "української національної політики", оскільки румунські партії не були в ній зацікавлені, а українці — члени цих партій вважалися відступниками. В оцінці, яку українська поміркована преса давала діям національних румунських партій, чітко простежується усвідомлення декларативності заяв останніх та їх спрямованість на румунізацію меншин [47]. Власне, бажання протиставити тиску румунських партій на українських виборців чітку національну позицію породило вже в червні 1928 р. гасло — "Один національний табор — один національний фронт", що було висловленням бажання об'єднати всіх українців без різниці соціального стану та політичних поглядів [48].

Розкриваючи питання стану українського політичного руху на Буковині, необхідно сказати й про участь буковинців і в міжнародних організаціях, зокрема у створеному в 20-ті роки "Конгресі зорганізованих груп національних меншостей в Європі", на щорічні засідання якого в Женеві збиралися представники національних меншин, об'єднаних у політичні

партії. Основне призначення конгресу полягало в тому, щоб добитися для національних меншин рівних з правлячою нацією прав. На IV конгресі, який працював 28 серпня — 2 вересня 1928 р., поряд з представниками німців, угорців, євреїв та болгар були представлені українці з Буковини. Виступаючи на конгресі, голова УНП В. Залозецький зауважив, що ця інституція "не повинна переглядати державні кордони, але повинна забезпечити рівність національних меншостей у правах з державною нацією". Як видно з даної заяви, поміркувані політики були далекі від проголошення вимоги об'єднання українців у єдиній державі, однак така позиція була зумовлена небажанням піддавати український політичний рух можливим репресіям з боку правлячих кіл.

Важливим заходом під час роботи конгресу стало заснування "Союзу європейських меншостевих журналістів" та "Об'єднання національних меншостей в Румунії". Стосовно останнього варто зазначити, що участь у нарадах з питання створення такого об'єднання брали 12 осіб, які прийняли рішення із врахуванням бажання національних меншин жити в мирі з державною нацією і, зберігаючи власну культуру, "співпрацювати для розвитку держави". У стосунках між меншинами члени об'єднання мали намір розширювати співпрацю з метою співробітництва в галузі національно-культурних справ. Досягненням для українців Румунії було також укладення з українцями Польщі угоди про співпрацю [49]. Оцінюючи роботу "Конгресу національних меншостей", необхідно зауважити, що українці досить критично ставилися до діяльності Ліги Націй у питаннях меншин і не раз наголошували на тому, що ця організація віддає перевагу свідченням представника держави, проте це не повинно знижувати значення роботи даного конгресу, який засвідчував політичну організованість національних меншин і з часом міг допомогти в завоюванні мінімальних прав [50].

Підводячи підсумок стану політичного життя на Буковині в 1918—1928 рр. та участі в ньому українців, зауважимо, що українці не мали єдиного національного політичного об'єднання і належали до різних політичних партій. Намагання створити єдину політичну організацію призводили до різних наслідків, у тому числі й до виникнення організацій відверто угодовського характеру та таємних організацій. Поліцейські органи суттєво обмежували діяльність українських політичних організацій, не даючи їм змоги реалізувати власні програмні завдання і таким чином спричиняючи неповноцінність їхньої діяльності. Політичним успіхом слід вважати створення Української національної партії, оскільки ця організація, маючи національний характер, змогла певним чином впливати на політику урядових кіл та вести боротьбу за захист національних інтересів українців протягом 11 років (1927—1938 рр.). Діяльність українських організацій в умовах постійного стану облоги, безумовно, мала свої позитивні результати, оскільки дала можливість виробити методику діяльності політичних організацій і підготувати їх до роботи в нових умовах, що виникли з приходом до влади уряду Націонал-цараністської партії (1928 р.). Саме тоді відкрилися можливості для отримання невеликих і тимчасових успіхів у галузі охорони прав національних меншин, до яких офіційно відносили й українців Буковини.

[1] Ботушанський В. М. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918—1920 рр.) // Народне віче Буковини. 1918—1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці, 1994. — С. 48—49; Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. Документи і матеріали. 1917—1941. — Чернівці, 1958. — С. 125—126.

[2] Див.: N i s t o r I. Unirea Bucovinei 28 Novembrie 1918. Studiu şi documente. — Bucureşti, 1928. — P. 54—56, 168—170.

[3] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Ноябрь 1918 — апрель 1920 (Ред. кол. Хренов И. А. и др., Гонсеровская-Грабовская Н. и др.). — М., 1964. — Т. II. — С. 213.

[4] Буковина, її минуле і сучасне (Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А.). — Детройт—Париж, 1956. — С. 338—339.

[5] Державний архів Чернівецької області (Далі — ДАЧО), ф. 12, оп. 1, спр. 1646, арк. 7—8; спр. 102, арк. 1.

[6] Там же, спр. 7010, арк. 2—6, 8—10.

[7] К у р и л о В. М., К о п и л о в А. О., П а н ч у к М. І. Хотинське повстання. — К., 1989. — С. 54—58; Хотинское восстание. Сборник документов и материалов. — Кишинев, 1976. — С. 64—67, 85—87, 104, 106; Боротьба трудящих Буковини... — С. 134—136, 160—161, 163—167.

[8] Хотинское восстание... — С. 68, 74—81, 90, 94—99; К у р и л о В. М., К о п и л о в А. О., П а н ч у к М. І. Назв. праця. — С. 61; Ю р ч е н к о А. Хотинское восстание. К истории борьбы крестьян Северной Бессарабии против австро-венгерских и румынских оккупантов в 1918—1919 гг. — К., 1948. — С. 135—136.

[9] ДАЧО, ф. 30, оп. 2, спр. 15, арк. 11.

[10] Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 41, арк. 3, 10 зв.

[11] Там же, арк. 2, 3, 7, 11, 34, 36.

[12] Боротьба трудящих Буковини... — С. 184—185.

[13] ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 73, арк. 1; спр. 101, арк. 13, 70, 77, 80, 86; спр. 1525 ОЦ, арк. 11 зв. Див. також: П і д д у б н и й І. А. До питання про характер політичної орієнтації буковинців після завершення Першої світової війни // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету (29 вересня — 1 жовтня 1995 р., Чернівці). — Чернівці, 1995. — С. 64—69.

[14] ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 101, арк. 73; Воля Народа. — 1919. — 23 жовтня; Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917—1929 гг. — М., 1988. — С. 163; П о п о в Б. С. Социалистическое движение в Румынии, образование компартии. 1917—1921 гг. — М., 1983. — С. 74.

[15] Воля Народа. — 1920. — 1 січня; 1, 15 квітня; 13, 23 травня; 3 червня.

[16] Там же. — 8, 15 липня.

[17] Там же. — 15 серпня; 2, 12 вересня.

[18] Там же. — 4, 11, 18 листопада.

[19] ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 7446 ОЦ, арк. 4—5.

[20] Там же, спр. 4687, арк. 1, 8.

[21] К а н ю к С. Буковина в румунській неволі. — Харків, 1930. — С. 93—102, 123; К у р и л о В. М. У боротьбі за визволення. Революційно-визвольний рух на Буковині у 1922—1940 роках. — Львів, 1977. — С. 140—141; П і д д у б н и й Г. Буковина. Її минуле й сучасне. Суспільно-політичний нарис з малюнками і мапою Буковини. — Харків, 1928. — С. 230—231.

[22] К у р и л о В. М. У боротьбі за визволення. — С. 55—57.

[23] Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной. 1918—1940. — Кишинев, 1970. — С. 374—376; Documente din istoria Partidului Comunist din Romînia. 1923—1928. — Vol. II. — Bucureşti, 1953. — P. 581, 594.

[24] Буковина, її минуле і сучасне. — С. 341.

[25] Там же. — С. 342.

[26] Зоря. — 1924. — 17 січня; 1925. — 19 липня; Земля. — 1926. — 14 березня.

[27] Рідний Край. — 1926. — 2 травня.

[28] Там же. — 16 травня.

[29] Там же. — 23 травня.

[30] Там же.

[31] Там же. — 30 травня.

[32] Там же. — 11, 25 липня.

[33] Там же. — 22 серпня; 1927. — 15 січня.

[34] Там же. — 1927. — 1, 20 березня; 3 квітня.

[35] Там же. — 8 травня; 12 червня.

[36] Там же. — 26 червня; ДАЧО, ф. 118, оп. 2, спр. 115, арк. 3.

[37] Рідний Край. — 1927. — 3 липня.

[38] Там же. — 24 липня, 7 серпня.
[39] Там же. — 11, 22 вересня; 11 грудня.
[40] Там же. — 23 жовтня.
[41] Там же. — 30 жовтня.
[42] Там же. — 30 жовтня, 4 грудня.
[43] Там же. — 13 листопада.
[44] Там же. — 11 грудня.
[45] Там же. — 1928. — 15 січня.
[46] Там же. — 11 березня.
[47] Там же. — 12 квітня.
[48] Там же. — 17, 24 червня.
[49] Там же. — 2, 30 вересня, 7 жовтня.
[50] Там же. — 7 жовтня.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

З історії релігії та церкви

В. О. ПАЩЕНКО (Полтава)

Російська православна церква наприкінці хрущовської "відлиги"

Розвиток державно-церковних стосунків у 20—50-х роках мав синусоїдальний характер. Переслідування релігійних об'єднань змінилося певним пом'якшенням політики у цій галузі в 1943—1953 рр. Потім настала нова хвиля утисків, зумовлених головним чином тим, що вище партійне керівництво, особисто М. С. Хрущов, не думали відступати від наріжного каменя марксистсько-ленінського вчення про релігію як "опіум народу", "рід духовної сивухи", зосередивши основні зусилля на боротьбі з церквою. Започаткована десталінізація суспільства фактично не позначилася на державно-церковних відносинах, оскільки продовжував здійснюватися той самий адміністративно-командний, репресивний за змістом контроль над релігійними центрами та організаціями.

Нова хвиля гонінь на церкву була пов'язана безпосередньо з ім'ям М. С. Хрущова, влучно названого в літературі "останнім романтиком". Ця оцінка якнайкраще характеризує його діяльну, але водночас суперечливу натуру. З одного боку, перший секретар ЦК Компартії непогано знав життя народу і бачив, що церква заповнює частину духовного вакууму, опустошіння душі, завданого недавньою війною, іншими негараздами. З іншого боку, як партійний керівник, М. С. Хрущов свято вірив у кінцеву мету свого життя — побудову комуністичного суспільства, в якому згідно з настановами класиків марксизму-ленінізму немає місця релігії.

Отже, щоб зробити людей духовно багатими, необхідно взятися за викорчовування з їх свідомості релігійних передсудів. Партійний керівник не бачив соціальних коренів релігійності радянських людей, вважаючи, що це згубний наслідок слабкої антирелігійної пропаганди, пасивності партії, надлишкової свободи, дарованої релігійним об'єднанням, тощо. М. С. Хрущов вірив, що виховна робота здатна робити чудеса.

Тверезомислячі люди вбачали в галасливій антицерковній кампанії, розгорнутій в пресі одразу після смерті Й. В. Сталіна, ознаки того, що незабаром для церкви настануть не кращі часи. І дійсно, нова атака на релігію та церкву не забарилася. 7 липня 1954 р. видано постанову

ЦК КПРС "Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення". Виконуючи її, протягом 50-х років влада завдала православній церкві, особливо на Україні, ряд відчутних ударів. Це стосувалося насамперед її матеріальної бази, кадрів духовенства тощо.

На початку 60-х років богоборчий курс партії і держави зберігся. 7 лютого 1961 р. ЦК КПРС прийняв постанову "Про записку Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР". ЦК Компартії України аналогічну ухвалу прийняв 1 квітня. Відповідно до рішення ЦК КПРС 16 березня 1961 р. Рада Міністрів СРСР затвердила таємну постанову № 263 "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи". На вимогу властей архієрейський Собор РПЦ у липні 1961 р. вніс зміни до Статуту церкви, які істотно обмежували роль священика в житті парафії. Це було викликано не внутрішніми потребами конфесії, а складною зовнішньою ситуацією, в якій вона опинилася на рубежі десятиліть. Закривалися монастирі, органи влади робили все від них залежне для ліквідації Луцької та Одеської духовних семінарій, безпідставних утисків зазнало духовенство. Рада у справах РПЦ, її українська філія розробляли конкретні плани реалізації політичних настанов, прямих вказівок КПРС, які зрештою зводилися до адміністративних заходів проти конфесії.

Попри все, на початку 60-х років, на наш погляд, складалися об'єктивні умови для нормалізації державно-церковних стосунків у недалекому майбутньому.

Справа в тому, що нова Програма КПРС, хоч і ставила завдання — формування науково-матеріалістичного світогляду кожної людини та подолання релігійних забобонів, водночас наголошувала на використанні засобів ідейного впливу для виховання громадян, не допускаючи приниження їх релігійних почуттів, що виникли в минулому на грунті пригніченості людей стихійними, природними і соціальними явищами. Щоправда, КПРС і раніше неодноразово заявляла про ідейну боротьбу з релігією, а насправді вела "подвійну бухгалтерію". Але в нових умовах комуністична партія урочисто відмовлялася від фактично силових методів боротьби проти релігійних об'єднань, насамперед проти впливової РПЦ. Саме це вселяло певні сподівання.

Політика держави щодо православної церкви на початку 60-х років у науковій літературі розроблена явно недостатньо. Чи не першою публікацією з цього питання в СРСР була стаття М. Одинцова "Путь длиной семь десятилетий", вміщена в збірнику "На пути к свободе совести" (М., 1989), в якій автор зосередив увагу на посиленні державного контролю за діяльністю релігійних громад. Про утиски РПЦ у повоєнні роки йдеться у схваленій Учбовим комітетом Священного Синоду колективній монографії "История Русской Православной Церкви" (СПб., 1997, т. 1). Ця ж проблема певним чином відображена в ряді публікацій зарубіжних авторів, зокрема, канадського дослідника Д. Поспєловського "Русская Православная Церковь в XX веке" (М., 1995). Незважаючи на високий теоретичний рівень опублікованих матеріалів, їх недолік полягає, по-перше, в ігноруванні їх авторами архівних даних і, по-друге, праці лише побіжно характеризують ситуацію в Україні.

Серед українських авторів, котрі аналізували проблему державної політики щодо православної церкви, варто виділити статті В. Єленського "Сувора відлига" (Людина і світ. — 1990. — № 6—7) та "Держава і церква в СРСР. З історії передквітневого двадцятиліття" (Людина і світ. — 1991. — № 1—2), які є першими публікаціями, де аналізується ситуація в Україні, щоправда, знову ж таки без належного використання архівних джерел, що не дає змоги повною мірою розкрити механізм реалізації політичного курсу партії і держави стосовно православної церкви.

Таким чином, недостатня розробленість даної проблеми зумовлює необхідність проведення подальших досліджень, про що йтиметься нижче.

Вже перші місяці після XXII з'їзду КПРС показали, що сподівання церкви, її вірних на поліпшення ставлення до них з боку можновладців виявилися марними. Як і в попередні роки, влада завдавала все нових ударів по матеріальній базі церкви, її кадрам. В центрі уваги стояло питання про виявлення якомога більшої кількості порушень духовенством законодавства про культи. Щоб звітувати перед Москвою та Києвом гучними цифрами, на місцях прискіпувалися до будь-яких дрібниць.

Зокрема, священик з с. М. Слобода Путилівського району на Сумщині Родіонов, намагаючись поширювати свій вплив серед населення, здійснював подвірні обходи, займався благодійницькою діяльністю, роздавав дітям цукерки, робив зауваження жінкам, котрі не відвідують храм, тощо. За це його зняли з реєстрації та позбавили сану священика.

Благочинний з Бурштинського району Станіславської (нині — Івано-Франківської) області Прокоп після богослужіння звернувся до прихожан із закликом електрифікувати церкву. З цією метою він доручив віруючим обійти двори прихожан, зібрати певні кошти. За такі дії священика позбавили реєстраційної картки терміном на місяць[1]. І це не були поодинокі випадки.

Обкоми партії проводили численні наради, розробляли заходи щодо обмеження діяльності церкви. Так, в Івано-Франківській області проведено нараду секретарів і завідуючих відділами пропаганди і агітації райкомів, на якій зобов'язали секретарів партійних комітетів посилити контроль за роботою райвиконкомів щодо застосування законодавства про культи з метою викорінення будь-яких намагань його порушувати з боку священиків, домогтися скорочення церковної мережі, зниження релігійної активності населення, прибутків церкви, а також поліпшити атеїстичну пропаганду. Відповідну нараду провели і з головами та секретарями райвиконкомів.

Міські і райвиконкоми займалися перереєстрацією і скороченням кількості релігійних громад. Переглядаючи списки церковних двадцяток, представники влади наполегливо рекомендували замінити деяких осіб або об'єднати дві—три громади в одну. Така робота активно проводилася в Тисьменському, Гвоздецькому, Балехівському, Галицькому, Городенківському, Отинянському та інших районах. Найближчим часом планувалося перереєструвати 12 громад і вирішити питання про 12 церковних будинків.

Щоб зменшити вплив церкви в Івано-Франківській області, священиків переводили з одного храму в інший та замінювали їх реєстраційні довідки. Внаслідок цього в 212 храмах із 627 богослужіння не проводилося. Сільські і районні виконавчі комітети переглядали плани використання земельних ділянок і парафіяльних будинків. Загалом під час цієї антирелігійної кампанії знесли 1755 хрестів, 132 каплиці, розібрали 3 церкви, а 17 зняли з реєстрації [2].

У 1961 р. відділи пропаганди і агітації та будівництва ЦК Компартії України направили в Президію ЦК доповідну записку "Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реставруванні діючих церков як пам'яток архітектури". Реакція Президії ЦК партії на неї була блискавичною. 9 травня 1961 р. вона прийняла відповідну постанову, а 14 червня Рада Міністрів УРСР виключила з списку пам'яток архітектури багато церковних приміщень, які нібито не мали значної цінності. Так, у Сумській області зняли 10 з 28 об'єктів, у Житомирській — 12 з 21. На Львівщині за постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. до пам'яток архітектури було віднесено 175 православних (греко-

католицьких) церков, 73 костьоли і 14 синагог. З них у новий список включили тільки 86 церков, 54 костьоли і 2 синагоги. У Чернігівській області із списку пам'яток архітектури вилучили 19 об'єктів і пропонували вилучити ще 71 [3].

Звичайно, таким заходам передувала, хоч і формально проведена, експертиза. Однак інколи на місцях експерти чесно підходили до справи, внаслідок чого виникали конфлікти між ними і партійними можновладцями. Зокрема, в листі Закарпатського обкому партії в ЦК Компартії України від 25 жовтня 1961 р. про роботу комісії з Академії будівництва та архітектури, яка відвідала край, зазначалося: "В області розраховували, що в результаті обстеження пам'ятників архітектури вищезгаданою комісією стане можливим різко скоротити кількість архітектурних пам'ятників — церков. Але так, на жаль, не сталося. Якщо до роботи комісії в області налічувалися 72 церкви — архітектурні пам'ятники, то після обстеження їх залишилося 57. Пояснюємо це тим, що комісія включила в список багато однотипних пам'ятників, а також ті, які були перебудовані і оновлені ще до радянської влади. По суті, їх стиль був порушений, і як пам'ятники вони втратили свою архітектурну цінність. Більше того, комісія атестувала ще деякі церкви як пам'ятники архітектури і запропонувала внести їх у списки.

Не можна погодитися також з рекомендаціями комісії щодо реставрації і консервації недіючих дерев'яних церков, які розвалилися, зотліли і не мають ніякої матеріальної цінності.

Доповідаючи про це, вважаємо, що представники Академії будівництва і архітектури при вирішенні справи з культовими будинками — пам'ятниками архітектури не виявили належної політичної гостроти і просимо при остаточному затвердженні списків у Держбуді УРСР врахувати наші побажання щодо зменшення кількості церков — архітектурних пам'ятників"[3а] (виділено нами. — *В. П.*). Звичайно, в Києві врахували прохання закарпатських богоборців.

У ті роки ще одна проблема непокоїла партійно-державну верхівку в Києві. Йдеться про пустуючі церкви, молитовні будинки. В червні 1962 р. частина відповідальних працівників Ради Міністрів УРСР надіслала доповідну записку її голові В. В. Щербицькому, в якій вказувалося, що в республіці протягом останніх років понад 3,5 тис. культових споруд закрито і знято з реєстрації. Значну кількість їх переобладнано і пристосовано під клуби, кінотеатри, бібліотеки, музеї тощо. Частина використовується під різні склади і сховища, а понад 1,5 тис. кинуті напризволяще. Найбільше їх у Львівській області — 244, Тернопільській — 150, Чернігівській — 120, Рівненській — 96, Вінницькій — 117, Станіславській — 111, Волинській — 102, Одеській — 93.

Більшість з цих споруд під час війни були серйозно пошкоджені, багато років стоять обідрані, напівзруйновані і справляють неприємне враження. Понад 300 церковних приміщень знаходяться в такому стані, що подальше їх існування небезпечне для навколишнього населення. Непривабливий стан церков привертає увагу людей і певною мірою служить справі релігійної пропаганди.

"Перебудовувати ці споруди неварто і невигідно, — підкреслювали автори листа, — бо хрестоподібний фундамент церковних споруд потребує перепланування, починаючи з самого фундаменту. Залишати їх і надалі в такому стані теж не можна, бо, крім уже сказаного, всі ці церковні будинки і споруди псують архітектурний ансамбль оновлених населених пунктів, заважають їх перебудові і реконструкції, ставлять у невигідне станови-

ще будівництво важливих об'єктів культурно-побутового призначення, які повинні бути основою організації центру нового, соціалістичного населеного пункту".

Враховуючи все це, автори записки вважали за необхідне дозволити місцевим радянським органам всі недіючі, зняті з реєстрації культові споруди, які не можна використати або недоцільно використовувати під культурно-побутові заклади, поступово розібрати, використавши матеріали для народного господарства. Цю роботу слід проводити без зайвої поспішності, після достатньої підготовки питання на зборах активу, на сесіях місцевих Рад, щоб не викликати непотрібних настроїв і кровопролиття.

До речі, в доповідній записці навіть не робилося спроби назвати справжні причини занепаду церковних споруд та повернути їх віруючим. Як і передбачалося, Голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицький наклав резолюцію для облвиконкомів: "Прошу розглянути доповідну записку... про дальше використання кожного з таких об'єктів і про вжиті заходи доповісти Раді Міністрів до 1.09.1962 р." [4] Облвиконкоми в свою чергу надіслали в райони таємного листа, де говорилося, що переобладнувати колишні церкви недоцільно, бо вони мають хрестовидний фундамент, а залишати не можна тому, що вони заважають соціалістичній перебудові і реконструкції нових населених пунктів. Церкви рекомендувалося руйнувати.

Незабаром з областей в райони надійшли нові циркуляри. Черкаський облвиконком, наприклад, у вересні 1962 р. прийняв рішення "Про розбір колишніх церковних будівель та використання матеріалів на будівництво приміщень для культурних потреб". До рішення додавався список 37 церков із зазначенням місця їх знаходження. Перед кожною назвою стояла позначка-характеристика: "напіваварійна", "аварійна", "має непривабливий зовнішній вигляд" тощо [5]. В хід пішли ломи і сокири.

Чимало храмів пустувало не тільки внаслідок їх подекуди на око визначеного чиновниками ступеня аварійності. В Україні в досліджуваний час завдяки "ідеологічній пильності" уповноважених Ради у справах РПЦ, різкого зменшення підготовки духовних осіб у навчальних закладах регулярні богослужіння не проводилися або проводилися час від часу інколи в сотнях храмів. Це, на думку представників органів влади, було неприпустимим явищем, оскільки не можна звітувати про успіхи на ниві науково-атеїстичної роботи.

Уповноважений Ради в справах РПЦ в УРСР Г. Пінчук, наприклад, інформував ЦК Компартії України, що понад рік у 200 храмах Вінницької області не проводяться церковні служби у зв'язку з відсутністю священиків. Для виправлення становища місцеві Ради депутатів трудящих нічого не роблять. Він, ймовірно, мав на увазі руйнування приміщень чи переобладнання їх під склад, клуб, школу. Ключі від таких церков знаходяться у колишніх старост. Унаслідок відсутності належного контролю, скаржився Г. Пінчук, в 71 храмі віруючі збираються без священика, а іноді сюди приходять "бродячі попи" (так у тексті листа. — *В. П.*). Так, у с. Шевченкове Хмільницького району релігійна громада знята з реєстрації ще в 1949 р., але в її молитовному будинку служби періодично проводили блукаючі священики, а коли їх не було, — псаломщик. Голова сільради інколи пропонував священикам їх припинити, але далі справа не йшла. Йому, мабуть, совість не дозволяла кликати на допомогу дільничного міліціонера.

Як аморальне явище розцінював той же Г. Пінчук вихід 500 віруючих с. Зарванці Калинівського району Вінницької області на чолі з псаломщицею С. Іванюк у поминальний день на кладовище, що супроводжувався церковним співом, а місцева влада не завадила цій акції.

Подекуди наявність пустуючих храмів викликала у віруючих бажання повернути їх, а спроби властей остаточно відібрати такі споруди призводили до виникнення баталій і не тільки словесних. У с. Кунка Гайсинського району на Вінниччині в 1961 р. релігійну громаду зняли з реєстрації. В листопаді наступного року місцеві органи влади намагалися силоміць звільнити приміщення церкви від культового майна. Однак зібралося понад 200 віруючих, які не допустили варварства, залишивши ключі від храму в себе.

У м. Новомосковську Дніпропетровської області закритий в 1960 р. собор планували використати як філіал обласного краєзнавчого музею. Понад 2,5 роки приміщення пустувало. Більше того, міський фінансовий відділ організував розпродаж культового майна через крамницю уцінених товарів, що викликало потік скарг і збір коштів для ходаків до Москви з проханням повернути собор віруючим.

У квітні 1962 р. в с. Жукин Видубчанського району Київської області для вилучення храму знятої з реєстрації у 1961 р. громади прибули з райцентру начальник фінансового відділу та дорожній майстер (??). Спільно з головою сільради вони намагалися зламати замок, чому перешкодили місцеві жителі, організувавши цілодобове чергування. Пояснюючи причини таких дій, жителі села заявили: "Нам церква не потрібна, але ми хочемо, щоб з нами радилися. В церкві зберігається інвентар для поховання померлих, котрим користуються віруючі і невіруючі. Сільрада і правління колгоспу цей інвентар зберігати відмовляються, тому нехай він буде в храмі".

У с. Веденка Арцизького району на Одещині секретар парторганізації Кушнір і директор школи Балабан закрили церкву, робота якої була відновлена лише після втручання облвиконкому. В одному з сіл Житомирської області місцеві керівники самовільно, з криком "ура!" зламали замок, розгромили і пограбували храм [6].

Членів бюро Полтавського обкому партії "непокоїло" те, що деякі парторганізації і місцеві Ради депутатів трудящих порушили його вказівку про використання типових церковних приміщень для розміщення клубів, шкіл, спортивних, медичних та дитячих закладів, залишивши їх порожніми або ж утримували в них тварин. Це обурювало віруючих, призводило до виникнення конфліктів між віруючими та органами влади. З 109 таких споруд неправильно використовувалося 60.

Полтавських можновладців хвилював той факт, що в деяких регіонах нехтувалася вказівка про порядок вивезення культового майна. Так, майно з церков у селах Дем'янівка Оболонського і Каплинці Пирятинського районів вивезено лише через 2,5 роки після зняття їх з реєстрації. Церква в с. Вороньки Чорнухинського району переобладнана під клуб, але культове майно знаходиться тут же, в одній з кімнат. Церква с. Мехедівка Лохвицького району знята з реєстрації більш як рік тому, але й до цього часу (листопад 1962 р. — *В. П.*) в ній зберігається іконостас. У приміщеннях колишніх храмів у селах Клепачі та Халенці Лубенського району після вивезення майна залишилося багато розірваних і розкиданих церковних книг, документів, побите скло, частини ікон та іконостасу. З церкви в с. Піски цього ж району не зняті дзвони.

Особливо багато неподобств, на думку членів бюро обкому партії, допущено в Сенчанському районі. В церкві с. Корсунівка, яка хоч і засипана зерном, знаходиться все культове майно. Не зняли й хрест. Над входом у церкву с. Окіп, котра використовується як зерносховище, висить ікона, на куполі височить хрест. Приміщення храму в с. Шеки пустує з 1959 р. Культове майно не вивозилось, а було складене на горищі. Не зняли й

хреста. В 1961 р. віруючі знову обладнали храм, здійснивши за власний кошт поточний ремонт.

Члени бюро обкому обурювалися, що партійні організації і органи місцевої влади не реагують на факти релігійно-міфологічного оформлення кладовищ і входів до них. Наприклад, на вхідній арці на цвинтарі в с. Зеленівка Кобеляцького району встановлено хрест, а на арці в с. Бережнівка — "аж 3 хрести". На кладовищі в с. Перегонівка цього ж району встановлено хрест з євангельським текстом "Прийдите ко мне и я успокою вас" і чотириметровий хрест, пофарбований у голубий колір. Мало того, продовжували обурюватися полтавські партійні лідери, в багатьох селах Миргородського, Оболонського, Диканьського, Хорольського, Решетилівського та інших районів "не знесені імітовані могили, насипані церковниками в честь воїнів, що полягли на фронтах імперіалістичної та Великої Вітчизняної воєн. Нерідко біля цих "могил" урочисто відправляються молебні" [7].

Коментувати подібні оцінки зайве.

Факти невикористання колишніх церковних приміщень, адміністрування при їх вилученні у віруючих мали місце в Чернівецькій, Сумській, Одеській, Київській та деяких інших областях.

Чи не найгучніший скандал, пов'язаний з насильницьким вилученням храмів, в 1962 р. виник у Нововолинському районі Волинської області. В березні райвиконком і міськком партії вирішили звільнити зняті з реєстрації церковні приміщення від культового майна та визначитися з їх подальшим використанням. Прийнявши відповідну ухвалу, ні міськком, ні райвиконком не провели ніякої підготовчої роботи серед віруючих, тобто фактично стали на шлях злочинних дій. 28 березня о 2-й годині ночі група районних активістів на чолі з секретарем райвиконкому Спиридоновим та лектором міськкому Печинським на 2 автомобілях прибула в с. Павлівка, щоб вивезти культове майно. Не маючи ключів від храму, вони зламали замки і в такий спосіб забрали церковне начиння. При цьому активісти зруйнували іконостас і навіть не замаскували слідів своєї варварської акції, яка викликала обурення жителів сіл Павлівка та Клопочин. Як писав обласний уповноважений Ради у справах РПЦ О. Федулов, група чисельністю 150—200 чол., зібравшись у храмі, побачила наругу над святинею. Вони з плачем істерично викрикували антирадянські, націоналістичні гасла, погрожували місцевому партійно-радянському активу.

Щоб не допустити використання церкви як зерносховища пивзаводу, віруючі організували цілодобове чергування, принесли в храм 2 ікони, перед якими молилися вдень і вночі, запалювали свічки. На місце події виїхав обласний уповноважений Ради О. Федулов, який намагався заспокоїти обурених людей, переконуючи їх у непотрібності церкви, оскільки неподалік є діюча громада. Проте це не допомагало. Віруючі трималися до 10 квітня. Більшовицьку впертість виявляли і нововолинські міськком партії та райвиконком. Єдиною втіхою для людей стало те, що бюро Волинського обкому партії 9 квітня дало політичну оцінку діям чиновників, наклавши на них партійні стягнення. 10 квітня в с. Павлівку прибула група керівників з обласного центру. Внаслідок вжитих ними заходів віруючих витіснили з храму, закривши його на власний замок. Селяни, піймавши облизня, змушені були змиритися з неправдою і силою влади [8].

До цього слід додати, що власті вишукували найменшу можливість для скорочення мережі діючих храмів. Типовою щодо цього була ситуація з будівництвом критого ринку в Полтаві. Його спроектували таким чином, що новобудові заважала діюча церква. Коли населенню стало відомо про її близьке знесення, в різні інстанції надійшли численні листи і про-

хання не руйнувати храм. В архіві автора зберігається лист члена КПРС П. Мирного на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та першого секретаря обкому партії В. Ком'яхова, який ми процитуємо з певними скороченнями.

П. Мирний писав, що до війни церкву закрили, перетворили її на склад міськторгу. В роки воєнного лихоліття віруючі відремонтували храм, установили паркан, посадили дерева. Згодом вони на власні кошти двічі його ремонтували. Тому йому незрозуміла антицерковна політика властей. Два невеликі храми не задовольняють потреб віруючих, котрі бажають всім людям на землі жити в мирі, братстві і любові. "Дорогий Микито Сергійовичу! — продовжував автор листа. — Я, людина похилого віку, звертаюсь до Вас не тому, що віруючий, а як щирий комуніст, тричі партизан. Пройшов шлях від початку революції і до кінця Вітчизняної війни, неодноразово ризикував життям. Дайте своє священне слово комуніста відновити церкви в Полтаві і не чіпати стариків, нехай собі моляться".

Безумовно, цей лист, як і тисячі йому подібних, залишився без відповіді, а храм зруйнували.

У с. Янушпіль Бердичівського району та с. Журбовичі Олевського району на Житомирщині голови сільських рад заборонили прописувати священиків, сподіваючись, що вони виїдуть з цих населених пунктів і нікому буде проводити богослужіння. Голова сільради в с. М. Вільшанка Обухівського району Київської області заборонив дзвонити в храмі, вимагаючи від парафіян брати в нього на це щоразу особливий дозвіл.

У 1962 р. уповноважені Ради у справах РПЦ наполегливо "працювали" над втіленням у життя рішень архієрейського Собору про перебудову управління церквою, згідно з якими духовенство усувалося від керівництва фінансово-господарською діяльністю парафій. Водночас було започатковано ще одну акцію. Голова Ради у справах РПЦ В. Куроєдов 5 лютого 1962 р. наголошував, що місцеві радянські органи та уповноважені Ради не вживають належних заходів, щоб припинити поширення релігійних обрядів. У районах байдуже ставляться до того, що духовенство активізує свою діяльність і шляхом різних заохочень намагається збільшити обрядовість серед населення, залучити до церкви молодь для проведення вінчань, хрещень тощо. Мали місце чимало випадків проведення священиками обрядів на квартирах і в будинках віруючих, що заборонено законом.

В. Куроєдов зазначив, що представники влади ще недостатньо уваги приділяють контролю за діяльністю духовенства, не поставили його в рамки законодавства і тим самим полегшили можливість поширення релігійних поглядів, посилення їх впливу на частину населення і зміцнення матеріальної бази.

Вивчення ситуації на місцях свідчило, на думку В. Куроєдова, про незадовільний стан науково-атеїстичної пропаганди та індивідуальної роботи в напрямку відлучення віруючих від церкви. Але чи не найважливішим фактором високої релігійності визнавалися недоліки в системі утримання духовенства та прибутки, котрі воно отримує за треби. Це стимулює діяльність священиків, які заохочують здійснювати релігійні обряди. З цією метою вони відвідують квартири, використовують активістів, "різних мракобісів і фанатиків".

Щоб запобігти поширенню релігійних обрядів, особливо серед дітей і молоді, слід активніше залучати до цієї справи уповноважених Ради, місцевих радянських органів, громадськість. Вирішити дане завдання, по-перше, доцільно шляхом запровадження нових громадянських обрядів, які б своєю емоційністю, яскравістю витісняли релігійні обряди. По-друге, необхідно розробити комплекс заходів, які б зменшували активність

церковників, серед яких найсуттєвішим є переведення духовенства на тверді оклади. Це, за словами В. Куроєдова, без сумніву, підірве його матеріальну зацікавленість у проведенні релігійних обрядів. Воно не виявлятиме вже великого інтересу до проведення церковних служб.

"Звичайно, — підкреслював В. Куроєдов, — у проведенні цього заходу має бути виявлена необхідна гнучкість. Не виключено, що в деяких місцях внаслідок певних особливих умов такий захід, можливо, не принесе очікуваного ефекту. Це стосується насамперед тих парафій, в яких прибутки від треб настільки незначні, що священики самі втікають з церкви.

Деякі товариші висловлюють побоювання, що священики, отримуючи тверді оклади, будуть додатково "заробляти" і на требах. Але таких тенденцій можна уникнути шляхом посилення контролю за діяльністю духовенства з боку місцевих органів влади та уповноважених Ради. Слід нагадати кожному з них, що коли, окрім твердого окладу, він спробує брати з віруючих, які виконують треби, гроші чи натуральну плату, то притягатиметься до суворої відповідальності аж до зняття з реєстрації і, крім того, буде обкладатися прибутковим податком за сукупністю з сумою місячного твердого окладу".

Для припинення можливих зловживань з боку окремих священиків необхідно встановити такий порядок, щоб кожна треба здійснювалася лише за наявності документів, які видають виконавчі органи релігійної громади, із зазначенням отриманих сум, домашніх адрес учасників обряду тощо [9–10].

Навесні 1962 р. все православне духовенство, незважаючи на його прихований опір, почали переводити на тверді оклади. Священиків, котрі отримували після цього від громад бодай найменшу матеріальну підтримку, знімали з реєстрації.

Незабаром влада завдала церкві особливо відчутного удару, встановивши влітку 1962 р. жорсткий контроль над здійсненням треб — хрещень, вінчань, поховань. Вони записувалися в спеціальні книги із зазначенням прізвищ, паспортних даних учасників таїнств. Для хрещення дитини вимагалася присутність обох батьків, а подекуди і їх письмові заяви. Дослідники зазначають, що акція ставила за мету, по-перше, посилити податковий контроль. Гроші від треб надходили виконавчим органам, які "надлишки" здавали у фонд миру. По-друге, партійні, комсомольські, профспілкові комітети отримали можливість виявляти своїх членів, котрі брали участь в обрядах, і в такий спосіб "боротися" з їх релігійністю.

21 серпня 1962 р. Президія ЦК профспілки працівників місцевої промисловості та комунального господарства прийняла постанову, котра значно обмежувала коло працівників релігійних об'єднань, на яких поширювалося трудове законодавство. До їх числа були включені лише прибиральниці, сторожі, двірники та кочегари. Причому в примітці до постанови підкреслювалося, що, коли зазначене коло осіб одночасно виконує обов'язки церковних старост, членів виконавчих органів релігійних об'єднань, навіть на громадських засадах, чи бере участь у відправленні релігійних обрядів, трудове законодавство на них не поширюється, і профоргани не повинні укладати з ними відповідні договори про найм [11–12]. Таким насправді виявилося торжество демократії!

Про те, що і профспілкові органи включилися в антицерковну роботу, свідчила і вереснева (1962 р.) постанова Президії ВЦРПС "Про стан і заходи поліпшення роботи профорганізацій з науково-атеїстичної пропаганди серед робітників і службовців" [13].

9 жовтня 1962 р. ЦК Компартії України прийняв чергову постанову явно антицерковного спрямування — "Про стан і заходи поліпшення нау-

ково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР”[14]. У цьому документі, крім рекомендації партійним та радянським органам створити в містах і райцентрах будинки й палаци для урочистої реєстрації шлюбів, систематично займатися питаннями запровадження нових обрядів, знову вказувалося на необхідність обмеження діяльності релігійних громад шляхом організації при міськрайвиконкомах громадських комісій з контролю за виконанням законодавства про культи. Вони мали працювати під керівництвом партійних комітетів. Про ідеологічну спрямованість їх роботи свідчив склад її членів. Так, у Тячівському районі на Закарпатті до комісії входили представники відділу пропаганди і агітації райкому партії, районного відділу народної освіти, відділу культури райкому комсомолу, профспілкових органів, учителі, спеціалісти сільського господарства. Вона контролювала діяльність духовенства і релігійних громад, особливо за змістом проповідей.

У Герцаївському районі Чернівецької області члени комісії вели нагляд за відвідуванням віруючими храмів у дні великих релігійних та храмових свят. Їх цікавило, як це впливає на колгоспне виробництво. Виявивши, наприклад, що в день храмового свята 26 жовтня 1962 р. в с. Тарнавка з 538 працездатних колгоспників 308 на роботу не вийшли, а в село прибуло ще 250 гостей, комісія доповіла парткому і райвиконкому і просила вжити відповідних заходів. Можна уявити, які блискавки на адресу селян метали місцеві та районні керівники. Хоча яка на селі робота наприкінці жовтня.

Незважаючи на те, що в Чернівецькій, Харківській, Закарпатській областях у 1962 р. було нагромаджено певний позитивний досвід роботи комісій, які своєчасно викривали “незаконні” дії церковників, повідомляли про них у партійні (?!!) та радянські органи для вжиття відповідних заходів проти порушників. Загалом ці комісії виявилися недієздатними, і вже наступного року в багатьох районах припинили своє існування або існували тільки на папері [15].

У контексті нашої статті не можна обійти мовчанкою ще одну проблему, котра перебувала в полі зору партійних та радянських органів, зокрема Ради у справах РПЦ. Йдеться про обмеження діяльності монастирів, яких на початок 1962 р. було 13, а протягом року ліквідували 4, хоча Г. Пінчук планував закрити 6 [16]. Нагадаємо, що у повоєнні роки припинили існування 27 монастирів і скитів, серед яких були і такі, як Києво-Печерська лавра, Глінська пустинь на Сумщині. Проте залишилися не менш відомі — Корецький, Миколаївський, Покровський, Флорівський жіночі, Успенський чоловічий монастирі, Почаївська лавра. Владу найбільше непокоїла остання.

Партійні, радянські органи Тернопільської області, на території якої знаходилася лавра, запопадливо виконували постанови щодо порушень законодавства про релігійні культи, значно обмеживши активну діяльність обителі. Відповідні органи виявили нелегальні майстерні (свічкова і та, що виготовляла золоті та срібні хрести). Було закрито і вилучено з підпорядкування лаврі готель на 390 місць. Відібрано майже 7 га фруктового саду, урожай з якого лавра начебто збувала за спекулятивними цінами. За приховування прибутків, що їх лавра одержувала від реалізації продукції свічкової майстерні, монахи 1961 р. доплатили державі понад 118 тис. крб. Крім того, Почаївська лавра “добровільно” здала водокачку, 2 автомашини, 83 вулики з бджолами, 6 токарних верстатів, 2,5 т воску і 8 т парафіну та деякі господарські будівлі.

За наполяганням властей з посади ігумена усунули Севастіана (Пилипчука), який, за словами заступника уповноваженого Ради в УРСР

М. Гладаревського, "не виконував рекомендацій і своїми діями далеко вийшов за рамки законодавства про культи. Пилипчук замість того, щоб здати прибуток державі, привласнював золоті і срібні монети, які жертвували віруючі" [17].

14 лютого 1962 р. управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Тернопільській області порушило кримінальну справу проти Пилипчука, якого звинувачували в спекуляції ювелірними виробами, автомашинами, відкритті нелегальної майстерні з виробництва церковного начиння, яке збував за спекулятивними цінами, придбанні шляхом незаконних операцій будівельних матеріалів для ремонту лаври. Всі ці порушення, інформував ЦК Компартії України М. Гладаревський, були правильно використані в науково-атеїстичній та індивідуальній роботі з насельниками лаври, внаслідок чого протягом 1961—1962 рр. з монастиря вибули 90 ченців.

Щоправда, М. Гладаревський замовчував той факт, що в процесі слідства у справі Пилипчука зазначені звинувачення не підтвердилися, і органи держбезпеки 22 травня 1962 р. припинили справу. З цим погодився і прокурор УРСР Д. Панасюк [18].

Виправдання Пилипчука, протести мешканців та паломників лаври загострили адміністративний зуд тернопільських керівників. Вони вдалися до насильницького виселення решти ченців. 1 та 3 вересня 1962 р. вивезли 22 чол., 8 з яких не дали згоди, що породило чергову хвилю скарг. На місце подій виїхав заступник уповноваженого Ради в УРСР М. Гладаревський. Бюро обкому партії прийняло рішення про недоцільність перебування на посаді уповноваженого Ради у Тернопільській області Коломацького. Дехто отримав партійні стягнення. Ухвалили черговий раз "посилити" науково-атеїстичну пропаганду тощо.

М. Гладаревський не обминув увагою Пилипчука, який, скориставшись припиненням кримінальної справи, одержав від патріарха Олексія указ про повернення на посаду ігумена. Рада у справах РПЦ на це не погодилася і домагалася повторного розслідування.

Справа набула значного розголосу, і 22 вересня 1962 р. Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову "Про наслідки перевірки скарг, що надійшли в Раду, про неправильні дії місцевих органів влади Тернопільської області стосовно Почаївської лаври".

У ній, крім констатації неіснуючих порушень насельниками законодавства про культи, зазначалося, що місцеві органи влади Тернопільської області, незважаючи на певні успіхи, приділяли недостатню увагу обмеженню діяльності духовенства. За таких умов Почаївська лавра перетворилася на осередок беззаконня. Тривалий час тут "процвітало шарлатанство, каліцтво довірливих віруючих та дітей шляхом "виправлення" їм кісток та іншими методами зцілення від хвороб".

Місцеві органи влади і посадові особи, що мали безпосередньо відповідати за виконання законодавства про культи, не тільки закривали очі на факти грубого порушення законів, але й потурали цьому. Деякі працівники укладали угоди з лаврою.

Грубі порушення радянського законодавства про культи спричинили ситуацію, коли слід було вміло і тактовно розвінчувати незаконні злочинні дії церковників, використавши це для ослаблення релігійного впливу на віруючих та відриву певної частини населення від церкви. Замість цього місцеві органи влади стали на шлях відвертого адміністрування щодо лаври і самі порушили законодавство про культи. Вирішивши силовим шляхом закрити обитель, ченців почали викликати в міліцію, анулювали їх прописку. На початку вересня 1962 р. працівники МВС, КДБ почали примусово виселяти ченців, "виводили їх під руки з келії, саджали в авто-

мобілі і в супроводі працівників КДБ та міліції вивозили за межі області. Під час проведення "операції у дворі лаври перебували дві пожежні автомашини з командою пожежників".

Факти незаконних дій стосовно лаври, наголошувалося в постанові Ради у справах РПЦ, "були використані з метою розпалювання релігійного фанатизму". В результаті різко збільшилася кількість паломників не тільки з числа місцевого населення, але й з інших областей України, а також Білорусії, Російської Федерації, а в Київ та Москву надійшли численні скарги на свавілля властей [19].

Тоді конфлікт "придушили", але не розв'язали. Якби органи влади лояльно ставилися до релігії та церкви, навіть факт "незаконного" існування майстерень з виготовлення церковного начиння після відповідного доопрацювання можна було б підвести під дію закону. Проте цього не сталося. В 1964 р. голова республіканського комітету держбезпеки В. Нікітченко інформував ЦК партії про нову активізацію діяльності Почаївської лаври. Завідуючий ідеологічним відділом Г. Шевель надіслав грунтовну записку вищому партійному керівництву України про розвиток подій після 1962 р. та про заходи, яких необхідно вжити для боротьби з ченцями та паломниками.

Г. Шевель підкреслював, що неправильні дії частини ченців лаври завдали серйозної шкоди антирелігійній роботі і негативно позначилися на діяльності з обмеження впливу монастиря на віруючих. Ці факти церковники використали для того, щоб розпалювати релігійний фанатизм серед відвідувачів лаври. Вони організували подання численних скарг і заяв в урядові інстанції з вимогою припинити знущання над ченцями та прихильниками обителі. Окремі листи потрапили за кордон, де "були використані реакційною буржуазною пресою для злісних наклепницьких випадів на політику комуністичної партії і радянського уряду".

На думку Г. Шевеля, не зробили належних висновків і партійні органи, особливо Кременецького району, які самоусунулися від проведення атеїстичної роботи та виявляли примиренське ставлення до порушень радянського законодавства насельниками Почаївської лаври.

Внаслідок цього до неї стали повертатися ченці, котрі в 1962 р. добровільно залишили монастир. 1964 у лаврі мешкали 38 чол., з них — 15 без прописки, а 6 не мали паспортів. Ще 14 колишніх ченців просили прийняти їх в обитель. Ігноруючи існуючий порядок, адміністрація монастиря надала можливість проживати в лаврі всім колишнім насельникам, що повернулися без дозволу місцевих органів влади та міліції.

Г. Шевеля непокоїв той факт, що останнім часом, "грубо порушуючи радянські закони, лаврські монахи так далеко зайшли, що почали навіть не виконувати вимог щодо дотримання паспортного режиму і взагалі громадського порядку. Більше того, в цьому році (1964. — *В. П.*) мали місце непоодинокі факти, коли керівництво лаври і деякі монахи зухвало вели себе з представниками місцевих Рад депутатів трудящих та органів міліції, на їх справедливі вимоги не реагували, часто ображали і навіть виганяли з території лаври. На жаль, всі ці незаконні дії ченців своєчасно не припинялися". Щоправда, Г. Шевель не назвав жодного факту "зухвалої" поведінки, а якщо така і мала місце, то чи не була вона відповіддю на не менш зухвалі дії властей.

У записці підкреслюється, що частина реакційно настроєних ченців проводить, по суті, антирадянську агітацію. Особливо відзначився якийсь Щур, який у маршрутному автобусі читав наклепницький документ про радянську дійсність. Колишній ігумен лаври Севастіан (Пилипчук), якого в 1962 р. мали притягти до кримінальної відповідальності, належних ви-

сновків не зробив. Вища церковна влада визначила йому для проживання Псковсько-Печерський монастир, проте Пилипчук туди не виїхав. Мешкаючи в Кременецькому районі, часто бував у лаврі і "проводить шкідливу роботу. Те, що адміністративні органи не притягли до кримінальної відповідальності Щура і Пилипчука і зараз нічого не зробили, щоб обмежити їх діяльність, справляє на релігійників враження, нібито органи радянської влади тут вдалися до відступу у зв'язку із скаргами і протестами з боку церковників".

Партійні і радянські органи Тернопільської області змирилися з тим, що лавра має велику кількість зайвої житлової площі.

Для усунення виявлених недоліків і подальшого обмеження діяльності Почаївської лаври ідеологічний відділ вважав за необхідне здійснити таке:

1. Тернопільському обкому партії налагодити в селищі Почаїв чітку, продуману систему науково-атеїстичного виховання, звернувши особливу увагу на індивідуальні форми роботи з віруючими і насельниками лаври.

2. Товариству "Знання" УРСР регулярно направляти до Кременецького району кращих лекторів для проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Мінкультури пропонувалося поліпшити діяльність культурно-освітніх закладів і установ, зокрема Почаївського антирелігійного музею, ширше впроваджувати в побут нові форми радянської обрядовості.

На цьому ідейна боротьба з опонентами закінчувалася, бо Г. Шевель пропонував заходи, досить далекі від агітації та пропаганди:

3. Погодитися з пропозицією Тернопільського обкому партії про відновлення прописки 7 ченцям, 4 з них раніше незаконно виселили, а 3 — похилого віку, яким ніде жити. Решту — 8 ченців, які проживають без прописки і документів, негайно відселити і працевлаштувати.

4. Уповноваженому Ради в УРСР Г. Пінчуку вирішити питання про заміну настоятеля лаври іншою особою, яка б дотримувалася радянського законодавства (по суті, особою, котра б бездумно виконувала всі вказівки та розпорядження місцевих чиновників. — *В. П.*).

5. Уповноваженому Ради спільно з Тернопільським обкомом партії та облвиконкомом вивчити питання та підготувати пропозиції про вилучення зайвої житлової площі з користування лаври і передачу її для соціально-культурних потреб.

6. *"Зобов'язати відповідні радянські органи активізувати розкольницьку роботу серед монахів всередині монастиря*" (підкреслено нами. — *В. П.*).

7. Потрібно доручити Прокуророві УРСР і КДБ УРСР "розглянути питання про притягнення монаха Щура до кримінальної відповідальності, а також колишнього настоятеля Почаївської лаври Пилипчука за спекуляцію та махінації із золотою валютою, якщо він виїде за межі України".

Ознайомившись з цим документом, перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест дав вказівку вирішувати порушені питання в оперативному порядку [20]. Руки для чергового свавілля над лаврою були розв'язані. Вона ще не раз завдаватиме клопотів властям.

Ми детально охарактеризували форми і методи боротьби органів влади проти Почаївської лаври. Симпатії у них не викликали й інші монастирі, які ще вціліли в 1962 р. Підтвердженням цього є довідка, підготовлена Г. Пінчуком для ЦК Компартії України, про діючі православні монастирі. Про деякі з них та ставлення властей до обителей останній писав:

1. Миколаївський жіночий монастир (м. Мукачеве Закарпатської області), 142 насельниці. Виконком обласної Ради депутатів звертався до Ради Міністрів УРСР з проханням дати санкції на його ліквідацію і використання приміщень для школи-інтернату. Заходів щодо зменшення кількос-

ті насельниць облвиконкомом не представлено. Колектив монастиря тісно зв'язаний з патріархією.

2. Флорівський монастир (Київ). Насельниці монастиря живуть у корпусах разом з громадянами, які працюють у різних установах, на підприємствах столиці. Така ситуація склалася під час війни і в повоєнні роки. Певна частина черниць своєкоштні, займаються спекуляцією, різними махінаціями, а в результаті — незадоволення багатьох мешканців. Насельниці приймають темних людей, безпаспортних бродяг, які ночують в келіях і невідомо чим займаються. В помешканнях насельниць антисанітарний стан. Неодноразові спроби органів влади відокремити працюючих від насельниць позитивних наслідків не дали.

3. Воскресенський Троїцький монастир (м. Корець Рівненської області), 176 насельниць. Ігуменя веде себе зухвало. Місцеві органи влади відібрали сад і поставили питання про повернення монастирем будинку колишньої школи ФЗН.

Облвиконком та уповноважений Ради розробляють заходи щодо ослаблення впливу монастиря на населення міста та його ліквідацію у найближчі роки [21].

Характерно, що керівники всіх областей, де існували монастирі, постійно порушували питання про їх закриття. Протягом 1962 р., як зазначалося вище, ліквідували чотири: Троїцький жіночий (Вінницька обл.), Рождественський жіночий (Одеська обл.), Троїцький жіночий (м. Чернігів), Введенський жіночий (Чернівецька обл.). Решта 9, в яких мешкало 1000 ченців і черниць, завмерли в німому очікуванні.

Безумовно, їм ніхто не збирався давати спокій, оскільки обителі справляли досить відчутний вплив на віруюче населення. Про це свідчили навіть грошові прибутки монастирів. Так, у 1962 р. вони становили 367,3 тис. крб. З них: від церковних служб — 134,6 тис., пожертвувань — 119,5 тис., інші надходження — 114,2 тис. крб. Це, з точки зору Г. Пінчука, була значна сума. Тому громадські організації, місцеві органи влади наполегливо "працювали" з ченцями і черницями, переконуючи їх, щоб поривали з релігією та церквою. Уповноважені Ради у справах РПЦ в областях черговий раз "посилили спостереження і контроль за діяльністю монастирів" [22].

Обмежувальні, дискримінаційні заходи партійних і державних органів приносили невеликі дивіденди. Підсумовуючи наслідки роботи протягом 1962 р., Г. Пінчук інформував ЦК Компартії України, що духовенство в цілому змирилося з усуненням його від управління парафіями. Лише частина священиків насмілилася відкрито висловити незгоду із нововведенням, чим викликала невдоволення уповноваженого. Так, протоієрей С. Голубовський з с. Сташинівка Коростенського району на Житомирщині заявив: "Усунення духовенства від керівництва церковними справами і передача їх напівграмотним людям похилого віку за умов все міцніючого атеїстичного натиску на церкву і духовенство прискорить процес загибелі конфесії". Подібні настрої мали місце в Київській, Кіровоградській, Вінницькій, Чернігівській, Сумській та інших областях [23].

Дійсно, у багатьох парафіях, особливо сільських, виконавчі органи церковних двадцяток очолювали малоосвічені люди, чому "сприяла" сама ж влада. Тому не дивно, що священики втручалися в фінансово-господарську діяльність, щоб уникнути краху парафії. Уповноважені в областях, голови сільських Рад, секретарі парторганізацій це оцінювали, як порушення чинного законодавства.

Безумовно, якби державні органи хоча б нейтрально ставилися до церкви, вони, очевидно, внесли б відповідні зміни в законодавство. Проте у партії та держави було інше завдання.

1962 р. було проведено перереєстрацію виконавчих органів релігійних об'єднань. Унаслідок "кропіткої" роботи значно скоротилася кількість громад. Так, в Івано-Франківській області з 597 храмів перереєстрацію пройшли лише 337. Решта об'єдналася з іншими парафіями, а 40 припинили існування. Г. Пінчук інформував ЦК партії, що з релігійних об'єднань усунуто 5198 церковних активістів. Аналогічні приклади були характерними для всієї України.

Однак партійні комітети, уповноважених Ради непокоїв той факт, що в парафіях працює ще багато церковних активістів, серед яких чимало робітників, колгоспників, зокрема орденоносців. Це свідчило, за словами Г. Пінчука, про слабку антирелігійну роботу серед названої категорії населення, про те, що уповноважені Ради в областях недостатньо вивчають якісний склад активу і не інформують партійні та радянські органи.

У той же час переведення духовенства на тверді оклади поставило багатьох з них на межу фізичного виживання. Так, згідно з "рекомендацією" місячна зарплата сільського священика становила 70—200 крб., міського — 150—500 крб. Звичайно, сума, на перший погляд, значна. Але при цьому не слід забувати, що духовенство на відміну від робітників та службовців сплачувало податок у розмірі близько 80 %. А їх дружини в силу певних обставин майже не працювали.

Тому не дивно, що в 1962 р. спостерігаємо досить суперечливу ситуацію. По-перше, проти переведення духовенства виступала частина фінансових органів, мотивуючи свою позицію зменшенням надходжень до бюджету. По-друге, в Закарпатській, Житомирській, Кіровоградській, Луганській, Київській областях місцеві керівники, реально оцінюючи обстановку, ймовірно, бачили негативні наслідки авантюрної акції, запланованої у московських високих кабінетах. Але гору взяла сила, внаслідок чого в багатьох областях зменшився рівень релігійної обрядовості через те, що частина духовенства, керуючись передусім матеріальними причинами, проводила її, так би мовити, в рамках робочого часу, що, зрозуміло, задовольняло відповідальних за фактичну руйнацію церкви. Зокрема Г. Пінчук, інформуючи ЦК КП України про наслідки нововведення, зазначав, що духовенство відтепер відмовляється від додаткових богослужінь. Характерним щодо цього був лист членів церковної двадцятки з с. Журавки Охтирського району Сумської області: "... Священик Лещенко почав служити в храмі від випадку до випадку. У жовтні він провів усього два богослужіння, а платню вимагає за повний місяць. Він більше перебуває в м. Охтирці, де має будинок. Хрещення дітей та ін. не здійснює. Своїм байдужим ставленням до церкви він довів її до занепаду. Нам уже нічим платити податки державі" [23а].

Подібні скарги від віруючих надходили з Вінницької, Полтавської, Чернівецької, Тернопільської, Черкаської областей.

Окремі священики не приховують свого незацікавлення в службі саме через матеріальний фактор. Так, К. Огієнко з Кривого Рога заявив: "До переведення нас на тверді оклади ми були зацікавлені в тому, щоб якнайбільше здійснювати треб, оскільки ми з цього жили, а нині, коли отримуватиму тверду платню, у мене немає ніякого інтересу гнатися за кількістю, все одно я своє отримаю...". Подібні заяви духовенства мали місце в Запорізькій, Харківській, Житомирській, Чернігівській областях [24].

У 1962 р. вищі партійні органи ще раз підтвердили, що Рада у справах РПЦ, її уповноважені в областях фактично є позаштатними працівниками відповідних партійних комітетів, котрі мають займатися атеїстичним вихованням.

Зокрема, на початку 60-х років власті дійшли висновку, що з релігією можна боротися не лише шляхом закриття храмів, утисками духовенства, високими податками, а й впровадженням у побут людей безрелігійних громадських обрядів.

На проведеній у лютому 1962 р. за ініціативою ЦК КПРС Всесоюзній конференції з проблем науково-атеїстичної пропаганди панувала думка, що релігійні звичаї і традиції слід витісняти новими святами і ритуалами для задоволення естетичних та емоційних потреб віруючих. Незабаром з'явилися відповідні партійні постанови. Так, у постанові ЦК Компартії України "Про стан та заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР" від 9 жовтня 1962 р. партійним та радянським органам пропонувалося створити в містах та райцентрах будинки та палаци для урочистої реєстрації шлюбів, систематично займатися питанням запровадження нових обрядів та поліпшити роботу ЗАГСів. Цією роботою активно займалися чимало уповноважених Ради у справах РПЦ. Саме на них покладалася відповідальність за узагальнення досвіду впровадження в побут нових обрядів.

У багатьох областях до справи підійшли неформально, завдяки чому люди урочисто відзначали пам'ятні події. В той же час викликало, м'яко кажучи, непорозуміння різке протиставлення релігійної і громадянської обрядовості, утиски за місцем роботи чи навчання тих, хто дотримувався релігійних обрядів. Свободи як такої практично не було.

Видаючи "на гора" для ЦК Компартії України інформацію про запровадження нових обрядів, Г. Пінчук, наприклад, відчуваючи підтримку зверху, звинувачував Міністерство культури, Товариство з поширення політичних і наукових знань, книжково-газетні видавництва, Комітет у справах радіо і телебачення, інші установи й відомства у небажанні займатися цією справою, що вміло використовують ідейні супротивники. Це, на його переконання, неприпустимо у зв'язку з високою релігійністю населення.

І вона дійсно була високою. Так, 1961 р. було охрещено 41 % новонароджених, наступного року — 41,2 %. У Дніпропетровській, Кримській, Рівненській, Черкаській і Чернігівській областях кількість охрещених немовлят перевищувала середньореспубліканський показник. До того ж у 9 областях зросло число похованих за релігійним обрядом. Лише кількість вінчань рік у рік зменшувалася, що пояснювалося, по-перше, появою в багатьох населених пунктах палаців урочистих подій, які ефективніше впливали на молодих людей, ніж церковний обряд, по-друге, переслідуваннями молоді, що вінчалася, з боку партійних, комсомольських, громадських організацій, по-третє, різким скороченням мережі діючих храмів.

Непоодинокими були випадки участі в релігійних обрядах членів партії, комсомольців, що негативно оцінювалося не тільки відповідними комітетами КПРС та ВЛКСМ, а й уповноваженими Ради у справах РПЦ. Влада також була занепокоєна зростанням прибутків церкви, незважаючи на скорочення кількості парафій. Зокрема, 1962 р. прибутки православної церкви в Україні збільшилися на 400 тис. крб. і досягли 14,1 млн проти 13,7 млн у 1961 р. Найбільшими вони виявилися у Миколаївській, Львівській, Київській, Чернігівській, Донецькій, Запорізькій областях. Активнішими й багатшими ставали громади, розташовані в містах та робітничих селищах.

Партійні комітети, уповноважені Ради у справах РПЦ продовжували негативно оцінювати найменші спроби духовенства, віруючих активізувати діяльність громад шляхом урочистого відзначення релігійних свят, по-

силення індивідуальної роботи тощо. Наведемо кілька фактів такої начебто напівзаконної діяльності.

Священик з с. Юрківці Талалаївського району Сумської області П. Таран неодноразово відвідував сусідні села, де в бесідах з віруючими закликав їх не забувати Бога, дотримуватися релігійних обрядів, прищеплювати дітям любов до релігії. Священик І. Голубничий із с. Фесівка цього ж району організував молебень у зв'язку з тривалою відсутністю дощу, на якому було майже 50 чол.

У с. Острів Рокитнянського району на Київщині біля "святого джерела" віруючі спорудили каплицю. В день релігійного свята "Духів день" туди прибули паломники з Рівненської області. Для них та місцевих віруючих церковні активісти влаштували спільний обід на 500 осіб.

Священик з м. Золочів Львівської області Ю. Ваврик на проповіді заявив: "... Не церква роз'єднує людей, а політика, котра руйнує церкву".

Уповноважені Ради у справах РПЦ засуджували заклики священиків не вірити твердженням атеїстів-пропагандистів чесно працювати, не вживати спиртних напоїв, зміцнювати сім'ю, жити в мирі і злагоді, збільшити продаж державі молока і м'яса, спроби ототожнити ідеали комунізму і християнства тощо [25].

Поза увагою властей не залишилися і єпархіальні архієреї, особливо ті, хто насмілювався висловлювати власну думку, прагнув активізувати церковне життя, протидіяв масованому атеїстичному тиску. В 1962 р. негативно оцінювалася діяльність єпископів Мефодія (М. Мензака), Феодосія (І.Процюка) та митрополита Бориса (Б. Вика). Г. Пінчук інформував ЦК Компартії України, що єпископи Мефодій та Феодосій є запопадливими служителями церкви, котрі намагаються активізувати життя парафій. З рекомендаціями уповноважених вони нібито погоджуються, але не поспішають їх виконувати. Єпископ Мефодій заборонив священикам виходити на пенсію, заявляючи, що після цього релігійна громада розпадеться. Він активно підтримував Корецький монастир, боровся проти закриття Волинської духовної семінарії.

Вина єпископа Феодосія полягала в тому, що він робив спроби відновити діяльність закритого монастиря в Чернігові, щодня проводив богослужіння, намагався відвідувати парафії, збирав прохання віруючих про відкриття нових храмів тощо.

Митрополиту Борисові діставалося за бажання обійняти посаду екзарха України, розпорядження господарювати в громадах благочинним та збирати кошти на утримання єпархії.

Чи не єдиним ієрархом, що задовольняв владу, був екзарх України митрополит Іван. Людина похилого віку, він майже не спілкувався з духовенством, мало цікавився життям єпархій, не виїжджав на місця, часто хворів. Митрополит відмовився призначити вікарного єпископа, що відповідало інтересам партійної верхівки в Києві [26].

Отже, розвиток подій показав, що проголошені на XXII з'їзді КПРС прекрасні ідеали про торжество демократії в соціалістичному суспільстві фактично не стосувалися сфери державно-церковних стосунків. Відбувалося планомірне знищення конфесій, насамперед РПЦ, нерідко руками самої церкви, що органічно поєднувалося з масовою атеїзацією суспільства і подекуди набувало потворних форм. На XIV з'їзді ВЛКСМ (квітень 1962 р.), наприклад, заявлялося, що свобода совісті не поширюється на дітей, а відтак жоден з батьків не має права калічити їх духовно, тобто виховувати віруючими. Незабаром друкований орган юристів СРСР — журнал "Советское право" оголосив, що батьки можуть бути позбавлені батьківських прав державою, оскільки вони останньою даровані. На місцях

нерідко батьків викликали в школу чи міліцію, де, погрожуючи примусовою передачею дітей в інтернат, їм пропонували припинити спільні відвідування храмів [27].

Переважно адміністративні методи боротьби з "опіумом народу" викликали численні протести, зокрема, масові скарги. Так, у 1962 р. лише на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР надійшли 273 заяви про відновлення знятих з реєстрації релігійних громад і священиків, 29 — про повернення клубних приміщень, колишніх храмів, 23 — про реєстрацію духовенства [28]. Вищі партійні інстанції одержували чимало скарг про свавілля уповноважених Ради у справах РПЦ в областях при знятті з реєстрації храмів. Патріарх Олексій, інші єпископи, священики у численних заявах вказували на непоодинокі випадки грубого попрання прав конфесії. Навіть Рада у справах РПЦ була змушена надіслати в ЦК КПРС кілька листів, у яких висловлювалося занепокоєння масштабами адміністрування щодо церкви [29].

Деякі дослідники проблеми державно-церковних стосунків, до речі, зазначають, що на початку 60-х років діяльність Ради у справах РПЦ стала більш ліберальною. Її працівники розуміли, що постійне нагнітання антицерковних кампаній стало серйозною перешкодою на шляху розвитку зовнішньополітичних контактів конфесій, передусім православної церкви. Це підтверджують, як мінімум, два факти. Перший — нагородження 8 листопада 1962 р. патріарха Олексія четвертим орденом Трудового Червоного Прапора. Другий — постанова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР від 7 березня 1963 р. "Про факти грубого порушення законодавства про культи з боку окремих уповноважених Ради і місцевих радянських органів", яка, зрозуміло, з'явилася за ініціативи ЦК КПРС.

У ній зазначалося, що окремі уповноважені Ради незадовільно виконують постанову Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи", залишають поза увагою грубі порушення закону місцевими органами влади, котрі, не рахуючись з наявністю віруючих і намагаючись підмінити виховну роботу серед них адміністративними методами, вилучають у релігійних громад культове майно тощо. При цьому в Раду вносяться пропозиції про зняття з реєстрації цих релігійних об'єднань під надуманим приводом, що вони начебто припинили діяльність, їх двадцятки розпалися, а виконавчі органи склали свої повноваження.

Так, уповноважений Ради у Харківській області Ходін, не перевіривши становище в релігійній громаді в м. Красноград, дозволив зняти її з реєстрації, хоча вона виявилася досить активною, парафіяни матеріально підтримують церкву.

Уповноважений Ради в Одеській області Арбузников підтримав клопотання облвиконкому про вилучення у віруючих церковного приміщення в м. Балті, в якому раніше знаходилися громадські організації. Облвиконком обіцяв надати парафіянам інше приміщення, але не дотримав слова, що викликало обурення віруючих та потік скарг у центральні органи.

Зазначені порушення, підкреслювалося в постанові Ради у справах РПЦ, були непоодинокі і свідчили про те, що окремі уповноважені не тільки не перешкоджали незаконним діям, але й самі ставали на такий шлях. Рада неодноразово роз'яснювала, що закриття церков і молитовних будинків має бути насамперед результатом значної виховної роботи з віруючими, а обов'язок уповноважених у цій справі полягав у тому, щоб не обмежувати свободи совісті, не ображати почуття віруючих, щоб зняття з реєстрації відбувалося відповідно до радянського законодавства про культи.

Рада підкреслювала, що існуюча подекуди практика закриття церков є не що інше, як викривлення політики партії і радянського уряду стосовно релігії і церкви. Слід пам'ятати, що кожний випадок свавілля чи адміністрування щодо церкви, нехтування почуттями віруючих "церковники використовують для розпалювання релігійного фанатизму, активізації віруючих та посилення свого впливу на відсталу частину населення".

Не можна також обійти увагою ту обставину, зазначалося в постанові Ради, що подані неперевірені, неправдиві матеріали про "затухання" тих чи інших релігійних об'єднань та зняття їх з реєстрації є не що інше, як окозамилювання, котре позбавляє Раду можливості об'єктивно і своєчасно інформувати ЦК КПРС і уряд про діяльність релігійних об'єднань. Постанова була орієнтована на усунення цих недоліків [30].

14 березня 1963 р. голова Ради у справах РПЦ надіслав листа уповноваженому Ради в УРСР Г. Пінчуку, в якому піддав гострій критиці діяльність уповноважених в окремих областях за часте застосування стосовно духовенства виняткових заходів — зняття з реєстрації. Так, колишній уповноважений Ради у Тернопільській області Коломацький у 1962 р. зняв з реєстрації більш як 20 священиків за дрібні порушення, аморальну поведінку, а одного з них навіть за те, що отримав від голови Ради характеристику, в якій зазначалося, що священик "зарекомендував себе позитивно і в селі не заважає".

У багатьох випадках зняття духовенства з реєстрації відбулося на невизначений термін і без права бути зареєстрованим у даній республіці чи області.

Мали місце непоодинокі випадки, коли про зняття з реєстрації священиків не інформували правлячого єпископа, грунтовно не аргументували причини вжиття такого заходу. Заслуговували на осуд дії, коли священика безпідставно знімали з реєстрації, намагаючись у такий спосіб паралізувати діяльність громади і незабаром закрити її, незважаючи на те, що віруючі підтримували церкву. В. Куроєдов вимагав припинити подібні незаконні дії [31].

Безумовно, і постанова Ради у справах РПЦ від 7 березня, і лист В. Куроєдова Г. Пінчукові від 14 березня 1963 р. заслуговують позитивної оцінки. Однак вони були скоріше винятком, ніж закономірністю, особливо на місцях, де уповноважені Ради в областях нерідко виступали слухняними виконавцями волі відповідних партійних комітетів, а імовірніше, їх антирелігійно настроєних секретарів.

Відверто антицерковний курс продовжувався аж до відставки М. С. Хрущова на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС. Проте і після обрання Л. І. Брежнєва лідером комуністичної партії її політика, по суті, залишилася незмінною до середини 80-х років.

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 70, спр. 2475, арк. 19, 38.

[2] Там же, арк. 37—39.

[3] Там же, арк. 159, 162, 163, 169, 173.

[3а] Там же, арк. 160—161.

[4] Там же, оп. 24, спр. 5488, арк. 68—70.

[5] К р и в е н к о С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина. 1944—1965 рр. // Родовід. — 1996. — № 1. — С. 48.

[6] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк. 46—47, 49, 146—147.

[7] Державний архів Полтавської області, ф. 15, оп. 1, спр. 2034, арк. 51—52.

[8] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 120—122.

[9—10] Там же, спр. 5589, арк. 23—26.
[11—12] О перечне лиц, работающих в религиозных организациях, на которых распространяется законодательство о труде. Постановление президиума ЦК профсоюза рабочих местной промышленности и коммунального хозяйства от 21 августа 1962 г. // Законодательство о религиозных культах. — М., 1971. — С. 125—126.
[13] Рад. Україна. — 1962. — 19 верес.
[14] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк. 143.
[15] Там же, арк. 144—145, 147.
[16] Там же, спр. 5589, арк. 28.
[17] Там же, спр. 5488, арк. 190.
[18] Там же, арк. 202.
[19] Там же, спр. 5589, арк. 135—139.
[20] Там же, спр. 5663, арк. 214—218.
[21] Там же, спр. 5488, арк. 157—159.
[22] Там же, спр. 5663, арк. 45.
[23] Там же, арк. 28.
[23a] Там же, арк. 32.
[24] Там же, арк. 32—33.
[25] Там же, арк. 41.
[26] Там же, арк. 42—43.
[27] История Русской Церкви. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 484.
[28] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк. 48.
[29] История Русской Церкви. — С. 495.
[30] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5778, арк. 42—44.
[31] Там же, арк. 38—40.